

Kodulooline KARULA KIHELKONNARADA

*Teejuhi raja jätkuks palume Karula kuulsaimal teejuhil **Jaan Lattikul** tutvustada meile karmi ja kaunist Karulat laiemalt. Oma rännakul võtame siin-seal appi ka teiste autorite kirjatöid Karulast. Raja läbimisel võiks appi võtta rattad. Kas auto-, mootor- või jalgrattad. Ratastel saab teha üldorienteerumise. Viimane lihv jääb jalgade kanda. Seega võiks selle raja nimeks olla ka:*

Jalgsi ja ratastel Karula kihelkonnas

Teejuht Jaan Lattik

Rajameister Toivo Kotov

Üldorienteerumiseks on Eesti põhikaardi alusel koostatud Karula kihelkonna teedekaart 1:100 000, täpsemaks kohalejõudmiseks on iga kontrollpunkti kohta jupike mingist detailsemast kaardist mõõtkavas 1 : 5 000 – 1 : 50 000

Kaardijupi juures olevas lühiinfos kasutatakse järgmisi lühendeid:

O – orienteerumiskaart

R – rogainikaart

P – veidi kohendatud Eesti põhikaart

Tähele järgneb kaardijupi mõõtkava ja kõrgusjoonte vahe. Nt. P 1 : 30 000 H=5m

Karula kihelkonnaraja planeerimisel ja vormistamisel oli rajameister üsna suures kimbatuses – kuidas seda lavastada? Nagu Voldemar Panso Juhan Smuuli vasikate ristimise jutus.

Rajameister hakkas lõpuks kontrollpunkte panema endale sobivas järjekorras. Nende baasil saab teha mitmeid teemaretki. Näiteks:

*Karula jutud ja muistendid

*Karula muistne asustus

*Karula kirikud

*Karula mõisad

*Karula hariduselu

*Karula suurkujude sünnikodud

Karmi ja kauni Karula avastaja/taasavastaja teeb loomulikult oma valiku.

Karmist ja kaunist Karulast peatejuht **Jaan Lattiku** silme läbi:

Mina ei ole oma karakterilt üldiselt looduseuurija, taimedetundja ega putukate- ja liblikatekorjaja. Jumal on mu silmi sedaviisi seadnud ja korraldanud, et nad vahivad rõõmsamini inimesi, ka loomi, kui neid juhtub silmapiiril ette. Küll olen ma, võib ütelda, looduse süles ja rüpes sündinud ja üles kasvanud. Päike suudles hommikul, kui karjaga metsa läksin, mu pead ja palet, metsakohin ja igasugused tsirgud, suured ja pisitillukesed, laulsid koos hommikutervitust. Ja kaks kindlat karjakoera lonkisid mu kõrval metsateele, et olla abitöölisteks kõrge ja raske ameti pidamisel – hoida karja ja olla väike karjane. Vaevalt ma vahtisin puid või korjasin lilli, et neid kellegile viia, et võta, need on sulle. Ka mitte emale ei viinud. Seda ta teadis, et ma niisuguste õrnustega ei maadelnud.

Kuid siiski leidis ka looduses, mis mind peatas, et poiss, siin seisata, - on midagi sinu jaoks. Need olid järved ja ka põlised sood, nagu meie Muraksoo murakamarjade, kurgede karjumiste, sügava sambla ja lahtiste veemülgastega, et ära astu kogemata sisse, siis kaod,. Vanakuri ise kisub alla. Nois kohtades elasid muistsed jutud ja lendlesid üle metsa sisse peidetud järve kui ka üle lahtise soo, mis isegi talvel korra-päraselt kinni ei külmanud, nagu nägemused ühest teisest meile, lastele, teadmata ja tundmata maailmast. Mis sihukestes paikades vanasti oli juhtunud, see tegi ka karja-poisi rahutuks, tegi looduseuurijaks ja Jumala saladuste imetlejaks.

(„Teekond läbi öö III“, 1955)

Samu vaateid jagab ka rajameister ja see annab ehk seletuse, miks rajal just sellised KP-d.

Iga KP kohta on rajameister koostanud kirjelduse huvitavatest juttudest ja lugudest, mis talle sette on jäänud ja arvutamällu talletatud.

Kaldkirjas on siin ja edaspidi rajameistri mõttemõlgutused. Viited algtekstile on üldjuhul teksti lõpus.

JA NÜÜD RAJALE!

Karula kihelkonnarada alustame Karula hariduselu alguse mälestuskivi juurest Lüllemäe kooli õuel.

KP 9 Hariduse kivi idakülg

Lüllemäe kooli õuel seisab kivi kirjaga: "**A. 1687 HARIDUSELU ALGUS KARULAS**". Siis avati siinmail viie õpilasega nn. Forseliuse kool.

Sangaste kirikuõpetaja Chilian Rauschett kirjutas 20.mail 1687 oma aruandekirjas Eesti talupojakoolide loojale Bengt Gottfried Forseliusele Karula kohta: „Weil der Hr. Pastor zu Carolen spät zu den Gemeinde kam, hat wegen eine Schule daselbst nichts sonderlich geschehen können; jedoch haben sich 5 Schüler eingefunden, dafon der eine auf Ostern in der Kirche aufm Catechismo zu lesen anfagen.“ (Et hr. pastor Karulas hilja oma koguduse juurde tuli, ei ole seal kooli alal midagi erilist juhtuda saanud. Siiski on viis õpilast kokku kogunenud, nii et kirikus sai varsti pärast lihavõtteid katekismuse järgi lugemist alustada)

See näitab kindlalt, et Karulasse oli kool asutatud.

Esimese kooli täpne asukoht ja ka õpetajad on teadmata. Kirja sisu järgi võib arvata, et see toimus kas päris kiriku juures või siis köstri juures Kõstrijärve ääres.

1697.a. tuli Karulasse kirikuõpetajaks eesti keele arengus suurt osa mänginud pastor **Johann Hornung**, kes oli üks tulisemaid Forseliuse keele- ja pedagoogika pooldajaid Eesti rahvakoolides, nii et meil on põhjust oletada, et just tema juhtimisel Karula kool õige hoo Forseliuse vaimus sisse sai. Kirjaoskus hakkas jõudsalt arenema peale Liivimaa kindralkuberneri koolikorralduse (patendi) ilmumist 18. aprillil 1765.a. Selle kohaselt kohustati iga mõisat avama mõisa- või külakooli.

Kaagjärvel avati samal aastal 3-klassiline külakool.

Karulas avati peale töötava köstrikooli veel 8 mõisakooli.

Karula kihelkonna Karula valla mõisa-, hiljem vallakoolide asukohad on jäänud aastasadade vältel väga stabiilseks – üks Alakonnu-Kolski-Rebase-Madsa piirkonnas, teine Kauro-Nigle-Paltsere-Tüüra talude ringis, olenevalt sellest, millise talu rehetare oli kõige sobivam parajasti lastele peeru-valgel, hiljem juba künla või petrooleumlambi valgel kirjatundmise vagude ajamiseks. Nendesse traditsioonilistesse kohtadesse jäid koolid kuni käesoleva sajandi 60-ndate aastateni 1819. a. Liivimaa talurahvaseaduses oli nõue asutada koolid igas vähemalt 2000 mees-hingega kihelkonnas. **Karulas** avati kihelkonnakool 1850.a. esimesena Valgamaal ja tegutses 1897. a.-ni. Kooli asukohaks sai Kõstrijärve kaldale 1785.a. ehitatud korralik kivimaja. Õpetust jagas 1846.a. Karulasse asunud köster ja legendaarne koolimees **Carl Stimm**.

Õpilaste vähesuse tõttu jäi kool varsti seisma. Aeg-ajalt kihelkonnakool siiski taasavati.

1918.a. avati **Tõnis Grünbergi** riisikol Pikkjärvel Karula erakeskkool. Ka selle kooli iga jäi lühikeseks. Kool suleti majandusraskuste tõttu 1922.a. Viimasel õppeaastal oli juhatajaks **Emilie Lattik-Kotilõim**. Siit edasi jätkub Karula koolielu alg- ja põhitasemel.

1960.a. küpses mõtte uue, vallatsentrumis asuva keske kooli rajamiseks. Selle mõtte eestvedajaks oli Lüllemäe algkooli juhataja **Peeter Puudersell**. 1961. aastal alustati internaadi hoone rajamist, koolihoonet enda ehitus algas 1962. aastal. Kõigile ehitusraskustele vaatamata toimus avaaktus 1. septembril 1964.

Tänane Lüllemäe kool jätkab hariduse andmist varem Karulas tegutsenud paljude väikekoolide (Kaagjärve, Jakobi, Pikkjärve (Vissi), Tüüra, Peetri, Madsa ja teiste) järglasena.

Sõna on haridusminister Jaan Lattikul: 1925.a. lõpul kutsuti mind haridusministriks. Seda ametit ma pidasin kolmes Jaan Teemandi kabinetis. Olin nõnda ütelda kolmat aega vallavanem. Ministrina ei olnud ma kunagi parteimees. Ainult igal ajal ja igas kohas veendunud kristliku maailmavaate kandja ja selle eest seisja. Kristlane olla ei tähenda parteimees olla.

Haridusministrina ma seisin õppekavade rägastikus, kust ei olnud ühelgi juhtival haridustegelasel kerge teed läbi raiuda. Tegin kõik, mis ma suutsin, et viia kooli lähemale ühele püsivale õppekavale. Hakkasin piirama kooliõpetajate seminaride arvu, et jõuda kord sellisele pedagoogide ettevalmistuse süsteemile, mis ei ole rajatud seminarile. Mu siht oli selge: lõpeta gümnaasium, siis õpi kaks aastat ülikoolis vastavas pedagoogilises instituudis ning selle järel hakka algkoolis lapsi õpetama.

Haridusministri abi Mikkelsar oli veendunud seminariste ja lausus miulle: "See on lihtsalt õnnetus, et meie hariduspoliitika juhid tulevad kõik klassikalistest gümnaasiumidest ja sellepärast ei ole neil aimu, kui hea kool on seminar."

Kord sõitsime riigivanem Teemandiga kahekesi tema tallu lahtises autos. Tee seal Nõmme ja Hiiu vahel igavesti käest ära ja ropp. Kaks üsna väikest poissi tampisid veeloikudes. Üks oli nii ulakas, et võttis maast kamalutäie pori ja virutas autosse. Riigivanem sai täislaengu näkku ja habemesse, minule tuli mõni tirts rinna kohale. "Need on Lattiku poisid, kellest sa kirjutad ja õpetad neile koerustükke. Näed nüüd ise, minister, vaata, kuidas noorus kasvab. Viskab teekäijale pori näkku," ütles riigivanem. Ma rahustasin: "Viskas seisusekohaselt. Riigivanem sai rohkem. Ärme sellest palju räägime." Meie siis ei lausunud ühelegi hingele poolt sõnagi. (*"Teekond läbi öö" I*)

Järgmiseks siht- või kontrollpunktiks võiks olla üks kivine küngas Vana-Mendo ja Tätta talu piiril

KP 10 Piirikivi

Esimesed kontrollpunktid kulgevad Karula rahvuspargi kaitsealas ja siin peab eriti korralik olema.

Keskkonnaameti kodulehelt:

Hea külastaja! Oled jõudnud Eesti kõige väiksema rahvuspargi (123 km²) - Karula rahvuspargi koduleheküljele. Siit leiad huvitavat lugemist ja vaatamist paljude teemade kohta, kuid oma silm on siiski kuningas ja seepärast tasub kindlasti ka kohale tulla.

Karula rahvuspark asub Valga- ja Võrumaa piiril Antsla, Karula, Mõniste ja Varstu valla maadel. 1979. aastal asutatud maastikukaitseala sai rahvuspargiks 1993. aastal.

Karula rahvuspark on loodud, et säilitada Lõuna-Eestile iseloomulikke metsa- ja järverikkaid kuppelmaastikke, pinnavorme, loodust ja kultuuripärandit. Karula rahvuspark kuulub üle-euroopalisse Natura 2000 võrgustikku.

Karula rahvuspargi omapärane kuppelmaastik on tekkinud mandrijää ebaühtlase sulamise tulemusena. Metsade, põldude ja heinamaaga kaetud küngaste vahele jäävad pisikesed rabad, sood ja 40 järve. Karula rahvuspargi olulisemateks väärtusteks on iseloomulik looduse mitmekesisus ning pika ajaloo vältel kujunenud asustus, kultuuripärand ja taluarhitektuur. Kohalikel elanikel on säilinud väga tugev side maa ja loodusega.

Meie oleme loomulikult korralikud ja võime rahulikult edasi minna. Otsime üles ühe kivise künka Tätta ja Vana-Mendo talude piiril. Missugune neist on piirikivi, missugune vana kivi, missugune ohvikivi jäägu igaühe enda otsustada. Rajameistril on teada ka üks originaal Vana-Mendo piirikivi, aga sinna pääsemiseks tuleks minna läbi lammaste ja lambaeadade.

Jaan Lattik:

Piirikivi

Mu isa sai ükskord hakkama niisuguse tükiga: ostis endale kaugete aastate eest mõisa rendikoha kõrvale päristalu. Oli talu ostetud, rääkis isa meile juttu, mis ei lähe meelest.

Meid oli kogusummas kuus last, neli poissi ja kaks tüdrukut. Kõige vanem vend Johan õppis Valga gümnaasiumis ja hakkas kaupmeheks. Temast järgmine, Friedrich käis ka Valgas koolis ja temast sai põllumees. Vanem õde oli ka omajagu koolitatud, abiellus möldriga ja siirdus hiljem koos mehega isatallu peremeheks ja perenaiseks. Noorem õde oli kooliõpetaja ja abiellus raudteelasega. Kõige noorem vend õppis arstiks. Meie kuulasime ja imestasime, et kuidas isa sedaviisi kõneleb. Mäletan, et piirikupitsal pidi olema suur lame kivi. Selle sisse oli raiutud rist. Risti otsad näitasid iga tuule poole. Isa ütles umbes need sõnad:

"Kuulge, lapsed, seda kupitsat ei tohi keegi lõhkuda, ei tohi ka piirikivi liigutada. Kes seda teeb, see ei saa kogunisti rahulikult ära koolda. Vaevleb ja vaevleb, aga hing ei lähe välja. Piirikivi on niisama püha kui on üks kivi Karula kirikumüüri sees. Kes teist seda talu hakkab kord pidama, kui mina ära koolen, seda ma ei tea. Aga seda ma teile ütlen, et hoidke ja pidage oma isatalu piire kalliks."

Kui ma oma isa 70. sünnipäeval isaga kõndisin meie talu krundil ja metsas, tuletasin ma talle meelde, et kas mäletad, mis sa siis meile rääkisid, kui talu ostsid. Isal oli see meeles. Ta huuled tõmbusid naerule, et pojal niisugune kõne pärast pikki aastaid ikka peas seisab.

Nüüd askeldavad ja mehkeldavad mu isatalus ja kõigis teistes Eesti taludes verivõõrad mehed ja naised nagu ei tea missugused asjamehed. Piirikupitsa on nad kindlasti ära lõhkunud ja piirikivi ära viinud. Kuid eesti talupoegade õnnistust ja kindlat usku, et kes piirikivi asemelt liigutab, see ei saagi rahu surra, seda ei saa võõrad laiali kanda ega hävitada. Mõlemad talupoja relvad on peidetud Eesti talu mullasse - jumalik õnnistus ja ka needus, mis käib ülekohtu kannul. Ka selle on Jumal inimeste kodu ukse ette pannud, et vali. Ega keeldu ei ole. Ise kannatab ja kaob.

Miks ma niisugust asja meelde tuletan, seda ma kohe põhjendan. Mul on alati olnud tegemist eesti noortega ja ega ma ka seda raamatut saa muidu rahulikult lõpetada, kui olen kirjutanud paar rida neile, meie eesti noortele.

Ma kutsun ja pühitsen kõiki eesti noori, kus nad ka on ja elavad, Eesti talu, Eesti küla ja kihelkonna, Eesti alevikkude ja linnade ning Eesti riigi piiri hoidjaks ja kaitsjaks. Kõik nood piirikivid, mis meie vanemad sinna paigale on asetanud, on niisama tõsised ja pühad kui on Eesti kiriku müüriks. Noorte käed ma võtan ja painutan piirikupitsale otse kivisse lõigatud ristile ja ütlen neile ette oma isa, tolle vana Võrumaa talupoja sõnad. Las noored räägivad järele: "See piirikivi on püha! Hoidke ja pidage isakodu piiri kalliks! Eesti rahva teekond läbi öö jätkub veel, kuid sellel reisul on olnud ka ilusaid päikesepaistelisi päevi ja tähtede särast õnnistatud rahulikke öid. Hoidke lõkkel meie vabadusetuld, mis meie rahva hinges alati on elutsenud. See peletab eemale, kaugele idast meile kõndinud öised mõtted, võõrad varjud ja nende karmid korraldused ja käsud. Kõiki noid ilusaid vabaduseaastaid ja -päevi kanname kaasas oma usus, lootuses ja palavas ning suures armastuses oma esiisade maa, kodu ja riigi vastu. Kuid nüüd on seal kodus nii pime, et vaata, ega haudki pole süngem. Aga meie tahame loota ja teha kõik selle heaks, et Eesti jälle võiks õitseda ja elada päikesesäras vabana ängistava öö varjudest!"

(„Teekond läbi öö II“)

Jaan Lattik uskus elu lõpuni Eesti taasiseseisvumisse. Meie asi on nüüd seda hoida ja kalliks pidada.

Jaan Lattiku isa Davet Lattiku teekond sulaspoisist pärisperemeheks sai alguse väikese tulutoova kõrtsi rentimisest Antsla valla piiril Tiksil. Seal teenitud rahaga sai rentida juba suurem talukoha – Taitse. Seal peatuti lühemat aega ja siis renditi metsade põue peidetud suurtalu Mäkiste, mis kujunes Daveti tegelikult elutöö paigaks. Davet Lattik ei osanud ette kujutada, et ta ei saa talude pärisestamise ajal osta 39 aastat peetud talu päriseks. Kuid Karula parunid ei nõustunud Mäkistet müüma. Lõpuks õnnestus Karula kungastiku südame kõige rahutumal maastikul asetsev Vana-Mendo ehk Ala-Tinu talu päriseks osta. Tükk aega peeti korraga nii Mäkiste renditalu kui Vana-Mendo päristalu.

*Teekonnast Mäkistest Vana-Mendole on **Jaan Lattikul** üks jutt:*

Kask oli ära kuivand

Nii olid nood lood kolme Karula valla taluga. Üks asus keset metsa. Ma nimetan seda METSATALUKS. Ainult oma talu põld moodustas kogu lagendiku. See oli puhtalt lausik maa. Mägesid ega künkaid ühtegi. Elumaja seisis veidi kõrgemal kohal metsa ääres, et oleks parem aknast vaadata üle põldude igale poole. Mets, mis talu põldusid piiras, oli kui suur pärg punutud talule iluks, rõõmuks, ka tormiks ja pisarateks, mida leidis inimeste silmis. Oli mõisa renditalu kuue-aastase rendilepingu alusel, mida korduvalt pikendati, antud ja võetud. Põld, heinamaa, samuti iga suur, ka vana puu ja karjavitski metsas härraste jagu. Tahtsid talu piiridest välja pääseda, üks ta puha, missuguse nelja tuule suunas, ole nii lahke, vähemalt kaks kuni kolm kilomeetrit läbi metsa. Lääne poole Koiküla ehk Laanemetsa kanti, Läti piiri lähedale, tuli leppida nelja- kuni kilomeetrilise metsateega. Kõnni jalgsi või sõida hobusega, ega see tee pikkust muutnud ega liigutanud paigalt. Sinna lätimaa kanti oli vähe käimist. Teine kihelkond, nimelt Hargla, rahvas ka teistsugune ja keelemurre neil nihuke, et kohe võisid eemalt ütelda: Hargla kihelkonna mees. Kuidas ta naljakalt räägib! Kõige elavam liikumine oli põhjatuulte poole. Seal asus valla südamik, kirik, apteek, köstriksool ja pika katuse ja süngete müüridega kirikukõrts koos kauplusega.

Kiriku lähikonnas oli risttee. Sõida siis kas Võru, Valga, Tartu suunas või pööra koju tagasi sinavate metsade kaisutusse, kust hommikul välja tulid. Kirikumäelt oli uhke vaade alla orgu ja sinna eemale,

kust suvel kuuma ilmaga vahel tõusis küllalt jõukas suitsupilv üles. Siis üteldi suust suhu üht teadet, et kas näed, Mäkiste, Kandsi ja Koobasaare metsades kusagil põleb. Täpselt ei saa ütelda, kus kohal just. Aga seal põleb mets. Üksikud hakkajad peremehed koos sulastega löid hobused vankri ette või siis hüppasid hobuste selga, tarvilised riistad käevangus, labidas kui lipuvars ühes käes püsti, ja ajasid nelja sinnapoole, kus pildus suitsu taevalaotusse. Tolle metsa sügavusse peidetud renditalu rahval oli rohkesti ja rikkalikult käimist ja õiendamist hommiku suunas, sinna kanti, kust suvel tuleb päike pärast lühikest puhkust ja äratub mitte üksi talupojaseisusest rahva, vaid ka linnainimesed üles. Neil muidugi uni kangesti kallal ja ei mõtlegi kohe esimese päikesekiirega tõusta. See nende oma asi, kuidas arvavad ja teevad. Renditalupidaja ise ja ka mõni sulane või siis oma lihane poeg või tütar astusid väravast välja metsateele, mis lookles vastu hommikut, kui üks tervitus uuele päevale juba esimese päikesekiire kutsel. Neil oli rutt.

Metsa taga asus kaks talu. Üks oli esimene, kui metsast välja jõudsid. Teine kilomeeter edasi oli loomulikult teine talu. See oli just kui looduse ime, kui astusid metsast välja, et kohe silme ees igal pool mäed. Karula kuplistik iga seltsi ja sorti mägedega võis tööpoolest üht vöörast inimest, kes esmakordselt sinna valda juhtus sõitma, tuli too reisija Harglast, Sangastest või ka Urvastest või veelgi kaugemalt, võluda ja haarata oma künkaliste kätega sülle. Oma valla inimene loomukohaselt ei näinud midagi erilist Jumala ilusas loomingus. Arvas, et pidigi nii olema. Kui sõnnikukoorem järsu mäe kaldal ümber läks, siis kirus, et “misjaoss siia näid mäki nii pallu om visat”.

Ka esimene talu metsast tulles oli ausalt kohe mägedest ümber haaratud. Hooned ei olnud mäeharjal, istusid kui sülelapsed vanaema süles. Tolles esimeses talus ei olnud ei tea mis asja küsida või ajada. Oli peremees ise juba varakult väljas, siis tehti lihtne jutt jala peal ära. Ja kohe edasi järgmisse talu. See oli reisi siht, seepärast, et see talu kuulus Metsatalu rentnikule. Oli tema päriskoht. Seal oli küll ise oma kord ja pere olemas, aga omanik pidi sageli käima aitamas, juhatamas ja kibedal tööajal lisatööjõude viimas. Kuidas muidu siis saab? Too esimene metsatagune talu oli kahekordne piirimees. Selja taga keset metsa renditalu ja eespool mägestikus renditalupidaja päristalu. Kui peremehed kohtasid, oli neil alati sellist juttu, et sina oma kate taluga surud mulle pääle. Litsud mu lapikuks. Ja sinu talu om nii suur kui minu kats kokku. Ega tuu asi ka õige ei ole. Kunas saavad piirimehed üksteisest mööda minna, et ei oleks midagi üksteisele ütelda! Ega noil kahel mõnd vihalikku asja ei olnud kõnelda või ajada. Eladeski ei tulnud nende vahele tüli või jonn. Tolle suure talu omanik oli poissmees, õigemini ütelda vanapoiss. Tema vanematel oli mitu last. Oli egät, poigi ja tütrit. Kõik teised olid oma osa võtnud ja ära rännanud teistesse kohtadesse. Pojad ostsid talud ja tütreid astusid taluperenaiste seisusse. Jõukus neil vahtis kõigil uksest ja aknast tupp. Vanad talupidajad, nende isad-emad, olid kole töökad ja kokkuhoidlikud inimesed. Mitte künnihärjad, kes surevad rikkusest nälga. Aga igas asjas mõistlikud ja ettevaatlikud. Vanapoisist peremees oli nendest kõige vanem, seepärast päris tema talu. Vahel on ka päris kena, kui oled esimene poeg. Õnnelgi kergem sülle kukkuda. Juba hällis suudleb väetikest, sest teisi lapsi veel toas ei ole. Seda juhtub elus hirmus sagedasti, et üks vanapoisist peremees jääb kergesti veidi vanamoeliseks. Niisugune asi paistis silma ka tolle suure talu peremehe ümbruses. Riided, elukombed, piip ja kaabu, kõigil oli juures nihuke maik ja mõte, et kas ei võiks uuendada ja värskendada. Raha on küllalt, hobused tallis, et pane ette, viruta linna ja küsi kaupmehelt, kas ei saaks uut kübarat ja uut piipu osta. Vana on tubakavirtsuga nii läbi leotatud, et haiseb väegade ja ajab kõik toad luhvti täis. Ega kaupmehe poolt keeldu ei ole. Kirikus käimise peakate oli steifer – oktoober, kõvakübar. Oli välimuselt teretamise pärast eest ja tagant pehmeks kulunud. Ja lint kübara ümber oli mitut värvi. Higi ja päike ja vihm ka veel abiliseks, olid teinud oma töö korralikult. Talvemütsil ei olnud viga. Rebasenahast läki-läki, ega see nii kergesti kulu. Võis mõtelda, et koi midagi kübara juures võis õiendada. Aga seda märgata ei olnud. Sõida kosja, kui arvad ja mõtled. Kosjaminekuga ei olnud peremehel kiiret. Naabrid ja ka kaugemad valla mehed ning naised pärisid ja urgitsesid, et noh, Jaan, kunas siis ka perenaise endale koju tood. Kui kaua sa mõtled üksinda mässata ta suure taluga? Mõtlõ, kui pallu sul mõtsa, hainamaad ja tada põldu om. Jaan tõmbas näo veidi rõõmsamaks, kui piipu parajasti suus ei olnud, siis keerutas edimetse sõrme ja päkaotsaga vuntsi ja kostis rahulikult: “Ma mõtlõ, et om õks viil aiga.” Väljas liikus peremees harva. Valla ametitest hoidis end kõrvale. Viinavõtja oli ta nii kehv, et sellest ei maksa üldse nimetadagi. Rahvas pidas teda väga kõvasti raha küljes kõlkuvaks meheks. Kirikus käis

korralikult ja koolivanema ametit pidas hoolikalt. Kool oli tema naabruses. Asus nii lähedal, et hobusega võis ainult unes sõita. Penidki oli tuttavad ja ei ajanud tühja tüli taga, kui koolmeistri kari ja talu kari kõrvuti nurmel sõid. Oli vallamajas või koolimajas midagi piduõhtupoolist lahti, läks poissmehest peremees kindla ja ettekavatsetud mõttega pidule. Mäletan nagu läbi pilvede üht väikest laulu, mida seal peol jorutati või lauldi. Sõnad käisid ümbes nii: "Karulasse teatrisse tuli rahvas säääl, Tätta Jaan oli uksehoidja saali läve pääl. Tätta Peeter kanges vihas saali ukse ees, Matsa rätsep teda ihass nätä viha sees."

Talu õu ja ümbrus oli vanapoisil korras. Ka hooned ajakohaselt ehitatud. Õunapuuaiad oli ruumikas ja õunapuid rohkesti. Aja jooksul vananesid puud ja uute istutamise ei olnud ruttu. Poissmees mõtleb alati teist viisi kui naisemees, et kellele nimelt? Ja kelle nime peale ma istutan?

Kuid ühel kevadel käis siiski aiast läbi eriline väike kodu- või käsikevade. Kaevati maasse vajalikud augud ja sinna istutati neli-viis noort puud. Üks istutati nimelt ühe talutütre õnnele. Kuid seda oli veelgi vähe. Oma kodukevade laienes, nagu see on iga kevade juures kombeks, et midagi uut ja värsket tuleb juurde. peremees tõi mõisast iga sorti noori ilupuid ja koos sulastega asutas otsemat teed allee või puiestee oma talu juurde. ühel pool küljes oligi rida vanemaid puud tee ääres, mis suundus kiriku poole ja teist otsa pidi naabritaludesse, nõnda ütelda külavaheline suurtee. Aga uue puiestee pani peremees maksma metsa suunas, mis oli peamiselt karjatee ja kust liikus ainult tolle metsa sees asuva mõisa renditalu rahvas. Mõnikord tulid sealtpoolt ka Koobasaare ja Abja inimesed, et pääseda otsemalt Mäe-Karulasse, nagu seda valla osa kutsuti, mis asus mägisel maal. Inimesed imestasid ja vangutasid pead, et Tätta peremees teeb karjale puiestee, et lehmil oleks viisakam metsa minna. Peavangutamise ja imestamise ei ole üheski vallas ega riigis keelu alla mõistetud, et seda ei tohi teha. Kes soovib, raputagu pead nii palju kui jaksab. Küll peremees ise teadis, miks ta metsa teeraale hakkas ilupuid istutama, tammi, vahtraid, lõhmuseid ja vahest veel teisigi sorte.

Kui ühel varajasel hommikutunnil metsast välja tuli Metsatalu rentniku, tolle kahekordse piirimehe vanem tütar, oli peremees parajasti kõndima ja vahtimas oma noori puud. Küllap tal võis ka metsa ja heinamaale asjaajamist olla, et kas mitte võõras kari ei käi üle piiri tema heinamaal. Peatas kohe naabri peretütre ja hakkas kurja häälega tõrelema: "Kuule, sina lasksid oma karjastel mu heinamaa ära sööta. Olid ise ka karja juures. Ma nägin küll. Su kullakarva juuksed paistsid päikese käes ja sa ässitasid karjalapsi, et ajage aga üle piiri võõra heina sisse, las' söövad lehmad ja lambad."

Neiu mõistis ja vastas: "Piirimees on lühikese nägemisega, oleks prille vaja. Too oli oma talu kari ja oma karjalatse, kes söötsid seal lehmi ja lambaid."

Mees kostis ja vastas: "Kui teine kord veel tuled karjaga üle piiri, võtan ja ajan karja kinni ja sinu enda viin meie tallu ja kutsun kohtumehe, et nad piirimehe tütre eluks ajaks kinni mõistavad siia meie tallu."

"Ei siin pea mind ükski võim, kargan üle aia, olengi metsas. Ma metsas kasvanud ja kõik puud, linnud ja metsloomadki on minu sõbrad. Tulevad appi, kui ma kutsun ja kui kohtumehed tahavad mulle ülekohtust otsust kuulutada . . ."

Sedaviisi käisid sõnad vastamisi. Siis jätkas tüdruk oma teekäiku. Peremees vaatas talle kaua järele ja kadus aegamööda metsa varju.

Üks teinekord kimbutas vanapoiss jällegi naabrilast ja küsis prauhti välja: "Ütle, kas sina tahad kord ka vanaks tüdrukuks kasvada, nagu mina olen üksik ja vanem meesterahvas?"

"Miks mitte, ega üksinda pole paha. Mis sul viga elada ja olla. Teed, mida tahad, sööd, mis meeldib, lähed kuhu süda soovib, ja tuled kas või üle kesköö. Keegi ei küsi, kus sa nii kaua ringi kolasid... Aga ütle parem, miks sa karjatee alleks tegid? Kes istutab ilupuid metsa äärde? Rahvas räägib, et sul olevat mõisa tõugu kari. Ja need loomad ei taha käia mööda lihtsat talupoja karjateed. Peavad olema ilupuud tee ääres."

Peremees mõtles veidi ja siis venitas vastuse välja: "Selle puiestee, selle allee ma istutasin selle jaoks, et seda mööda tuuakse kinnikõidetud kätega naabripere tütar siia tallu karistust kandma selle eest, et teeb kurja ja söötab oma karja meie talu heinamaal. Sinu jaoks on need puud istutatud."

"Vai nii, vai nii," naeris tüdruk ja kihutas minekut. Jällegi vahtis jõukas peremees tüdrukule järele, seni kui too üle mäe kadus oma isa krundi peale. Piir oli nii lähedal, et käega vast ei jõua visata, aga linguga lase kaugele piirist üle. Talupoeg võttis lahkelt istet suure kivi peal, mis kükitas kui vana karu

põlise männi all, otse allee alguses. Hakkas piipu laadima ja mõtisklema. Muheles veidi ja oli enesega rahul, et sai naisterahvale selgesti välja öeldud, misjaoks ja kellele need puud on istutatud. Kõik olid vahvasti hakanud kasvama. Eriti lihavad olid naabritütre õnne peale juurduma pandud tamme lehed. Las' olla tamm. Kasvab aegamööda, aga on tugev ja peab vastu. Kui meie lapsed ei näe teda täiskasvanuna ja mehisena, siis lapselapsed kindlasti ronivad tamme otsa ja räägivad, et selle puu istutas vanaisa ise oma käega vanaema auks ja rõõmuks, kui nad olid alles pruut ja peigmees. Samas tõmbusid mõtted veidi tagasi ja arutasid asja ka teistpidi. "Varsti, paari kuu pärast vahib aasta number 50 läbi akna tupp. Olen seni üksinda läbi kiskunud. Küll ta läheb ka edaspidi. Võta naine, tuleb kulusid juurde. tuleb vanas eas lapsed mul kooli saata. Kes see nüüd enam vallakooliga lepip? Linna ja linna. Ka tema linnas koolis käinud. Saksa keel teisel suus. Õppis ka õmblust juurde ja virtinaametit veel peale selle. Oli aasta Soomes ühes mõisas virtinaks. Tark lats. Ei ole enam nii noor, et mulle ei võiks tulla. Kakkümmend kuus aastat täis. Pillub aga kosilasi uksest välja. Ei tea missugust härrasmeest ootab. Olin ise ta ristsel, tean kõik. Raha tal ei ole. Vanamehel talu veel välja ostmata. Mõisa rendiga ka vahel viivitab. Saadab aga lapsi kooli ja kooli. Õpivad, näed! Minul ka kahel õel pojad nimnaasiumis ja targad poisid. Nende vanembil on raha. Aga – kehv mees ka veab oma vankrit vastu mäge. – Jah, koolitet tüdruk. Aga enne päikese tõusu jalul ja läheb appi isa tallu või päristallu rukist lõikama. Tööd ei pelga." Äkki hüppasid peremehe mõtted ühte sootu teise kohta. Poiss keera aida ust lahti. Võti kangesti kiunus, kui ta lukku puuris. Seal seisid linad, alles müümata. Hind oli kevade poole talve nii odav, et ära müü, las' olla aidas. Keera aga uks lukku. Iga kord, kui sinna mindi, kostis üle talu õue ja veel palju kaugemalegi võtme ja luku ulumine. Egas nad kahe peale kokku sellepärast ei kisanud, et linad on müümata ja raha ei saa. Neil vana laul ja jutt. Roostet nii palju aja jooksul kogunenud, et ei anna teisiti teha kui karju. Ole sa lukk, võti või mõni teine lihtsam rauatükk. Peremehele see väiksel meeldis, kui uks tegi häält luku suu läbi. Ei saa keegi segamata ja salaja aita minna. Seepärast ta ei mõtelnudki niiviisi, et kui õige tilgutaks õmblusmasina õli sisse. Rätsep käis aastas oma korra talus, õmbles ühele ja teisele hädalisele, mida just nõuti. Temagi oli nõus vanu lukke õlitama. Tal prits käepärast. Litsu pöidlaga põhja peale ja tuleb. Aga peremees ütles: "Las' olla. Vanad lukud ikka teevad häält. Kui linna lähen, toon uued." Seesugune mõtlemine linade ja aida ümber võttis tundeid veidikese jahedamaks. Tee pulmad ja võta naine, kui ait raha laeni täis, mida ei saa tasku panna, ja siis kauplusse minna pulma asju ja kraami ostma.

Tundeid oli peremehel igasuguseid, kõvemaid ja nõrgemaid. Kui ta mõnel ajal tütarlast ei näinud, siis kipitas, ütlemine nii keskmiselt rinna all. Ja kui Metsa rentniku tütar jällegi risti üle tee astus, oli kohe käega tunda, kui südame peale surusid, et see om juba armastus. Mõnikord noomis rikas talunik ise ennast nii põhjalikult kui üks isa poega manitseb: Kas see kellegi mees on, kes ühe naisterahva pärast muret tunneb ja istutab kogunisti ilupuid. Inimesed itsitavad, et teeb karjateele allee. Kui rahvas veel seda teaks, kellele too allee tehti, siis ehmuks iga suu ja ütleks: "Kae vanapoissi. Vai temal ka naisevõtmise neelud."

Mis peremehe rahul igakord põhja alt ära löi, oli seesugune juhtumus, kui too armastatus kusagil, kas kirikus või või muidu pidul kooris laulis. Seda ei kannatanud välja. Ilus hää. Kui laulis üksinda mõnd soolokohta, võttis südame alt valusaks. Kosja sõita, seda julgust ei tulnud mõttesse. Enne pidi jutt selge olema, jah-sõna käes. Ja vanematega ka mõtteid ja plaane puudutatud. Minna pimedast peast kosjateele, seda juba hirm, au ja uhkus ei lubanud. Kui saadetakse tühjalt tagasi, kes selle häbi eest vastutab?

Peremees tõusis kivist toolilt. Selg ja ristluud olid valusaks jäänud, piip kustunud ja hakkas ka tsipa nagu jahedust üle ihu käima. Hommikune aeg ja metsast ei tule erilist soojust. Pööras koju tagasi ja astus tupp. Kogu selle päeva lendlesid mõtted kui tuvid linade, aida ja pruudi ümber. Kui tuleks ostja ja maksaks linadest head hinda, siis tulgu pulmad uhked ja rikkad, et annab rahval kõnelda, kas või elupäevad tagantjärele. Ei saa ometi minna ja tuua pangast hoiult raha taluasjade õiendamiseks, ka ei ole õige tegu, kui võtad raamatu vahelt kapist kahekümneviierubalise ja vahetad peeneks. Aasta sissetulek peab katma kõik väljaminekud. Ja peab ka ülejääk olema. See on minu palk.

Kibe ja kange tööaeg pressis peale. On rukis hakis, hakka aga suvilja koristamisele mõtlema. Ja ka linanurm kutsub ja hüüab, et kus on kitkujad? Peremees ise vihtus hommikust õhtuni kukraid linapeodel otsast maha. Vahel aitas ka linaseemneid sarda panna. See on igav ja tüütav töö. Kukrad ei

püsi hästi orkidel ega redelitel. Peab oskama neid seada ja laduda. Ja kes see veel paremini oskas kui peremees ise? Kogu sügisepoolne töö on nihukene, et see jubaloomult ei anna mahti ega ka põhjust mõtelda armastusele ja kas või kohe naisevõtmisele. Tambi ja tambi vihmade ilmaga poris, kisu linu leost välja, need haisevad ja riided seljas on läbimärjad. Ise sellejuures lõdised kui koer ukse ees, kui tupp ei lubata tulla. Armuasjad ega –valud nihukest aega ei salli. Kevade poole, heinaajal, võtab süda kohe vedu, et mõtelda pulmadele, mida talvel uhke saaniteega oleks kõige toredam ette võtta. Seesuguse looduse seadusega leppis ka armulöögist puudutatud suure talu peremees.

Jõuludeni pidas vastu, et siis võtab asja tõsiselt käsile. Kallil jõuluõhtul kohe koolimajas jõulupuu. Koolmeister peab palvust. Lapsed laulavad ja laulukoor ka kohal. Ja tema koolivanem. See ka midagi maksab ja tähendab. Muidugi pani ilus laul südame kohisema ja valutama, ning koolivanema otsus oli: täna on Õnnistegija sünnipäev ja minuga peab ka midagi sündima. Pärast jumalateenistust ei olnud vähematki raskust ees kõnelda Metsatalu rentniku tütreaga. Pani siis kohe esimeste sõnadega armastuseavalduse käiku ja ütles: “Täna kallil õhtul võtan ja viin ma sinu süles korviga oma tallu. Sinna on perenaist vaja. Ja sina tuled Täta tallu perenaiseks. Peale pühi ajame õpetaja juures asjad õigeks ja ühtepidi. Sul ei ole siis enam vaja käia kahe talu vahet läbi meie õue. Vaid elad keskmises talus. Ja su isa puhkab siis meil alati jalgu.”

Tüdruk kuulas rahulikult armuavalduse lõpuni ära. Vaikis veidikese aega. Ning vastas siis: “Kulla piirimees, kuula, mis ma sulle ütlen. Sulle on rikast naist vaja. Sa oled ise rikas ja sa võtad ka rikka naise. Rikas rikkaga, vaene vaesega. Mul vennad koolis. Võtavad isalt viimase kopika. Ja mis sa niisuguse naisega teed, kellel midagi kaasa tuua ei ole. Saadad teisel päeval tagasi.”

“See om kiusujutt,” ütles peigmehe plaanidega peremees. “Ma ei ole küsinud su kaasavara, tahan sind, ja mitte midagi muud, tuua endale kodukanaks.”

“Tehke tee lahti,” hüüti selja tagant. Rahvas valgus koolimajast laiali. Hobustega sõitjad käsutasid jalainimesi teelt kõrvale. Ka peigmehest peremees ja ta tõrkuja mõrsja kõndisid jala, et oleks aega ja võimalust südameid vahetada, kui niisugune lähenemine oleks saanud teoks. Kahjuks katkes jutt tühjalikult. Jäi jutuks. Ei ütelnud kositav: “Jah tulen.” Ja kosija ütles jumalagajäätul niipalju, et mõtle järele. Ja tee üks ilus vana aasta lõpp ning luba tulla mulle kodukanaks . . .

Kodus jutustas näitsik, mis asju ta piirimehega oli õiendanud. “Mine veel teinekord koolimajja jumalasõna kuulma. Kosilane küljes kui saunaviha leht. Vana-aasta-õhtuni andis aega. Siis olgu üks ilus lõpp ja “jah tulen”. Kutsub mind kodukanaks. Ei kutsunud piibupuhastajaks, loomade talitajaks ja esimeseks une pealt ärkajaks, kes hommikul esimesena tõuseb ja õhtul viimasena asemele heidab. Seda oskan ma oma kodus teha. Ja teen hea meelega, peale piibupuhastamise. Ei salli hirmsat piibu pigi haisu...”

Kodus ei olnud vähematki sundust. Teine talu, teised kombes ning pilk ellu ja maailma teistsugune. Kellelgi ei olnud kapis raamatu vahel kahekümneviielisi, ei teatud ka, kus asub pank, kuhu raha viiakse. Linad ammu, esimese valu ja puudusega müüdnud. Läksid kehva hinna eest. Raha oli vaja. Ei olnud aega lasta linaleisikatel aidas veidi puhata ja oodata nagu mõnel mõrsjal peigmeest. Naabrilaste kosjakaup jäigi sedaviisi ei kellegi maa-alale hingitsema. Kui kokku said, rääkis tüdruk ikka selgemalt juttu, et ära midagi õienda ega looda: “Ma ei tule.” Poisi kõne jäi meelega segaseks, et mõtle järele, tulen ja toon su korvi sees ära . . .

Igal asjal ja jutul peab olema ka lõpp. Venitaminegi ei saa olla ilma lõputa... Võtab aega, mis ta võtab, aga tuleb... Paar või kolm aastakest tiksusid mööda. Elati nois kahes ja kolmes talus endist viisi. Mis ühe ja teise inimese süda arutas ja arvas, kes seda uuris või otsis. Ühel oktoobrikuu päeval, ma võiksin ka aasta nimetada – see oli 1913, laulatasin mina Karula kirikus tolle Metsatalu rentniku tütre abielurahvaks peigmehega, kes oli elukutselt mölder ja kelle eesnimeks oli Davet ning mitte Jaan. Too Jaanist vanapoiss ja kahekordne piirimees oli siiski nii kena, et tuli kirikusse laulatusele ja võttis ka pulmapeost sõbralikult osa. Õnnesoovi juures ütles pruudile: “Ma oleks ikka pidanud laskma sind kinni panna ja kohtu kätte andma, kui sa karjaga mu heinamaa ära söötsid. Oleks asi olnud kindlam...” Ei maksa selle juures midagi teisiti ega kaksipidi mõtelda, et miks mina tolle paari laulatasin. Ja mis asja mul oli käia väljaspool Viljandi koguduse piiri. Ma ise põline Karula kihelkonna ja Karula valla mees. Ja mul võis põhjusi palju sinna kanti sõiduks ja käimiseks olla.

Vanapoisist peigmees jäi vallaliseks ja lahtiseks elupäevade lõpuni. Armuvalust tõmblevate kätega istutatud ilupuud jäid hooletusse. Iga lehm ja sigagi võis ennast vaba soovi kohaselt puude küljes nühkida, kui nahk seda palus ja nõudis. Kaitsepuud kõrvalt kukkusid maha.

Tolle tammega, mis istutati naabri tütre õnneks, auks ja silmarõõmuks, juhtus selline vahejuhtum, et üks läbirändav setu, või oli ta mustlane, oli just noore tamme külge oma traavli kinni sidunud ja too mõistmatu loom oli koore koguni kahest kohast ümbert ära närinud. Puu kuivamine ja surm oli kindel. Pidi ta, sinder, just tamme külge köitma? Kui peremees ühel päeval märkas, missugune õnnetus puule on osaks saanud, vahtis ta tüki aega tummalt oma õnnetut õnnepuud. Tal oli kahju sellest ühest puust. Siis tegi suu ja hääle lahti ning laulis enda ette tuttavat laulu: "Kask oli ära kuivand ja allik mudane, mu neiu oli läinud ju teise kaenlasse . . ."

(„Mõrsjapärg“, 1951)

Jaan Lattikul on üks jutt ka ühest vanast kivist aga jätame selle KP 21 jaoks. Kividega tuleb meil tegemist veel piisavalt.

Kaasas Jaan Lattiku õnnistus, jätkame rännakut mööda Karula kihelkonda

KP 11 Karkküla kivikalme, muistne asulakoht, Karkküla rehi

Vanimaks Karula kihelkonnast pärinevaks esemeks on 1939. aastal Konnumäe talu põllult leitud u. 3500 aasta vanune kivikirves. Esimesed märgid püsivast asustusest pärinevad 1000 aastat nooremast ajast. Rauaaja alguses (I aastatuhande keskel e. Kr) on elama asunud Lüllemäele ja Mähklile. Karkküla Sirgasmäel on ovaalne kivikuhjatis: muistne matusepaik. Selliseid rooma rauaaja (I aastatuhande I poole) kivikalmeid on varasematel aastatel leitud veel Mähklilt ja Alakonnult. Tolleaegsete kommete kohaselt surnud põletati ning järelejäänud luukillud puistati koos esemetega kalmemüüride vahele.

Pikne Kama:

Esimesed inimesed asustasid Karula juba keskmisel kiviajal (9500–5000 e.m.a). Kiviaja inimesed hindasid siinset loodusliku mitmekesisust. Maastiku mosaiiksus ja paljude järvede olemasolu tagas selle aegsetele inimestele erinevate toiduresurside olemasolu. Kiviaja inimesed olid kütid ja korilased ja seega olid nad otseselt sõltuvad looduse andidest. Tõestus nii varajasest asustusest Karulas avastati Alakonnu järve kagu kaldalt, kust leitud tulekivist nooleotsatükk on oma töötluselt ja kujult iseloomulik Kunda kultuurile. See avastus teeb Karulast Eesti ühe varaseima asustusega piirkonna.

Suuremad muutused tõi kaasa põllunduse ja karjapidamise levik Eesti aladel. Tollari järve öietolmu analüüs näitab maastike avanemist u. 2000 e.m.a ja tugevat inimõju loodusele 650 p.m.a. Koos maaharimisega sai inimasustus tiheneda ja maaomand muutus kindlamaks. Maaomandi tähtsusele viitavad võimsad kivikalmed, mis demonstreerisid maa omandit. Näiteks võib nii tõlgendada Karkküla kivikalmet

(„Karula kihelkonna ajalugu“, Karula Hoiu Ühingu koduleht)

*Samas läheduses asub muistne asulakoht ja Karkküla rehi. Vanast rehetarest on jäänud väga tugevad mälestused pooleldi Karula mehel **Bernard Kangrol**:*

Tõeline välismaailm algas majatrepilt, mille ees oli mururiba ja selle taga kapsamaa, vasakul raketega kaev, paremal aidatee, otse pisut kaugemal vana rehetare ja rehealune ühes, vanad elukambrid teises otsas.

Rehi, see oli meie kõige salapärasem hoone ja selleks ta on jäänudki. Et rehetare kasutati peamiselt lina ajamisel, herneste, ubade ja linaseemnete peksmisel, siis tähendas see ikka midagi erakordset. Suitsukeermed tõusid siis rohelisteks sammaldunud õlgkatusest ja kaarte alt ja see lõhnas meeli erutavalt. Nõgine rehetare oma mustade partega ja hiigelsuure ahjuga oli midagi minu jaoks. Kõrge ahjukummi alla nilpsasid tulekeeled, nõgi kibendas tulesädemetena, külgpajast langes vaevalist valgust kivikõvale savipõrandale.

Rehetarega on mu mälestused nii tihedalt seotud otsekui oleksin ise selle põrandal põngerjana roomanud. Rehega viisid kokku meie perekonna elulõngad – Lustimõisa rehte oli mu isaisa elusalt põlenud. Reheahjust nägin 1938.a. unes ühe luuletuse, mille pealkirjaks sai "Ajatu mälestus",

seesama reheahi andis motiivid ja pealkirja mu kolmandale luuletuskogule. Reheatoas olen unenäos hiljemgi viibinud, selle suitsude lõhna tundnud.

(„Kipitai“, 1993)

Sama kinnitab Karl Ristikivi oma lühimonograafias:

1939.a. ilmus Kangro kolmas luuletuskogu “Reheahi”. Siin kohtuvad ja põimuvad kõik ta senised teemad, siin jätkub ka pisimaailma hoolikas kirjeldamine, aga esmakordselt saab selgeks Kangro luule kokkukuulumine rahvausu ja muistendite maailmaga, mis kogu lõppluuletuses “Ajatu mälestus” kasvab üle aegade ulatuvaks sümboliks. Suur hulk luuletusi on minavormis, aga kõige kaugemale jõuab ta oma jäägitus sisseelamises siiski luuletuses “Ajatu mälestus”:

*Laman selili ja olen
enda meelest reheahi.*

Vana eesti reheahi kasvab siin nagu mingiks pühaks altariks, mis koondab enda ümber kõik kadunud sugupõlvad, selle tuli kustumatuks ohvrituleks.

*Mina olen reheahi,
minu päratumas keres
hõõgub lõõmav tulekahi
keset pikka ööd.*

(sarjast *Meie kirjanikke- 9*, Lund 1967)

KP12 Madsa (Rebäse) kool

Pikki aastaid oli nn. Mäe-Karula hariduselu keskuseks Madsa kool. Kool on kandnud ka Rebase (Rebäse) kooli nime. Õpilaste rohkuse tõttu (nt. 1923/24. õppeaastal 107 õpilast) oli kool sunnitud mõnda aega töötama kahes kohas – I–IV klass Madsal, V–VI klass Kõstrijärvel. 1927.a. valminud juurdeehitus võimaldas kõik klassid Madsale kokku koondada.

Ühe talve käis Madsal ka tulevane kirjanik, poliitik ja kirikumees Jaan Lattik.

*Jaan Lattiku vennatütar **Helbe Merila-Lattik**:*

Jaan Lattiku perekonnapärimus on imetlemisväärse tihedusega seotud Karula kooli- ja kultuurilooga. Saatuse kummalisel tahtel on tema esimene, kirikukirjades täpselt kindlaks tehtud esiisa Sangaste koolmeistri Märdi poolt üleskasvatud vaeslaps „Paltsere Merte Kasw. Peter“, kelle sünniaeg ei ole küll täpselt teada (langeb 18.saj. esimestele aastatele), kuid kellest on teada, et ta 16-aastase noorukina astub abiellu 30-aastase „Kebberna Marguse T. (tütre) Liesiga“ ja rajab Tüüra talus tugeva, kõrge kirjaoskusega perekonna, kelle paljud liikmed on koolmeistritena tegevad olnud Nigle – Tüüra – Pikkjärve ja Alakonnu – Madsa küla- ja mõisakoolides.

(„300 aastat kooliharidust Karulas“ 1989)

*Oma Madsa-kooli mälestused pani **Jaan Lattik** kirja jutustuses:*

Mälestused

*Muistsed kallid mälestused!
Nende vaeva väsimused.
Nende piina pigistused.*

Suure metsa taga kõrge mäe all seisis meie koolimaja, kolme pika korstnaga, ning kaugelt vaadates näis, nagu seisaks igaühe otsas korstnapühkija.

Pika kehaga puust ehitus. Ühet otsast olid mõned aknaruudud kõik katki löödud, teises kõik terved ja akendel kardinad ees.. vähe isemoodi oli see meie koolimaja. Ta nagu ei sündinud hästi talumajade hulka. Talvel, siis ta uhkustas õhtutel oma valgustatud akendega, kui oleks tal jõudu ja teistel ei midagi; suvel ta jälle häbenes. Harva nägid kardinaääre vahel tuld. Ta näis nii saladuslik . . . mõni nõiamaja või midagi sellesarnast. Ma kartsin koolimaja. Vennaga läksime siis korra selle üle vaidlema. Ma ütlesin talle: “Kas sa julgusi, ku ma sullõ põra käänepäägõ väidse annasi, kooli tarrõ minnä ja üldsegõ kolm risti saina pääle tetä . . .” Tema lubas minna ja ma pidasin seda hooplemiseks.

Jah, talvel, kui koolimaja lapsi täis on, ei oleks ka minul midagi selle vastu olnud, aga suvel . . . peale vana Aadama ja tema perekonna ei elanud majas keegi . . . see oleks edevus olnud.

Vana Adam oli muistne kooliõpetaja, nagu neid veel mõni harva järele on jäänud – raudne kivi endisest hariduse hoonest, millest meil ainult varemud järele on jäänud. Lühike, tüseda kehaga, halli peaga vanamees. Ta kandis prille, rääkis vähe, aga käredal toonil. Ma ei tea mispärast õieti, aga ma võrdleks teda heameelega vaimuga, vanapoolse vaimuga, kui niisugune peaks olema. Ta käis tasa, keegi ei kuulnud, kui ta tuli või läks. Aga ometi tuli ja läks ta nii sagedasti. Viltsaapad olid tal jalas, või õigemini öelda – viltkamassid. Nendega võis ta siis pehmelt, sõnagi lausumata käia. Ta ei olnud loomu poolest kuri inimene, tigidat südant tal ka ei olnud. Küll oli aga kolmekümneaastane raske töö ta närvid ära kulutanud: ta sai vahel tühja asja üle vihaseks. Ja kui ta vihane oli, siis paisusid ta hallid, ümmargused silmad prillikliaside taga kanamuna suurusteks . . . oli tunne, nagu seisaks keegi pimedas õues ja vahiks läbi akna tupp. Kartes löid silmad põrandale.

Ma ei tea, aga sellel mehel oli tõesti midagi vaimutaolist, mis teisest maailmast pärit, millega ta noort harimata elu koos hoidis, teda tagus ja hõõveldas.

Kus ja milles see vaimuollus seisis, on raske ütelda, ta istus lihtsalt temas, ilmutas sealt end mitmel viisil, kas rääkis ta tema hääles, vahtis silmades või sügeles sõrmedes – ta mõjus noorele elule nagu vaim kunagi.

See noor elu . . . Minu ajal luges ta umbes kolmkümmend pead. Tütarlapsed maha arvatud, kõik peale mõne üksiku tublid poisid, toredad mehed. Suurema hulga nendest on ajahammas mu peast ära närinud, mõned üksikud tulevad väsinult ja roidunult mu silmade ette. Siis nad ei olnud väsinud, neil oli palju jõudu, elu oli neil – kuu asemele oleksid nad kaalika üles seadnud, kui see mitte nõnda kõrgel poleks olnud!

Iisak Kivirähk – mis oli sellel mehel viga? Raske oleks olnud talle vastast leida. Oma kooliaja jooksul ei olnud ta ühegi küsimuse peale õiget vastust annud, laulmise juures ühte ainust nooti õigesti laulnud, ometi teadis ta palju ja laulda võis ta viuliga võidu. Või jälle Kotri Jakupson – armas poiss, korjas õlle- ja veinipudelite silte. Õllepudeli silt oli rublane, veinisilt kolmerublane paber. Siis . . . Saamuel Oinas – võis korraka mõlemast huulenuurgast vilistada, piilus altkulmu tütarlaste pinkide poole, pani, kui koolmeister ei näinud, käe südamele ja sisistas: “See on selge armastus.”

Robert Illison – hirmus uhke poiss, käis ühtelugu saabastega . . ., tuli ühel hommikul musta lipsiga, mis ilma kraeta kaela ümber oli seatud, kooli. Hakati teda sest tunnist peale “sikatäriks” kutsuma . . . Siis veel paar meest, Jukk Arbeiter ja Aleksander Peeterson. Esimene porssis mõne sõna saksa keelt ja valetas üle terve kooli; tõi öösi koolmeistr keldrist kaalikaid ja luiskas teisel päeval, et ema talle nad ise kodunt ühes annud. Teine mängis viulit ja otsis iga asjas põhja; ta küsis piibililoo tunnis: “Kas kala viiuputusõ aigu ka otsa saiva?” veel mitu teist ilusat poissi oli seal, kuid nende nimed on mul meelest läinud.

Tütarlastest mäletan nime järele ainult ühte: Mari Kerge oli ta nimi. See oskas hästi piibililugu ja rääkis väga ruttu, seepärast ristis Kivirähk teda “Tahvõtis”. Ta lippas ühel hommikul tütarlaste magamistuppa, kui Kerge ennast parajasti suure toobri juures pesi, pani pesijale kolm korda vett peale ja ütles: “Ent mina ristin sind Tahvõtis . . .”

Kõik läbi ja läbi tublid poisid, elavad mehed, pealaest jalatallani elu täis, nad keesid elust, lainetasid . . . see on nagu pärm, mis pudelis keeb ja korki pealt ähvardab ära visata . . . Pärmil on elujõud sees; ta tikub välja, tahab vabaks saada . . .

Vabaks saada, vabad olla, seda tahtsid ka nemad. Välja koolimaja sarnasest pudelist, koolmeistrinäoline punn eest ära! . . .

Aga kork on kõvasti peal . . . Ja mis see pärm siis õieti ära ei tee, kui ta pudelist välja voolab? Jookseb põrandale, jalgade alla! Parem kui ta pudelisse jääb. Ta ei saa aga sellest aru ja tikub välja . . .

Keeruta pudelis, niipalju kui sa saad! Nemad siis vahel ka keerutasid, niipalju kui raske töö lubas.

Muidugi raske töö: pidid hommikust õhtuni vedama. Vara, õige vara ilmus Adam magamistoa uksele, sülitas paar korda tupp ja hüüdis: üles! Lahtiste silmadega vaatas mõni veel sarvilisele sokule järele, kelle turjal ta öösi ratsutas ja kes nüüd metsa ära kadus; teine limpsas keelt, nagu oleks ta unes midagi magusat söönud, saatis koolmeistrile mõne kõva sõna järele ja ajas end siis püsti.

Kuni kaheksani õpiti klassis ja võeti pruukosti. Siis algas tund. Esimene oli harilikult piibililugu, sellele järgnesid ridastikku teised teadused, kõik kindla ja korraliku kava järele. See läks nii kuni kella kaheni, siis oli lõuna.

Mis nendes tundides tehti? Kes seda nüüd kõike enam mäletab. Oleks sel korral keegi osanud sulega ümber käia, siis oleks ta nüüd võinud kerge vaevaga suure raamatu välja anda . . . Õpetati palju, õpiti vähe, seletati viie eest, saadi aru kahe eest, küsimisi oleks hobusel vedada annud, kostmisi võis vares nokaga ära viia. Lineaal käes, käis koolmeister mööda koolituba. Jäi tütarlaps vastuse võlgu, siis karjus Aadam talle näkku: "Sa pead rohkem tähele panema!" Oli aga poisslaps see võlgnik, siis rippus lineaal juuksekarva küljes tema peakohal nagu kuulus vanaaegse Damoklese mõõk. "Kui tiä tu tollipuugõ lask, siss luu muud ku ragisõsõ õnne," ütles Kivirähk vahest pärast tundi. Tema sai ka kõige rohkem, sest ta alustas ikka, olgu tükk mis tahes, ühte moodi: "Ja Eesus ütles," või: "See sündis sellel ajal." Ega see, kui sa vastata ei saanud, veel nii suur süü olnud. Aga kui sa rumalasti kostsid, siis, – kas said ära või pidid seisma. Kivirähk ei saanud sellest poliitikast nii hästi aru ja katsus ikka midagi ütelda: see oli tema õnnetus. Geograafia tunnis seisis väheldane tütarlaps kaardi juures ja otsis üht linna. Ta ei leidnud ja koolmeister küsis Kivirähkilt. Küsitav tõusis püsti, vahtis teravasti silmi silmi kokku pigistades, pead natuke ühe külje poole hoides kaardile ja vastas kartliku häälega: "Ta hoit nii veidü Täta poolõ." "Täta" oli naabertalu. Täta peremees oli koolivanem. Teised lagistasid naeru ja koolmeister komandeeris: "Sa jääd seisma." Poiss seisis sedaviisi terve tunni, teinekord koguni kaks. Ei ole siis sugugi imeks panna, kui ta õhtul magamistoas teise kotilt maha tõukas ja ütles: "Sa olet terve päiv istuni, las ma ka puhka jalgu."

Toreda vastuse andis kord väike tüseda kehaga tütarlaps rehkendustunnis. Ma küll hästi ei mäleta, aga ma arvan, et see oli see tüdruk, keda "uhmõr-pakuks" kutsuti. Koolmeister käskis tal viieteistkümnest alates tagurpidi lugeda. Ta luges kuni kümneni, punastas siis ja jäi mõtlema. Koolmeister käskis edasi lugeda – "Ujuh, ku ma nii looj, siis tulõ numbrist puudus," andis ta vastuseks. Just need konarlisel vastused lühendasid kuuetunnist tarkuse tagumise raskust; nad lahutasid meelt ja lasksid minutiks seisukorra unustada.

Kell kaks, siis käis nagu kevadine tuuleõhk läbi klassi. Poiss, kes esimeses pingis istus, võttis pingi alt suure "vehmerkella" ja kõlistas seda just Aadama nina all. Lauldi söögipalvet ja näljased kurnatud lapsed jooksid söögiruumi kallale tormi. Perepojad ja -tütred harutasid oma rasvased leivakotid keset tuba esimestel pinkidel lahti; sulaste ja vallalise rahva noorsugu tühjendas oma näotuid, pudruse kõhuga kastikesi seina ääres nurgas . . .

Söömisele järgnes seedimiseaeg, või vaheaeg kirjakeele järele. Selle pikkus ulatus kella viieni. Selle aja sees tehti lumesõda, kakeldi ja lõhuti koolmeistri perenaisele puid. Tütarlapsed aitasid tal mõnikord ka kartuleid koorida. Kaunis vaba aeg, aga lühike.

Kell viis läks laulmine lahti. Ainuke õppetund, kus vabamalt hingata võis, kus koolmeistri juuresolekul häält julgesid teha. Ainuke õppetund, kus vabamalt hingata võis, kus koolmeistri juuresolekul häält julgesid teha. Hobuserauakujulises poolringis seisis lapsed, koolmeister seisis viiuliga ringi lahtises otsas. Kui ta poogna üles tõstis, siis algas laul, kui ta poogna maha laskis, siis lõppes. "Mingem nüüd, mingem nüüd, mingem marssides nüüd, mingem laanõlõ ja lepikusse laulma, mingem murule, käigem künkale . . ." See ei olnud enam laul, see oli orel ise. Noored, puhtad, terved hääled, nad tõusid ja vajusid, kadusid õrna vaikse kahinaga kuhugi kaugele ja ilmusid siis jälle vägevates akordides. See oli nagu vallatu poisike, kes end kapi taha ära peidab ja siis röömsa kilkamisega ema juurde jookseb.

Kõik vahtisid koolmeistri otsa, mitte kartlikult, vaid julgelt, külmavereliselt . . . "Vaata, meie tänitame, sa ei saa meile midagi teha, meie ei karda sind . . ." Ja kui poogna ots mõne pealuud kasvõi kogemata puudutas, siis see ehmatas . . .

Laulutunnile järgnes lühike vaheaeg ja siis algas õppimine järgmise päeva jaoks koolmeistri silma all. Ka raskemad karistused võeti sellel päevajärgul ette: lasti põlvedel seista ja jagati vitsanuhtlust. Viimast karistust tuli küll harva ette - nädalas vast kord. Mõnikord tuli ka paar nädalat vahet. See toores nuhtlemisviis mõjus kõikidele purustavalt. Kodus sai vahest mõni poiss päevas korda paar rookida. Sellest ei teinud aga keegi midagi välja . . . kuid koolis . . . see oli jälk . . .

Koolivanem kutsuti koolimajja, terve klassi ees loeti otsus ette ja saadeti siis magamistoas kottide otsas täide.

Ühte verelaskmise akti ma mäletan. Vist peksti seekord Arbeiterit, oli lubanud teise poisi noaga maha lüüa.

Väikese luua suurune kimp toodi sisse. Tütarlapsed värisesid nagu haavalehed, poisid ohkasid ja vahtisid põrandale. Rasked hoobid ja ohvri karjumine kostsid klassi. Igaühel oli tunne, nagu kukuksid need hoobid tema selga.

Kella kaheksa ajal oli õhtupalve ja päevatöö lõpp. Magamistoas koti peal unustati päeva raskus ja mure, lasti priiust lühikest aega elada.

Mõni rasvane sõna lendas õhku ja mõni karutükk kiskus pealtvaatajal vee silmist välja.

Numbrite magamine tegi kõige rohkem lõbu. Selles oli Kivirähk meister, ehk ta küll sule ja krihvliga ühtki nubrit ei osanud teha.

Number üks: poiss oli pikali maas, käed rinnal. Kaks: jalad taha tõmmatud, pea ettepoole. Küsimärki magati samal kombel. Kolm: pidid end hoidma nagu siis, kui kõht valutab. Paragrahv oli kaunis keeruline välja magada, see seati kahest küsimismärgist kunstlikult kokku.

Viimane pala õhtuses eeskavas oli jutt, mis alati algas: "üts kõrd oll üts miis ja tol mehel oll kats poiga . . ." Jutu lõpu poole libises unejumal tasahiljukesi tuppa ja viis poisid üksteise järele aegamööda teise maailma, näitas neile, kuidas tulevane prii põlv välja näeb, kus orjaööst ainult mälestus järele on jäänud . . .

Aastad on mööda läinud . . .

Mälestused on järele jäänud . . .

(„Meie noored“ 1952, 2009)

See jutt nägi esmakordselt trükivalgust 1906. aastal ja oli ka 1907.a. ilmunud noortejuttude kogumikus "Meie noored". Luts alustas "Kevade" kirjutamist 1907. aastal (ilmus 1912). Kas Lattiku „Mälestused“ võis olla Lutsule eeskujuks??? Need Madsa ja Paunvere koolide elud-olud on ikka väga sarnased..

***

Praegu on raske uskuda, et selles risus kees koolielu õige pikka aega. Kool suleti 1956.a., pikalt tühjana seisnud hoone hävis tules 1992.a. Siis asusid siin tegutsema võsa ja kobras.

KP 13 Madsa Liinumägi (Matsla vendade kindlus)

Väga põnevaid lugusid ennemuistsetest juhtumitest Lüllemäel ja Karulas on oma vanaisa mälestuste põhjal kirja pannud Eduard Prants. Kui palju nendes tõtt on, peab igaüks ise otsustama.

*Hakkame nüüd **Eduard Prantsu** mälestuste kaudu kaasa elama Matsla vendade võitlemistele (NB! Suhtuda loominguiliselt!):*

Karula kihelkond on olnud juba väga vanal ajal rahvarohke asula, millest isegi ajalugu on rääkinud, mida inimpõlved on oma elu jooksul üle elanud ja raskusi näinud. Minu vanaisa Jüri Taaveti poeg Prants oli juba tollel ajal hakanud neid juhtumeid üles kirjutama, mis oli kunagi palju aastaid tagasi Karulas juhtunud igasuguste sõdade ajal, kui sinna rännanud võõrad sõdalased röövisid ja riisusid inimesi, kes ei olnud süüdi, kuidas neid piinati, peksti ja põletati, et kätte saada inimeste vara, mis nad olid omal ajal endale kogunud. Ajaratas on ringi käinud ja oma töö teinud, inimesed on oma elutee elanud ja manalasse varisenud aga järglased kõik ei tea kuidas on oma elu elanud esivanemad, kui raske ja tülikas on olnud nende elu rõhujate all. Jüri Prantsul oli kogutud omal ajal käsikiri kahe tuhande leheküljene tolles käsikirjas, kus oli iga aasta, iga päev kõik juhtumid kirjas, milline oli ilm, aastaaeg ja päeva sündmused. 1927. aastal oli juhus, kus Lüllemäe arst Anderson kutsus omale kaevumeistri et lasta haigla juurde kaev kaevata. Kaevajad hakkasid kaevu kaevama ja kuue meetri sügavuselt ilmus maa seest välja jäme männipalgi ots, mehed raiusid palgi läbi ja kaevasid edasi, koht oli kunagi läbi kaevatud. Kui kaevasid veel poolteist meetrit, ilmus nähtavale mingisugune pehme nahast ese, mis tõmmati nähtavale ja toodi kaevust välja maa peale, kus selgus, et naha sisse oli maetud ema ja laps. Arst Anderson ei lubanud leidu enam maa sisse mätta, laskis teha kasti kuhu pandi leid sisse ja saadeti Saksamaale, kus tehti kindlaks, et leitud naine koos lapsega olid surnud musta katku.

Saksamaalt tulid loodusuurijad ja ajaloolased välja, kes tegid kindlaks, et leid oli väga vana ja nii sügavale maa sisse oli too naine ja laps saanud koopa kaudu, sest liiga sügavale ju tollel ajal ka inimesi ei maetud. Ja leiti, et Lüllemäe lõuna kaldal olid olnud koopad ja Saksa teadlased leidsid

kaevamisel üles mäekaldalt koopa suu. Nii oli too naine sinna jäänud palju aastaid tagasi sõja või katku ajal.

Mõned inimesed on veidi Lüllemäest küll kirjutanud aga mitte nii nagu need juhtumid on olnud Lüllemäel. Lüllemäe on väga palju aastaid tagasi metsade sees koobasasula, kus inimesed on elanud koobastes, mida see naisterahva ja lapse leid tõestas.

Jüri Prantsul oli oma käsikirjas öeldud, et Lüllemäe asula leidsid vanade sõdade ajal Liivi sõjaväe diviisi sõdurid oma väepealiku Lüllega, kes leitud asulat tähistasid Lülle nimega. Kui Lüllemäe leiti metsa seest oli kirik, aidad ja kõrts varemeis. Kui need sõjaaegsed valitsejad jäid valitsema, taastati ka Lüllemäe kirik, aidad, kõrts ja õpetaja maja. Eks need karmid valitsejad muutsid inimeste elu väga raskeks. Inimesed kes ei suutnud oma härrasid teenida ega sallinud neid, põgenesid veelgi sügavamasse metsa kuhu ehitasid omale järsu mäe kaldale puukindluse, nii sündis Lüllemäelt kolme kilomeetri kaugusele mägede keskele uus asula Matsla kindlus. Matsla kindluse ehitajateks olid kolm venda Matsu Jaak, Jüri ja Jakob. Need vennad olid suured tugevad mehed, kes rõhujaid ei sallinud. Kui rõhujad hakkasid Lüllemäe kirikut taastama mis päeval ehitati, tolle vennad lõhkusid öösel maha. Kui Lüller sai teada, et Matsu Jaagu pruut on tema teenri tütar Anu, laskis Lüller kiriku seina sisse müürseppadel augu jätta, kuhu müüriti Jaagu pruut Anu.

Kui Jaak sai teada, et Lüller tema pruudi kiriku seina sisse müürinud, ajasid vennad kogu kihelkonna mehed kokku ja tungisid Lüllerile kallale, põletasid kogu Lüllemäel olevad hooned ja tapsid ka pastor-kõrtsmik Lülleri. Lülleri pojad pääsesid põgenema ja tulid suurema abiväega tagas, vallutasid asula tagasi ja hakkasid uuesti Lüllemäed üles ehitama. Lülleri pojad tegid otsuse kolme venna kindlus metsast üles leida ja maha põletada, Jaagu pruut Anu üles leida, uuesti Lüllemäele tuua ja seina sisse müürida, kas elusalt või surnult. Lülleri pojad ehitasid oma isale ilusa kalmukäapa praeguse Lüllemäe kooli vastu kaldale, kuhu on veel alles jäänud kaks väga vana puud. Kui vennad Matslad teada said, et haua kääbas valmis on, tulid öösel ja lõhkusid hauakääpa maha, poosid vana surnud Lülleri üles ja läksid metsa tagasi.

Kui Lülleri pojad hommikul nägid, mis isaga tehtud, ajasid oma väed metsa kindlust otsima. Kindlust niipea ei leitud ja rahva tasumine kestis edasi. Üks Lülleri poegadest sai jalast haavata, peale haava paranemist ta enam ei julgenud metsa minna ja jäi kirikumajja, kus ühel päeval varahommikul nägi, et Anu tuli oma ema juurde. Ta laskis oma kaitsjatel Anu kinni võtta ja kiriku müüri sisse müürida. Kui ema sai teada, et lombakas on tema tütre müüri sisse müürinud, tappis Anu ema lombaka kirikumajja söögilaua taha ära, jooksis metsa kindluse juurde Jaagule teatama, et oma pruuti päästma tuleks, aga Anut enam päästa ei õnnestunud ja nii jäigi tüdruk Lüllemäe müüri sisse ja võib-olla on praegugi seal, nagu rahvasuu räägib. Suure leina ja vihaga läksid vennad metsa tagasi kus otsustati rõhujatele karmilt kätte maksta, metsas alustati selleks ettevalmistusi.

Kättetasumist alustada ei saadud, sest kui Anu ema tuli kindluse juurde, juhtusid Lüllerite luurajad nägema, kuhu Anu ema läks ja leidsid kindluse peidupaiga üles. Kindlust veel vallutada ei õnnestunud, vallutajad tõrjuti tagasi ja Lülleri teine poeg kaotas oma käe.

Nii möödusid aastad, Lüllerid taastasid Lüllemäe ega julgenud enam Matsale kallale minna. Lülleri pojad ei saanud pärast omavahel läbi, terve vend ajas oma ühe käega venna Lüllemäelt minema, ta ära ei läinud, läks siis mäest alla järve äärde, kuhu ehitas omale maja, mis on veel alles, seda maja nimetatakse praegugi köstrimajaks, sest too vend hakkas köstriks.

Köstril ei olnud head meelt selle üle, et Matsla rahvas elab hästi ja talle midagi ei anna, ei tule kirikusse ega lase ennast ristida. Ta ajas oma väed uuesti rünnakule, vallutas maad kuni Rebasemõisani ära, ehitas Rebasemõisa mäele rehe ja pojale kivimaja. Poeg ei saanud ka Matsla rahvaga läbi, kogu aeg olid sõjatülid. Ühel päeval läks köstri poeg hobusega metsa ratsutama, kus kolm venda võtsid ta kinni ja uputasid ta Raudjärve, hobuse viisid oma kindlusse. Kui köster sai teada, et ta poeg on kadunud, ajas oma väed kokku ja tungis Matsla rahvale kallale. Matsla rahvas ei olnud selleks hästi ettevalmistatud ja kaotus oli suur. Puukindlus põletati maani maha, vennad said surma, Anu ema pääses, jooksis metsa ja uputas enda väikesesse järve mida praegu nimetatakse Raudjärveks, sest naise nimi oli Raua Manni. Peale kindluse maha põletamist oli Matsla rahval rasked ajad. Köster võttis maad ära ja muutis rahva orjadeks, kellelgi ei olnud enam mingit kaitset, inimesed

pidid kõik oma viljad andma kõstrile, kes seda ei teinud sellelt võeti vägivaldselt. Kui käsku ei täidetud viidi rehe juurde kivi peale, kus peksti inimesi.

Aeg läks edasi. Saatus tasus kurjale kõstrile kätte – õuele ketist lahti pääsenud härg muljus sarvede ja jalgadega kõstri surnuks. Aeg võttis ka kõstri perekonna, järele jäi ainult kõstri maja, mis seisab veel praegu järve kaldal püsti. Rebasemõisa aga sai rendimõisaks, kus kõstri pojatütar abiellus ühe eesti poisiga, kelle nimi oli Rebane ja nii nimetatakse seda kohta Rebasemõisaks veel praegugi.

Matsla kindlusest on jäänud järgi metsaga kaetud kindluse mägi, mis on praegu riikliku looduskaitse all. Madsa koolimajast on järele jäänud ainult varemed, need on tummad tunnistajad, mis tuletavad veel meelde muistse eesti rahva raskeid aegu. Lülled on maetud Lüllemäe kõige vanemale surnuaiale, kus veel praegu seisavad vanad malmristid. Vana Lülledi hauakäepast ei ole midagi järele jäänud, ainult tühi koht ja kaks puud seal kus käebas asus.

(„Ennemuistseid juhtumeid Lüllemäelt ja Karulast“, käsikiri 1993)

KP 14 Põllutöö-, teede- ja sõjaminister August Keremi sünnikodu

Mähkli külla RMK infotahli juurde jõudes meenub rajameistritele esmalt üks pildike nõuka ajast, mille Sora (Kaalepi) talu peremees on Karula keeles osavalt riimi sättinud:

Ain Kaalep

Autopoot Mähklil

Kõik istva maahapedäjide ala

Kon joba teedä ootmisõs om plats:

Hää pallu naisi, üts ja tönõ lats,

Paar meest – las saia veitü puhkust jala.

A auto tulõgi! Ja üts ja kats
om valla luuk. Ka: kommi, karbikala
ja muu. Üts putõl õlut sisse vala
ja osta leibä üten suurem sats...

Üts tõsõ perän saiva, midä anti
ja kõik, mia ostõt, kandõkotti panti,
är mastus õkva sai kah, mia tää mass.

Kas tõtõst olli niida innemuistõ,
et koton panti jauhõ kohõtuistõ,
ess tetti leibä? Tõtõst olli kas?

(Haukamaa laulu 1999)

Nüüd Mähkli Keremite juurde.

Esimesena ostis Karulas talu 26. jaanuaril 1865 Juhan Kerem (Johann Kerrem), tulevaste Eesti avaliku elu tegelaste Arnold ja August Keremi vanaisa. Ta ostis Mähkli suurtalu, mis varem moodustas kolme taluga väikeküla. Maa suurus oli hinnatud 79 taalrile (poole suurem hiljem ostetud Karula taludest) ja ostuhinnaks oli 10 275 hõberubla.

Minister Lattik minister Keremist:

Nüüd ma tuulutan kohe veidikese Teemandi kabineti ministreid, kellega ma koos vedasin riigivankrit oma paar aastat kindlasti:

...

Ei olnud kõik ministrid Teemandi valitsuses nii elava karakteriga. Kui võtta näiteks teedeminister August Kerem. Oli üks pikaajalisemaid ministreid meil üldse. Ta juhtis mitmeid ministeeriume. Oli kogu oma olemisega rahu ise. Kui viskas vahel harva ägedamaks, siis oli see rohkem tehtud. Minister Keremi elupuu juured ulatuvad minu kodu- ja sünnivalda Karulasse. Tema isal oli päratu suur ja jõukas talu ja metsa mis merd. Kes siis ei tundnud Mähkli Keremit. Minu isa oli minister Keremi isa kõrval nagu Taavet Koljati ees, kuid ilma linguta ja ilma siledate kivideta, sest nemad olid elupäevad suured sõbrad. Kui minu isa ähvardas endale osta talu ja tal ei olnud peale julguse midagi olemas, millega mõisniku ette astuda, laenas Keremi vanaisa minu isale kapi nurga taga sada ruublit, et keegi

ei näeks ega kuuleks, mis see Daavet Lattik seal vana Keremiga õiendab. Augustist Keremi poeg oli minust kõvasti noorem ja ma vaevalt siis ühe poisikesega rääkisin, kui käisin nende talus.
(*“Teekond läbi öö” I*)

Põllutöö- teede- ja sõjaminister August Kerem

ENE 4 / 1989:

Kerem, August (11.X 1889 Karula v. – 1942 Stupino Sverdlovski obl.), Eesti riigitegelane (rahvaerakondlane), agronoom. Lõpetas 1916 Riia Polütehnilise Inst-i Põllumajandusosak-a, osales I maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas. Juhtis 1919-20 Põllutöömin-i maakorralduse peavalitsuse juhatajana ning 1920, 1923-25 ja 1929-31 põllutööministrina, maareformi teostaja, oli 1926-28 teede- ja 1931-33 kaitseminister ning 1933-40 osaühisuse “Mootor” dir. Seoses hävitajate “Lennuk” ja “Vambola” Peruule müügi tehinguga süüdistati K-t pistise võtmis; kohus mõistis ta õigeks. I – V Riigikogu liige. Pärast nõuk. korra kehtestamist arreteeriti, suri vangilaagris.

Minister Keremi ametisoleku ajad:

Valitsuse jrk. nr.	Valitsuse ametisoleku aeg	Riigivanem	A. Keremi amet
4.	30. VII 1920 – 26. X 1920	J. Tõnisson	Põllutööminister
8.	2. VIII 1923 – 26. III 1924	K. Päts	Põllutööminister
9.	26. III 1924 – 16. XII 1924	Fr. Akkel	Põllutööminister
10.	16. XII 1924 – 15. XII 1925	J. Jaakson	Põllutööminister
12.	23. VII 1926 – 4. III 1927	J. Teemant	Teedeminister
13.	4. III 1927 – 9. XII 1927	J. Teemant	Teedeminister
14.	9. XII 1927 – 4. XII 1928	J. Tõnisson	Teedeminister
16.	9. VII 1929 – 12. II 1931	O. Strandman	Põllutööminister
17.	12. II 1931 – 19. II 1931	K. Päts	Kaitseminister
18.	19. II 1931 – 19. VII 1932	J. Teemant	Kaitseminister
19.	19. VII 1932 – 1. XI 1932	K. Einbund (Eenpalu)	Kaitseminister
21.	18. V 1933 – 21. X 1933	J. Tõnisson	Kaitseminister

Kokku 12 valitsuses ~92 kuud ehk ~7,7 aastat

Andmed võetud Jaan Lattiku (1926-27 haridusminister, 1928-31 välisminister) mälestusteraamatust “Teekond läbi öö” I

* * *

August Keremit kohtame ka Karula mõisas sündinud Aleksander Lipu raamatus “Miljon kilomeetrit õhus”. Sealt saame teada, et 21. veebruaril 1939 nägi ilmavalgust Eesti lennuliinide aktsiaselts “Ago” (tuletatud sõnast “aovalgus”). Tol ajal Eestil veel oma tsiviillennuliine ei olnud:

Esimesel aktsionäride peakoosolekul valiti juhatuse esimeheks tolleaegse autobussipargi osaühisuse “Mootor” (kellel oli riigi järel kõige enam aktsiaid) peadirektor, mitmekordne eksminister August Kerem.

Peakoosolek tegi juhatusele kohustuseks alustada viivitamatult ettevalmistusi lennuliinide käikulaskmiseks 1939.a. sügisel.

Juhatuses esimeseks mureks oli osta lennukid. Valik langes Saksamaa kasuks sealt telliti kaks Junkers Ju 52 tüüpi kolmemootorilist lennukit, kumbki mahutas 15 reisijat. “Junkersid koos varuosadega läksid seltsile maksma 620 000 krooni. Meeskondade väljaõpe korraldati Saksamaal. Pardaradistina käis väljõppel ka Aleksander Lipp. Vahepeal alanud sõda sundis korrigeerima nii väljaõppe plaane kui lennuliinide avamist. 27. märtsil 1940 tegi “Ago” esimese proovilennu Stokholmi.

A. Lipp: “Kui ajakirjanikud meie esimese iseseisva lennu kohta August Keremilt tema arvamust küsisid, vastas ta muuseas: “Lend sinna oli raske, aga meeskonna hea väljaõppe tõttu kulges see normaalselt.” See oli “Ago” direktori enesekindel liialdus. Heast väljaõppest oli meeskond kaugel.

1. märtsil tegime Stokholmi esimese lennu reisijatega.

...

1940. aasta 16. juunil tegi “Ago” lennuk viimase reisi Helsingisse.”

...

Siberi vangilaagris hukatud minister August Keremi mälestuskivi asub Karula surnuaias.

KP 15 Ähijärve kalme („Lõo“ kirikuase), Karula ja Antsla valla piir

Karula rahvuspargi kaardilt:

„Lõo“ kirikuase (vana matmiskoht) – rauaajal (50-450 aastat pKr) matmiskohaks olnud kivikirstkalme. Legend räägib, et keskajal oli siin väike kirikutaoline kabel. Kirik lagunened ning kirikutorn koos kellaga kukkunud Vilimiku oja, kust teda üles ei leitudki.

*Siitkandist pärit **Leonhard IIsjani** meenutused 1973. aastast:*

Vilimikul Ähijärve kaldal on allikas. Emapoolne vanaema elas teispool järve kaldal, see kõnel, et sel järve kaldal oli kirik ja seal lätten oli ära uputatud kell. Seal on suur mets peal, aga neljakandiline kiriku ahervare on tunda. Ma olen näinud. Pullerits oli seal käinud, ehituskive viinud, leidnud kivve ja prahi alt kolme-neljakümne sentimeetri pikkuse vasekuju, ja inimese luid olle ka seal. Ma olin 17-18 aastane, tema oli vana mees, kui mulle selet. Seitse aastat tagasi käisime klupman (?): siis otsisime, tundisime ära. Lepavõsa on seal, es oleki suuri puid peale kasunu. Kivve es oleki seal enam. Arheoloogilise kaevamise peass näitama, mis seal on ollu, seal oleks huvi pärast taht kaia, kats-kolm põlve ja enam seal midagi es näe.

Seal on Vilimiku oja. Alakonnu on ka seal järve äären.

(Karula Hoiu Ühingu koduleht)

*Enne, kui hakkame Karula ja Antsla valla piiriküsimusi lahendamata, meenutame ka ajaloolase **Marge Konsa** uuringut:*

Hoopis isemoodi muistis on Ähijärve kalme, mille suunatus järvele ning agraarse tausta puudumine osutab kalme tähtsusele eelkõige kultuskohana, mis rajati paika, millest pärimus räägib kui Ähijärve “telje” tipust, kust kaldaist ainsana on kogu järv tervikuna nähtav.

(„Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale, 2005)

Nüüd siis piiriküsimused:

Ähijärvest pool oll Antsla ja pool Karula oma. Karula Kroot ja Antsmõisa parun olliva katekesi sõitenu ja toda järve pooless mõõtnu. Üteldi õks, et kui vaga ilm, et sis tuu jutt, tuu tii, om näta üle järve. Kroot oll ees sõitenu, sis Karulal om suurep osa.

(Lõuna-Eesti pärimuse portaal LEPP)

Leonhard IIsjan 1973:

Karula ja Vana-Antsla piir läind üle Ähijärve, siis parun sõitnu sealt üle. Mu vanaisa sõitse ka Rebasemõisa järvest üle jäälagumise aig. Tõise oleva ütelnu: sa nagu parun sõidad üle.

Ähijärve teed on sõitnud ka **Bernard Kangro:**

Vana-Antsla ise, laialdane nind suur, ulatus oma parkümmend kilomeetrit lõunasse kaugele üle Urvaste kihelkonna piiri Karula ja Hargla suurte metsade vahele, veel tüki maad sinnapoole, Ähijärve ja Koemetsa metsakülani. Selle suuna telg üle Haabsaare ja Kaika oli mulle tuttav lapsepõlvest saadik valla talviste metsavedude kaudu. Sest seal asusid meie palgi-, puu- ja isegi haometsad ja need lõputud-ääretud laaned polnud oma suurusega mitte vähem ahvatlevad kui Urvaste avarad mäed. Tee sinna viis viie kilomeetrilise Püve- ehk Kõõlimetsa Haabsaareni ja sealt edasi läbi Karula kuplistiku iseloomulikuma osa, Iipera-Ähera küla. Haabsaarest Karsini ajas üks mäekuppel teist taga, peitis ilusamaid ja huvitavamaid vaateid.

Siis hakkas paistma suur ning võimas Ähijärv. Oma 175 hektarilise pindalaga, metsaste ja künkliste kallastega pakkus ta palju nii silmale kui ka fantaasiale. Piki järve pidi viima järve põhja vajunud tee, kust kunagi olid üle kihutanud kaks vaenulist mõisnikku – Vana-Antsla ja Karula parunid. Sedasama teed lookles järvejääd pidi talvine reetee. Seda mööda sõita oli poisikesele elamus. Muide, mu esimene “Loomingus” avaldatud sonett “Lüüriline II” kirjeldab säärast sõitu.

(„Kipitai“ 1993)

KP 16 Kaikamägi. Kaika kirik, kool, seltsimaja. Suured varandused mägede vahel.

Karula kirikust teame Lõuna-Eesti pärimuste portaalist LEPP kaudu niipalju:

Kaika kerik om õigõusu kerik Karula kihelkunnan Kaika külän. Kerik om vürst Trotski nimeline, kiä kinke kerkolõ kelläq (11 tk.). Tedä naati ehitama 1896. aastaga ja valmis sai tä 1900. aastaga. Kerik om puust ja katõ torniga. Täambatses om tä poolõnõstõ ärq lagonu.

Kaika koolist:

Kaika vene õigeusus kiriku juures tegutses 1897. aastast vene kihelkonnakool. Kirik on lagunemise lõppfaasis, kirikujuures paiknev surnuaed on korrastatud ja kasutusel.

Kaika kool töötas 1982. aastani, siis suleti ning avati 1988. aastal. Kool suleti Kaikal taas 1999. aastal.

Koolihoonest on eurorahade toel saamas uhke külaelukeskus ehk seltsimaja. Kiriku ja kooli õuel on leidnud koha pink Laine Rohule, kes on rohkem tuntud Kaika Lainena ja keda rohkem ei peagi vist esitlema...

Aga siinsete mägede vahele on peidetud ka suured saladused ja varandused.

Folkrolist ja vaimulik Matthias Johann Eisen (1857-1934)

Laenukassa

Vanal muistsel ajal olnud Karula valla Mändiku talu krundi sees üks rahakelder, kust peremees niipalju raha võinud laenata kui soovinud ja tarvitanud. Teistele taluperemeestele sealt kassast kopikatki ei laenatud. Rahakambri võti olnud alati ukse ees ja sisse võis astuda iga mees, kes teadus, kus „kuntur“ oli. Aga mis sellest kasu. Juba sai seletatud, et võõrastele sealt raha ei laenatud. Rahakambri uks olnud kõrge mäe jalal ja piltilus noor neiu raha väljaandja ja vastuvõtja. Ta istunud kuldtsel toolil ja õmmelnud hõberaami peal. Mändiku talu sulased võinud ka „kunturis“ raha laenamas käia, aga mitte enesele. Kord läinud sulane selle valega, et peremehel tarvis olevat, aga raha ise tarvitada. Seal saanud neiu vihaseks, tõmmanud nurgast puuhalu ning löönud pahema jala pihta, mida mees elupäevad longanud. Sestsaadik ei tohtinud keegi teener enam vale ega pettusega raha laenama minna.

Kui kulda või hõbedat laenuks võetud, võis seda vaskrahaga tagasi maksta. Sellest ei küsitud, mis raha see oli, mida laenuvõtja Mändiku peremees tagasi tõi. Ainult seda loeti, kas niipalju tükke tagasi maksti kui oli laenuks võetud. Raha väärtust ei küsitud. Selleps siis Mändiku peremees väga rikkaks läinud. Ta võis kulda ja hõbedat laenata ja seda vaskkopikatega tagasi maksta. Mis siis mehel nõndamoodi olnud viga rikkaks minna.

Kord tulnud teisest valla otsast üks peremees, kes Kantsist puid vedanud, Mändikule öömajale. Heitnud Mändiku vanaga ühte voodi magama. Jutt tulnud jutust ja kõne kõnest. Viimaks küsinud võõras mees ka rahakeldri lugu. Olnud väga keelatud seda kellegi rääkida. Seal hakanud Mändiku peremees ometi võõrale pisut rahalaenamise kassast kõnelema. Aga seepeale koputanud keegi pajalauda vastu et talu seinad vabisenud. „Ei tohi enam sõnagi rääkida, kui ma elu kaotada ei taha“ ütelnud peremees võõrale ja käänanud varsti kõne teiste asjade peale.

(Vikerradio järjejutt 20.08.2013)

Jaan Lattik

Mägede vahel

Mõlemad mäed asuvad üsna piiri läheduses. On ikkagi Antsla valla elanikud, aga Karula piirini ei ole kuigi palju maad.

Üks on Jaani- ja teine Jürimägi. Kes need nimed neile andis ja kunas neid nonde nimedega ristiti, ei ole teada.

Üks põlv teise järele on mägedest mööda sõitnud ja ikka sõrmega näidanud: näit kon umma Jaani- ja Jürimägi. Mäed ei ole üksteisest lahus, nagu vastased või piirimehed, kelle vahel peab olema vihane kuristik. Neid ühendab mäenõlvak, mis ulatub Jaani rinna kohalt Jüri rinnani.

Jaanimägi on kõrgem, võib ütelda ka kenam ja saledam. Jüri on rohkem nagu kohmakam ja tõmbi harjaga.

Jaanimägi küünib maanteeni ja tema pealage ehib mets. Ilus kasetukk katab mäeharja. Kui kevadel eemalt vaatad, siis on mägi nagu mõni mees kähara peaga.

Teisel pool maanteed on jällegi koolimaja. Vana-Antsla Mändike kool.

Kui lapsed tunnist lahti pääsevad, virutavad esimese valuga kohe mäe poole, justkui abi otsima või nõu küsima vana targa mäe käest.

Sinna mäe otsa on roninud mitme põlve Antsla poisse ja tüdrukuid. Mõned kukkusid ronides maha, aga ajasid end uuesti jalule ja muudkui vihtusid ülespoole.

Ega lapsed üksi pole sinna roninud, ka vanad inimesed on käinud teed mägede sihis. Mägede varjus on suured varandused. Muistsest ajast sinna mahutatud.

Varem on mägede jalal olnud ilus sügavapõhjaline järv. Kangesti sinise pinnaga. Jürimäe all on asunud veski, ikka möldri oma.

Siis on tõusnud kolesuur torm. Äike lõhkunud mitu päeva järgemööda. Vesi purustanud veskitammi. Ja ühel ööl, siis on järv suure kolinaga nagu voolanud maa põhja, kui oleks mõni hirmsa januga metsaline ta kurgust alla kallanud.

Tasuks on jäetud järve põhja suured varandused. Mölder ja ka teised mehed lõiganud järveasemelt endale kulda mis hirmus.

Kulla jäljed viinud ikka sügavamale mägede põue. Seal varjus pidavat olema päris rahaauk ise.

Aja jooksul on mullakamarahasooned kinni vajutanud ja nüüd pole muidugi kerge leida teed augu juurde. ka järve põhi on kaugele maa alla maetud.

Niipalju on kindlasti teada, et varaauk ei ole vahita, ei ole unustatud, nagu vast mõni teine muistne asi. On vahimees, kes jaaniööl ilmub maa põuest ja võtab mäenõlvakul istet. Teda on mitu korda nähtud. Suur must oinas suurte sarvedega.

Ei või ütelda, et ta ainult jaaniööl end oleks näidanud, on ka teisi öid olnud, kus sarvedega oinast on nähtud. Kes teda ei ole kartnud ja temale on julgenud läheneda, sellega on vanakuri hakanud juttu ajama ja on saanud heaks sõbraks.

Ühest mehest on kindlasti teada, et ta salaja sarvilisega ühendust pidas ja väga hästi tundis vana vahi iseloomu.

See mees ei olnud keegi muu kui puusepa Kotri.

Ameti poolest puusepp, aga võttis kõvasti viina. Elas rohkem kõrtsis kui kodus.

Tema oli musta sõnniga ühel ööl kokku juhtunud. Läinud kõrtsist koju, eksinud ära ja sattunud

Jaanimäe alla. Kodu temal endal sootu teisel pool. Arvanud purjus peaga, et juba ta ongi kodus.

Hüüdnud naist, käskinud pastlad jalast võtta aseme korda seada. Tulnudki naine, teinud pastlapaelad lahti ja murdnud lepaoksi peaaluseks.

Kotri küsinud: mis sa inele kaska karvupidi sälgä olõt ajanu? Selle peale hakanud asemetegija koleda oinahäälega naerma ja ajanud Kortlil kõik kohad hirmu täis. Mees teinud silmad lahti ja mis sa ütled: must suurte sarvedega sõnn vahib otsa ja naerab nii mis lagin.

Kotri tõusnud istukile ja pistnud ka naerma. Mõlemad itsitanud tükk aega tulist naeru. Siis tulnud jutt.

Oinas küsinud üht kui teist, tunnud koguni üksikuid ümberkaudseid peremehi, ka Karula mehi.

Peaasjalikult neid, kes kõrtsis käinud.

Viimati saanud nad nii tuttavaks, et Kotri küsinud raha laenuks ja lubanud ausasri tagasi maksta. Sõnn

olnud nõus ja annudki puusepale suure summa raha. Nüüd tulnud Kotril pidupäevad. Elanud järjest

Tiksi kõrtsis. Joonud ise ja jootnud ka teisi mehi. Kogu veerand valda käinud Kotri kulul joomas.

Kui jõudnud kätte maksutähtpäev, pidanud olema ristineljapäeva ja jaanipäeva vahel, läinud Kotri võlga tasuma. Maksnud pimedas põrgulisele rubla asemel kopikatega. Ise naernud pärast kõrtsis ja jutustanud meestele, kuidas ta sarvikult naha üle löönud.

Pikapeale saanud kurjus aru, et teda tüssatakse ja nõudnud õigust. Kui ei maksa, lubanud Kotri ühel ööl ära viia ja visata keset keevat lompki, mis pidanud olema Jürimäe all, rahaaugu lähedal.

Kotri paluma. Sõnnil läinud õige pea süda haledaks ja lubanud võla niisamuti kustutada. Virutanud Kotrile tagumise jalaga paar hoopki vastu kõhtu ja jooksnud maa alla. Sellest ajast peale ei annud mitte üht penni kellelegi.

Kotri olnud jälle vaene mees ja käinud katkiste pastaldega kõrtsiteed.

Hoolimata sellest, et keegi rahapenni ei ole saanud, käivad inimesed ikkagi kullaauku otsimas niihästi Jaanimäel kui ka Jürimäel.

Jaaniõhtul, siis on mäed elu täis. Tullakse kaugelt kokku ja pistetakse jaanituled põlema. Tehakse mitu tuld. Tule ääres lauldakse üht laulu, millel on omapärane viis ja sõnad samuti omapärased.

Viis veereb läbi suu ja nina, on lambahäälele lähedane ja sõnad on väga lihtsad:

“Sõnnikõni näuta auku, kohi sa tuu raha panni. Sõnnikõni, tulõ sa ummi suurdõ sarviga.”

Sõnn aga ei tule. Ei tule jaaniõhtul ega ka mõnel teisel õhtul. Hoiab mägede varjus oma varandust ei tea kellele.

Karjalapsed puurivad igal suvel auke mäe sisse ja otsivad varandusi. Neid mulke on mäekülj täis.

Üks avaus on eriti suur. Seda on kaevanud karjalapsed mitmest ajajärgust. Pidavat olema õigel kohal.

Augu põhjast võivat mõnikord kuulda raha klirinat. Nii kui kukuksid rahatükid vastu klaasi katki.

Arvatakse, et kui ilmub veel kord vana sõnn, siis ta tuleb selle augu kaudu.

Müristamise ajal lähevad karjused avausest eemale, ei taha olla põrgu ukse lähedal. Pikne ei salli kurjust ja virutab noole mustale põrguvahile kohe järele, kui teda peaks silmama.

Lapsukesed otsivad pikse korral ulualust lepavõsas, ronivad mõnda teise tühja auku redusse ja tulevad mägede varjust välja, kui ilm läheb selgeks ja kohutavad pilved üle Jaani- ja Jürimäe on kadunud.

Siis hakkavad uuesti urgitsema rahaaugu kallal.

(„Meie noored“ 1952, 2009)

Lisaks:

Karula Rahvuspargi esimesel 1 : 30 000 turismikaardil asub Jaanimägi Kaika koolimajast 600m loodes. Jaanimäest kagusse jääv „küngas“ peaks siis olema Jürimägi. Jaanimäest edelas asuvad Mäe-Mändiku ja Ala-Mändiku talud. Omaaegne Mändike koolimaja võis küll asuda Jaanimäe vastas üle maantee.

Jaanimäest 800m kirdesse jääva Tiksi talu ja kõrtsi rentimine oli esimeseks sammuks Jaan Lattiku isa, hilisema Karula valla peakohtumehe ja vallavanema Davet Lattiku teekonnal talupoisist Vana-Mendo talu pärisperemeheks.

KP 17 Mähkli kalme ja asulakoht

Kuni viimase ajani oli Mähkli asulakoht (Käabaskalme) üks paremini uuritud:

Helbe Merila-Lattik

Vähestest siiani leitud külaasemetest pärineb Mähkli asulakoht tõenäoliselt vanemast rauaajast.

Arheoloog Silvia Laul on teinud Mähklis 1974.a. ka väljakaevamisi. Paigale tõmbasid tähelepanu umbes 50 kääpataolist kuhjatist, sest need asuvad Kagu-Eesti senituntud käabaskalmistustest tublisti lääne pool. Kaevamisel osutusid kääpad hilisemasse aega kuuluvateks põletusmatusteks. Selle allpaiknev asulakoht aga dateeriti radioaktiivse süsiniku meetodil 2820+/-60 kuni 51+/-90 aasta vanuseks ehk aega 816+/-60 eKr kuni 1489+/-90 pKr, seega kuuluvad proovid 2300 aasta pikkusesse ajavahemikku. Nende järgi tundub, et asulakoht on olnud kasutusel väga pikka aega. Seda tõendasid ka samast leitud tekstiilkeraamika killud. Arheoloog Tõnno Jonuks oletab siiski, et asula nii pikka aega järjest kasutusel ei olnud, vaid see oli vahepeal maha jäetud ja siis taasasustatud.

(„Karm ja kaunis Karula“, 2004)

*Karula muinasaega on põhjalikumalt uurinud ajaloolane **Marge Kõnsa:***

Kivikalmete rajamise põhjused ning võimalik tähendusspekter kaasaegsetele ei ole ühe malli järgi haaratavad. Ainuüksi kalmete paiknemine maastikul viitab nende erinevale tähendusele nii uskumuslikus, rituaalses kui ka sotsiaalses mõttes. Nii näiteks on kõrge künka lael paiknev Karkküla kalme juba kaugelt nähtav ning kalmelt endalt avaneb vaade mitmete kilomeetrite raadiuses.

Seevastu Mähkli kalme asupaigaks pole valitud ühtegi lähikonna küngast, vaid kalme on rajatud madalale kõrgendikule, mis ei eristu visuaalselt kuigivõrd ümbritsevast maastikust. Arhiiviteadete järgi polnud praegu teadaolev Mähkli kalme ainus, vaid sealkandis oli kunagi ulatuslikum kalmeväli. Kui Mähklis on kalmete taustaks üks Karula põlisemaid asustusüksusi, kus seos mineviku ja kaasaja vahel oli pärit ammustest aegadest – see oli püsivalt kindel ja aktsepteeritud –, siis Karkküla kalme esindab vastukaaluks eksponeerivat esivanemate austust, millele leiab paralleele uusrikaste mentaliteedist.

Kahest eelmainitust hoopis isemoodi muistis on Ähijärve kalme, mille suunatus järvele ning agraarse tausta puudumine osutab kalme tähtsusele eelkõige kultuskohana, mis rajati paika, millest pärimus räägib kui Ähijärve "telje" tipust, kust kaldaist ainsana on kogu järv tervikuna nähtav.

(„Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale, 2005)

Mähkli kalme läheduses asub ka muistne asulakoht.

KP 18 Kaks järve

*Nende järvede saamislugu on täpselt kirjas **Jaan Lattiku** jutus*

Kaks järve

Neid on kaks. Mõlemad sügavad ja musta pinnaga, nii et ei ole kustki üöhja näha. Seepärast kutsutakse neid suur ja väike mustjärv. Asuvad keset suurt metsa.

Kui sõita Antsla poolt Karulasse mitte maanteed, vaid läbi metsa sügavaid roopaid mööda, mida sinna ette on sõtkunud mitmed põlised puuassidest kuni vedruvankrini ja pika troskani, siis vaatab sõitjale maa seest puude latvade tagant vastu kaks silma. Üks väiksem, teine suurem, üks poolkinni, aga teine pärani lahti.

Kumb neist on sügavam ehk kumb madalam, seda vist keegi ei tea. Vaevalt on keegi nende lainetel kunagi sõudnud. Kes viiks lootsiku või küna nii kaugele metsa?

Karjalapsedki ei söanda suplema minna, vesi külm ja kaldad võsaga kinni kasvanud. Need on nagu vihased silmaripsmed või kulnud, mis ehivad musta sügavat silma.

Tormi ega viha ei ole järvede pinnal peaaegu millalgi nähtud kõndimas. Puud ümberringi varjavad veepinda tuule ja tormi eest. Mets nii suur ja mehine igal pool, et annab läbi kiskuda.

Üht asja teab igamees. Tunneb järvede elulugu. Teab, kuidas said väike ja suur mustjärv laia laande.

Sangaste poolt tuli mõirates suur must härg. Vihane, mis hirmus. Kandis sarvedel suurt äikesepilve.

Metsas jäi seisma. Kaapis sõraga kaks korda, lõhkus maasse kaks sügavat auku. Selle juures kukkus pilv sarvi otsast, lõhkes kaheks, ja järved olidki sündinud. Härg pööris tagasi. Mets aina kajas vihasest häälest.

Neil kahel järvel on olemas salasidemed ühe kolmanda järvega. See on tüki maad eemal. Päril mõni kilomeeter. Maa alt läheb salatee. See kolmas on Õdrijärv. Kahest mustast hästi suurem. . .

Kui mustadel järvedel vesi langeb, veepind alla vajub, otsekohe tõuseb Õdrijärve vesi. Kui seal vesi alaneb, ajavad mustad järved oma rinna ette.

Oli üks vana mees. Nimi ei olnud tal sugugi ilus. Rahvas hüüdis teda Tsiapussu-Madiseks. Aga nimi küll ei rikkunud seda meest. Tema teadis täpselt jutustada, missugused salasidemed olid kahel järvel kolmandaga.

Neid ühendas vaimude tee. Allmaa vaimud liikusid järvede vahelisel teerajal.

Läksid mustast järvest Õdri juurde ja küsisid: "Õdrikõni, sõsarõkõni, anna mustale juua."

Kohe liikus vesi mööda õõnsust mööda mustade järvede sihis. Vaimud ise käisid seni teist teed mööda, või tulid Õdrijärve pinnale ja vahtisid päikest, metsi kui ka juhuslikke möödaminejaid.

Mõni teine kord tulid allmaa vaimud välja maanteele ja löid seal tantsu või laulsid. Teekäijad on küllalt neid valgeid olevusi oma silmaga näinud. Vana Hansi peremeest olid nad kord saatnud tüki maad kiriku poole, kui see hilja õhtul kodunt oli välja sõitnud. Viimane oli alles kiriku kohal maha jäänud. Läänud kirikuaknast sisse. peremehel ei jäänud muud üle, kui võtnud kübara peast ja ütelnud, et Jumal olgu temale patusele armuline.

Ega see naljaasi ei ole, kui teise maailma elanik saadab teekäijat mitu kilomeetrit järgemööda.

Kadunud küll vahel ära, aga varsti liikunud jällegi risti üle tee. Üks neist maa-alustest oskas väga hästi laulda. Tema viis pidi olema kurb ja õrn. Madis oli ise seda kuulnud ja katsus järele teha. Temal ei läinud hästi korda, aga tegi katset.

Sõnadest selgus niipalju, et laulja olnud mahajäetud mõrjsja. Oli kord maa peal elanud, oli olnud põhjatu õnnelik. Siis tulnud teine ja võtnud peigmehe käest. Meelitanud magusate sõnadega kaugele maale.

Unustatud tütarlaps käinud Õdrijärvel nutmas, ja ühel päeval oli ta järve kadunud, muutudes näkiks või allveevaimuks, kes käis ühes teiste teistega järvede salateed.

Küsis juua, kui oli mustadel järvedel janu, oma vesi neid ei karastanud, palus vett, kui Ödri põles ja kodune vesi ei toonud kosutust.

Kui aega jätkus, käis rahutu vaim maanteel, tantsis ja laulis inimestele ette, kui kaduv on kõik siin maailmas.

Kaks järve on suure metsa sees. kolmas neist eemal salasidemetega ühendatud elus ja surmas. Kui kord tuleb must härg Sangaste poolt, ta tuleb nimelt, võtab sarvi otsa mõlemad järved, pilveks nad muutuvad siis. Metsa jäävad kaks sügavat sõrajälge, ja neist eemale jääb Ödrijärv. Tema elulugu ei ole nii selgesti teada, ja seepärast ma ei tahtnud ka panna jutu pealkirjaks kolm järve.
(„Mets“, 1928)

Kahjuks möllab nende ilusate väikejärvede juures praegu kobras.

RMK ja Maaameti pärimustest leiame ka Ödrijärve jutu:

Ödri järve muistend

Karula kuplistiku idaservas, Lüllemäelt 5,5km asub metsajärv, mille suurus ja sügavus kasvab ja kahaneb perioodiga 28 aastat. Veetase kõigub 2-3m. Umbjärv ammutab oma vee kaguosas asuvast endisest jõesängist. Selle all kulgevat salatee Mustjärve ja Väikesesse Mustjärve ehk Mudajärve. Need on külma veega sügavad vesisilmad keset suurt metsa, umbes 1,2km kaugusel Ödri järvest loodes.

Mustjärvede tekkelegend on järgmine. Sangaste poolt tuli suur must härg möirates, äikesepilv sarvil. Jäi keset põlismetsa seisma, kaapis kaks korda sõraga, tekitas sellega maasse kaks auku, seejuures kukkus pilv sarvilt maha, lõhkes kaheks ja vesi valgus aukudesse – järved olidki sündinud. Ümbritsev mets kajas härja vihasest möirgest.

Inetu nimega vana mees, Tsiapussu Madis, teadis täpselt järvede salasidemetest. Neid ühendas vaimude tee, mis kulges allilma järvedevahelisel teerajal. Vaimud läksid mustjärvest Ödri järve juurde ja palusid: „Ödrikõni, sõsarakõni, anna Mustale juua!“ Kohe liikus vesi õõnsust mööda Mustjärve suunas. Vaimud tulid ka veepinnale või tee äärde, kus valgete kujudena tantsisid ja hiliseid teekäijaid saatsid.

Sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal tegutsesid Ödri ääres noorkotkad. Oli üks köetav ja kaks kergehitist, laagri- ja peoplatsid.

Praegu on järve kirde- ja kaguosas võimalus supelda ja telkida, matkaradasid läbida. Ka edelaosas on telkimiskohad.

KP 19 Kirjanik Valev Uibopuu sünnikodu

Helbe Merila-Lattik:

Valev Uibopuu, proosakirjanik ja filoloog, sündis 19/6.10.1913. a Võrumaal Karula kihelkonnas Vana-Antsla vallas Öru metsavahi pojana. Isa vangistati ja tapeti Punakaardi poolt 1919. a. Ta õppis alates 1921. a Tartus, Kõlleste vallas Karaskil, Linnamäel, Kanepis ja Otepää Gümnaasiumis 1927 – 1929. a, mil õpingud katkestas jalavigastusest arenenud luutuberkuloos. Ta põdes aastaid, töötades vahepeal R. Rohu sekretärina. 1936 – 1939. a tegutses ajakirjanikuna, kirjutades rohkesti “Rahvalehele”, “Esmaspäevale”, “Maa Häälele” jt. 1939. a siirdus Tallinna ja toimetas “Perekonnalehte” selle sulgemiseni. 1940 töötas Tallinnas antikvariaadis, 1941 Kirjanduskeskuses kalkulaatorina ja 1942 – 1943 “Eesti Sõna” toimetuses. Siis jõudis “Eesti Sõnas” veel 1943. a ilmuda suvitusromaan “Võõras kodu”. 1943.a põgenes ta Soome ja töötas väga mitmesugustel kirjandusalastel kohtadel, muuseumi osales ka albumi “Eesti Looming” toimetamisest. 1944. a ta siirdus edasi Rootsi, kus oli algul sunnitud põgenikelaagris asuma, kuid juba 1944 – 1953 . a töötas “Välis-Eesti” toimetuses, õppides samal ajal Stockholmi eesti gümnaasiumis, mille lõpetas 1953. Samal aastal astus Helsingi ülikooli filosoofiateaduskonda ja jätkas samas teaduskonnas Lundis, lõpetades 1958 kandidaadi kraadiga. Litsentsiaadikraadi sai 1967. a. Doktoritöö teemal “Similarkomparative im Finnischen und Estnischen” valmis 1970. a ja ta kaitses selle samal aastal omandades dr phil kraadi. 1954 – 1970. a töötas Lundis Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastuses ja on aastast 1954 selle aktsiaseltsi esimees. 1971 – 1980 töötas Valev Uibopuu Lundi Ülikooli dotsendina ja Soome – ugri Instituudi juhatajana. Ta oli abielus

soome kirjaniku Tuuli Reijoneniga. Oli välismaise EKL liige alates 1945, ja pikemat aega ka selle juhatuse liige, Rootsi kirjanike liidu liige alates 1960, Eesti PEN-klubi liige. Kirjanduslikku tegevust alustas Eestis juttude avaldamisega ajakirjas "Romaan" 1930. Novelle hakkas avaldama alates 1935 "Loomingus". 1936. A ilmus pikem jutustus "Väravate all". Lastele ilmus külaelujutt "Hõbedane õng" (1940) ja jutukogu "Metsamajake" (1941). Tartus jõudis veel 1940 ilmuda novellikogu "Viljatu puu". Juba Rootsis Vadstenas ilmus 1945. a Eestis kirjutatud romaan "Võõras kodus" kordustrükk ja 1946. a Eestis kirjutatud novellide kogu "Linnud puuris". Novellikogus "Kahju läinud aegadest" (1949) segunevad juba kodumaised motiivid põgenemispiltidega ja olupiltidega Rootsist. Romaan "Keegi ei kuule meid" (Vadstena 1948, Lund 1973, Tln 1992) käsitas väikelinna Valga sündmusi 1939 – 1941. Merimeeste elu kujutab romaan "Neli tuld" (Lund 1951, Tln 1993). Psühholoogiline romaan "Janu" (Lund 1957) on kõige peenema inimhinge analüüsiga romaan Uibopuu loomingus. 1961 ilmus romaan "Markuse muutumised" ja 1970 romaan "Lademed", mis lahkavad juba Eesti pagulasprobleeme. Ka kaksikromaan "Kaks inimelu ajapöördeis": "Mina ja Tema" (Lund 1990) ja "Ainult juhust" (Lund 1991) vaatleb II maailmasõja poolt võõrsile paisatud eestlaste rahutut saatust. Uibopuu kirjanduslike artiklite ja esseede paremik leidub valimikus "Ajavoolu võrendikest" (Lund 1987). Ta on kirjutanud ka ülevaate soome-ugri rahvastest ja nende keeltest "Meie ja meie hõimud" (Lund 1984), millest on avaldatud ka rootsikeelne teisend 1987. a. Uibopuu novelle on tõlgitud ka soome, rootsi, saksa ja inglise antoloogiatesse. Tema "Igavene küla" pälvis H. Visnapuu nim fondi auhinna 1956. a , ta on saanud ka välismaise EKL auhinna 1982. a ja Rootsi Eestlaste Esinduse kultuuriauhinna 1990. a.

Valev Uibopuu suri 1997. a Rootsis. Tema põrm on tema enda soovijärgselt toodud Eestisse ja maetud Lüllemäe surnuaeda.

(„Karm ja kaunis Karula“ 2004)

Valev Uibopuu

Mälehtüisi latsõiäst

Edimädse mälehtüse omma Öru mõtsavahikotusõst Vana-Antsla vallan. Öru oll illus paik – katõ mõsta vaihõl ja jõgi peris tare lähkүн. A mynõ ao peräst minti elämä Haabsaardõ ja Örust tiidse ma ynnõ imä juttõ perrä. Latsõ palssi yks immä: „Kynnõla, kuis sa kävet üten esäga kevjäjä mõtsan tedremängu kaeman! Kynõlõ, kuis Nooli ai Öru värjidõ takan saani ümbre ja mii kyik olli lumõ seen. Kuis sa lätsit Nooliga Antslalõ ja Nooli jäi egä vastutulõja kotsil seisma. Ta arvas, et vankrõ pääl om esä, kinkal om vaia egäütega juttu aija. Ja sul sai tuu peräst väega häbu...“

A ilusat aigu oll latsõst veidü. Elo läts rassõs: Vabadussya aigu tapõti esä ja imä jäi ütsindä kolmõ latsõga. Esä es taha tsaariigi syäväkke Minna ja tull läbi väerinna kodo. Tuud nätti. Mälehtä, kuis esä Võrolõ kinni viidi. Üüse inne Võro vabas saamist lasti terve vanglatäus inemiisi Kirepil ilma kohtulda maaha. Mus esä täisiga üten. Tuul samal aol ollõ jälki üts tõõnõ Uibopuu valgidõ väe puult ilmaasanda maaha tapõt.

Terves elus jäi miilde: kättemasmist ei või olla. Ku ildamba esä ülesandjal kohut mõistõti, üteli imä kohtu iin: „Kinkagi ellu ma ei taha – sis jääse viil kolm last ilma esäldä.“

Pere pidi otsima tüüd ja leibä. Ellimi mitmõl puul Võromaal, sugulaisi mant käve karja ja kuuli. Koolitii jäi katski rassõ haigus peräst – jalga lei luutiisikus. Tuust paranõmisõs kullu mitmit aastit. Mu elu vasta tund väega suurt huvi ka unu – kiränik Richard Roht. Või-olla avit tuugi üten, et minost kah kirämiis sai.

(„Võromaa kodulugu“ 2004)

*Sama Ärnu jõe (Valtina oja) ääres, ainult Urvate kihelkonnas asub Valev Uibopuu Rootsi-päevade lähima võitluskaaslase **Bernard Kangro** sünnikodu. Linnulennult on vahet ainult 6 km.*

***Kangro** oli Karulaga väga lähedalt seotud. Siin elasid tema sugulased, siitkaudu käis tema koolitee. Oleme teda juba päris palju tsiteerinud. Võib-olla ka siinkohal veidi põhjalikum ülevaade.*

Helbe Merila-Lattik:

Kuigi Karula tagasihoidlik vald ja Karula ajaloo autor ei taha ennast ehtida võõraste sulgedega, tuleb siiski ära märkida Eesti kirjanduse suurkuju, kes pole küll siin sündinud, kuid kellel on väga tihe side Karula valla, tema ajaloo ja keelega.

Bernard Kangro sündis 18. sept 1910. a Võrumaal Vana Antsla vallas Oe külas, mis jäi Urvaste kihelkonda, kuid kogu ta elu ja kirjandus on seotud Lõuna-Eesti looduse ja inimestega, nende keele ja folklooriga, mis liidab teda lähedalt ka Karulaga. Oma teostes on ta tihti kasutanud motiive Karula loodusest, inimestest ja ajaloosündmustest. Tema kirjanduspärand, publitsistika ja kirjanduslooliste teosete maht on niivõrd ulatuslik, et seda on raske loetledagi ja minu sihiks praegu on välja tuua peamiselt teoseid, mis teda Karulaga seovad. Saatuse tahtel toodi talle Karula vaim ka koju siit pärit abikaasa Marie kaudu, kes väga ulatuslikult võttis osa Kangro loomingutööst Rootsis, osaledes aktiivselt Eesti Kirjanike Kooperatiivi töös ja B. Kangro teoste kirjastamisel. Nagu selgub, tuli ka sellel väga andekal ja vaimsel paaril kodumaalt 1944. a põgeneda ja Rootsi asuda. Siit kaudu on siis Kangrol otsene seos Karulaga. Juba tema varastes luulekogudes "Vanad majad" (Tartu 1939) ja "Reheahi" (Tartu 1939) kujundavad loodumuljed aktiivselt luuletaja vaimset palet, talumiljõesse põimuvad soome-ugri muinasusu olendid ja ilmingud (haldjad, nõiad, paharetid, mardused). Tema Lundi trilooias ("Tulease" 1949, "Veebruar" 1951 ja "Eikellegi maa" 1952) domineerib juba kadunud aja otsimine, kus kesksel kohal on Kangrole mälestusrikaste kohtade meenutamine ning fetišeerimine, eriti tsükli "Vana Võrumaa". Tema luulest on avaldatud rida kogumikke, millised on koostanud Ivar Ivask ja Jaan Kross ja kus domineerivad kojuigatsus ja leppimatus totalitaarse ühiskonnasüsteemiga. Proosakirjanikuna on Kangro saanud tuntuks oma romaani diloogiaga "Igatsetud maa" (Vadstena 1949) ja "Kuma taevarannal" (Göteborg 1950), kus ta jälle on kasutanud kodukohale lähedasi motiive Sangaste mõisas juhtunu alusel. Ka sümbolistlikus romaanis "Taeva võtmed" (Lund 1956) on ta kasutanud Urvaste kirikukroonikast leitud müstilisi motiive. Tema tippteosed, kaksiktrilooia Tartu teemadel on seotud ta enda Tartu perioodi mälestustega. Ta on kirjutanud ka 5 sümbolistlikku lühinäidendit, mis on avaldatud koguna "Merre vajunud saar" (Lund 1968) ja millest ühe, "Hunt" (tõlgitud ka Võru murrakusse "Susi"), süžee on otseselt võetud Karula ajaloost (marutõbise hundi rünnak Karulas 1821. a), põimides selle läbi Urvaste folkloori elementidega kurjast libahundiks käivast mõisaprouast. Ka tema viimane autobiograafiline romaan "Kipitai" (Lund 1992) on meenutus lapsepõlvest kuni Valga gümnaasiumi aegadeni välja läbi Karula-Urvaste unistusmaastike, sest kodumaale tagasi ei pöördunud kirjanik enam kunagi. Bernard Kangro suri 25. märtsil 1994. a Lundis
(„Karm ja kaunis Karula“ 2004)

Bernard Kangro ise oma sidemetest Karulaga:

Karula kuplistik, mille põhjaserv meie Mäekülla, vaevalt paari kilomeetri kaugusele ulatus, pakkus silmale mõndagi. Seda teed olen katnud jala, rattaga ja reega või vankriga. Turulkäigud ja koolilaste moona ja puude viimised toimetati hobuse jõul. Juba siis kui õde seal koolis käis ja mina hoopis maadligi, võttis isa mind kaasa kraamikoorma otsa või puusülla peale – öösi kella kahe või kolme ajal, vahel isegi juba eelmisel õhtul. Väsimuse ja unesegasuse vahele on jäänud teravaid pilte nendest teekondadest. Olgu need siis kivist väravad Karula mõisa sissesõiduteel, Vissi kirik või Pikkjärve ots paljude mäekuplite, metsasaarte ja nõlvakute vahel.

Vastupidi Võru teedele, olen Valga teedelt palju rohkem kõrvale põiganud. Karula mõisas käisin juba varakult lellel külas ja mäletan veel selgesti mõisahäärberi värsked varemeid – see põles maha Vabadussõja järelpäevil. Karula Kroodimäel – Grothede mahajäetud ja hooletusse langenud matmispaigal seisev musta ingli kuju inspireeris mulle ühe samanimelise ballaadi, ilmunud "Vanades majades". Kuid see kõik oli hiljem ja Valga ise saab viieks aastaks mu talviseks peatuskohaks.

(„Kipitai“ 1993)

KP 20 Metsavendade Mõttuste punkri ase

Valev Uibopuu tuntuim romaan „Keegi ei kuule meid“ käsitleb Eesti ja Valga okupeerimist Nõukogude Liidu poolt. Paljud lugupeetud avaliku elu tegelased muutusid hoobilt rahvavaenlasteks. Tuli hakata ennast uute võimude eest varjama.

Jaan Lattik on krjutanud: „Mu halb nimi ja minevik: mitmekordne minister, välissaadik, kirjanik, ajakirjanik ja vaimulik, kapitalist – see kõik ei kannatanud välja Stalini päikest“. Eesti metsadesse tallati sisse sügavad rajad:

Metsavennad

Enne kui ma hakkasin kirjeldama enamlaste terrori tulemusi ligemalt ja räägin suurest küüditamisest, kirjutan veidi omaenda elust nende enamlaste võimupäevade algul.

Leedust kodumaale tagasi jõudnud ja mõne aja ringi vaadanud, oli mul üks asi selge: et ma katsun elada nii tagasihoidlikult ja ettevaatlikult kui see on vähegi võimalik. Ainult seesugune eluviis võis minu päevi pikendada.

Kõigepealt otsisin kohta, kuhu jääda. Käisin oma talus, peatusin seal mõne päeva. Suurtalu omanikul nagu mul ei olnud midagi teha. Juba oli teada, et talud jagatakse ja võetakse ära. Ka Lõuna-Eestise oma isatallu ja sinna kihelkonda ei olnud mõistlik sõita, sest sealgi tunti, kui kahjulik inimene ma oma rahvale olen olnud bolshevike mõõdupuuga mõõtes.

Jõudsin otsusele, et võtan siiski Tallinna endale asukohaks. Ikkagi suur linn ja sealt ei leita nii kergesti inimest üles, kui ta just ise palju ringi ei liigu. Kümme kilomeetrit Tallinnast, väikesse suvitusalevikku asusin elama. Ühendus linnaga oli omnibusega. Et mitte näidata, nagu kardaksin või varjaksin ma midagi, siis käisin vahel ka linnas ja otsisin isegi teenistust endale. Töötatöölist ei tohi Nõukogude riigis olla.

Ligines valu-, hirmu-, piina- ning kannatusterikas 13/14. juunikuu öö 1941. a. Meeleldi ei tahaks toda ööd kirja panna. Oleksin ma elanud kodumaalt kaugel, ei oleks kõike näinud ega kuulnud, mis siis sündis, oleks üks pimedaim öö mu elus jäänud mulle tundmatuks. Ei oleks suutnud uskuda, et võib niisuguseid õudusi juhtuda. Kuid küllap see oli kõigeväelise Jumala soov ja tahtmine, et minagi pidin olema rahva juures tema rängimal teekonnal läbi öö.

Küüditamine ajas suure hulga inimesi metsa, lisaks neile, kes sinna juba varemalt ja õigeaegselt olid läinud. Metsas on eesti rahvas juba kaugete, väga kaugete aastate eest varju otsinud, kui tulid venelased rüüstama, röövima ja põletama. Mina isiklikult elasin 1905. a. ainult mõne päeva metsas. Teise talu lakas oli niisama hea magada kui kodus voodis. Üliõpilane uinub igal pool. Ma pean aga sedagi ütleva, et ka 1941. a. suvel ei olnud tunda unepuudust. Metsadeski võib igas kohas ja igal ajal väsinud inimene uinuda. Ta uni on vaid erk ja ei ole nii sügav kui on kodus voodis rahulikul ööl. Metsavendi oli meil kahte liiki. Ühed olid need, kes kandsid relvi ja andsid igal juhul tuld, kui neid tuldi haarama. Teine osa oli niisuguseid, kes varjasid endid kas päris relvadeta või siis oli mõnel ka oma "stutzer" taskus, et viimse kaitseriistana tulistada, kui teist võimalust ei ole. Üldse võib ütelda seda, et relvi oli kõigil metsasolijail vähe.

Nende metsasolijate vastu kirjutas kommunistlik ajakirjandus veriseid artikleid. Pidid olema bandiidid, keda tuleb halastamatult hävitada ja tappa.

Vene vägedega liidetud eesti sõdurid katsusid igal juhul põgeneda punaarmee, kus neid koheldi julmalt. Neid ei usaldatud ja nemad usaldasid venelasi veelgi vähem. Võib ütelda, roheline eesti armee oli kindlasti hästi välja õpetatud ja löögivalmis. Leiba ja toitu leidis neil küllaldaselt.

Ümbruskonna talud andsid kõike, mida metsas ei kasvanud. Paljud käisid öösiti ise oma taludes "vargil", nagu öeldi. Side talude ja maanteed vahel oli olemas.

Minu metsakaaslast ei olnud kuigi palju. Olime vahel kahekesi kusagil raba ääres võsastikus ja võtsime päikesevani. Pääsküla ja Nõmme ümbrus oli küllaldaselt rahulik paik põgenikele just sellepöolest, et nii linna lähedal ei arvatud olevat ei tea kui suuri bandiitide gruppe. Linnast kõigest 10 – 15 kilomeetrit – kes seal ennast peidab. Saabus õhtu, hakkas metsas vilu, siis hiilisime ettevaatlikult majadesse, kus oli ees tuttavaid ja sõpru. Oli kasutada mõni tühi tuba või terve korter, kust inimesed olid kolinud maale. Kindlam ja rahulikum oli uni siiski keldris või pööningul. Ega kaupluse tagaruumiski halb ei olnud. Kaubakastide vahele pörandale sai löödud paberikottidest ja riidetükkidest nii tore ase, et ega haigel saksal parem ei saanud olla.)

Keset juulikuud tabas eesti rahvast uus löök. Kuulutati välja meeste mobilisatsioon. See oli õieti suure küüditamise jätk. Sest venelased teadsid väga hästi, et eestlastest ei saa kommunistliku riigi ja korra kaitsjaid. Rohkesti mehi põgenes metsa, kuna suur osa pidi kõva valve saatel täitma mobilisatsioonikäsku. Traataia tagant ei lastud enam ühtegi välja. Laeti neid laevale ja rongi ning veeti ära Venemaale. Need olid süüta surma mõistetud. Venelaste mobilisatsioonikäsule vastasid metsavennad oma käsuga eesti relvakandjatele meelele, et ärgu nad mingi, vaid liitugu roheline armee.

Ühte peavad küll kõik metsaelanikud ütleva, et taevas oli nii armuline ja andis meile ilusa ja sooja ilma. 1941. a. suvi ja just sõjakuud juuni lõpust augusti lõpuni olid päikesepaistelised ja kuumad. Marjad ja õunadki valmisid palju kiiremini kui muidu tavaliselt. Need vitamiinid olid toidule heaks lisaks. Kord lõppes mul ja mu kahel kaaslasel leib otsa. Muud ei olnud kaasas kui võid. Küladesse ei saanud minna, sest ümbruskonnas tehti haaranguid. Korjasime siis marju ja kastsime neid võisse ning söök maitses hästi. Said õunad enam-vähem küpsemaks, siis käidi hoolega õunaaedades õunu varastamas.

Metsas olijail oli välja töötatud oma signaliseerimise ja salamärgusõnade värk. Oli vaja üksteist kutsuda või hüüda, siis tehti vilega linnu häält või vilistati mõnest üldtuttavast lauluviisist paar-kolm tooni. Mehed ja naised olid lihtsalt riietatud ja kõik oskasid käia palja jalu. Iluravi metsas ei tehtud. Keha eest aga hoolitses soe päike ja hästi soe vesi kas järves, ojas või siis turbaaugus. Minu järv oli hästi mõnus ja mitte väga sügav turbaauk. Võib aina imestada, millise osavuse ja ettevõtlikusega saadi hakkama, et hoida alles oma elu. Kus kohal ja millistes tingimustes üks kui teine eestlane ennast varjas, seda kõike ei saagi kunagi päevavalgele tuua ega kirja panna. Et ennast säilitada ning jääda siiski inimeseks keset looduse karmust ja vaenlase halastamatut tapakirge, selleks maskeerisid ja ehtasid oma asukohad igasugused üksikud redusolijad.

Vargsi ja salaja liikuda – sellel teel on aga oma võlu. Proovisid närve ja proovisid silmi ning kuulmist. Harjutad endale juurde võõrast kõnnakut. Kui ma väikese poisina isatalus karjas käisin, oli mul sagedaid kokkupuutumisi ja kokkupõrkeid metsavahiga, kes lubas karjalastele naha peale anda, seepärast et nad ajavad loomad keelatud noorde metsa või kuhugi heinamaale, mis on mõisa oma. Ta kaebas mu peale minu vanematele. Sain tema pärast söimata ja lubati ka lüüa. Tasusin metsavahile sellega kätte, et kõndisin tema moodi. Ta hoidis veidi üht jalga käimise juures. Kui ta kusagilt nähtavale tuli, ajasin ma loomad eest ära ja käisin täpselt niiviisi, nagu kõndis metsavaht. See tegi mehe vihaseks. Kust ma siis tol korral võisin aimata, et mulle kord elus säärast kõnnakut tarvis läheb. Enamlaste okupatsiooni ja võimu ajal ma kõndisin sageli sedaviisi, kui ma kuhugile läksin. Oli minust saanud jällegi karjapoiss, kes päevad otsa metsas elas ja keda ta kannatusekaaslased süüdistasid, et mina olevatki olnud too mees, kes teisele mehele konna saapasse pani.

...

Jällegi töötavad Eestis NKVD ja hävituspataljonid. Venelaste kõrvelaul kestab ja kostab üle maailma. Kuhu nemad astuvad, sinna peab tulema kommunism ja siis kõrb. Kolandat teed ei ole olemas. Kommunistlik usutunnistus on järje- ja sihikindel.

(„Teekond läbi öö II“ 1952)

Mart Laar:

Meeste, peagi ka naiste-laste varjumine nõukogude võimude eest sai taas alguse juba 1944. aasta sügisel. Saksa armee lahkumisel Eestist jäi siia vabatahtlikult või Punaarmee haardesse sattumise tõttu arvukalt Saksa armees teeninud eestlasi. Nende arvu on täpselt pea võimatu ütelda, kuid ainuüksi Avinurme juures jäi kott 12 000 eesti sõdurit. Jääb mulje, et mõnel pool Saksa väejuhatuse lausa soosis eestlaste mahajäämist, orienteerudes Punaarmee tagalas puhkevale partisanisõjale. Eesti metsadesse tallati sisse sügavad rajad.

(„Metsavennad“, 1993)

Helbe Merila-Lattik:

Metsavendade Mõttuste lugu

Kõik juhtumid ei jõudnud aga avalikkuse ette. Võtkem kasvõi järgmine lugu. 1967. aasta suvel väljusid Lõuna-Eestis Kraavi lähedal metsast kaks keskealist maamehe kombel riietatud meest, ühel neist põu kahtlaselt pungis. Otse metsaserval langes neile mitmelt poolt kallale samas varitsuses olnud miilitsamindris mehed. Metsavennad vanguvad raske koorma all. Siis surutakse nad maha. Ühel mehel kukub rüsina ajal klirinal maha automaat, teiselt võetakse ära 9-lasuline nagaan, mille uuele omanikule metsamees tähendab, et ärgu seda väga näppigu, muidu võib pauk lahti minna. Võru julgeolekuülemal on põhjust rõõmu tunda: vangistatud olid Võrumaa legendaarsed metsavennad Hugo ja Aksel Mõttus.

Kuid andkem sõna asjaosalistele endile: “Meie isatalu, Väntra, asub vahetult Võru-Valgamaa piiril, Karula kihelkonnas Antsla vallas. Tegemist oli tugeva põlistaluga, kus läbi aastasadade tehtud tööga oli viljakandvaks muudetud hulk maad, rajatud vägevad laudad, tall, ait. Isa oli kaua aega olnud Antsla vallavanemaks. 196-ndatel aastatel, kui kandsime 10-aastast vanglakaristust, lükati talu hooned buldooseriga maatas. Suures vihas juuriti isegi välja kõik õunapuud ning hävitati küladele viiv põline tammeallee. Lageda kolhoosipõllu keskel tähistab kunagise suurtalu asukohta vaid üks imekombel alles jäänud õunapuu, mille magusaid vilju karud maiustamas käivat.

Peres oli meil palju lapsi, neli venda ja kaks õde. Pere oli üksmeelne ja õnnelik, kuigi ema ja osa lapsi olid märgitud raske haiguse – tuberkuloosiga. Kui sõda 1944.a. jõudis sakslaste taandudes Eestisse, võitles Aksel Narva rindel ja sai raskelt haavata. Järgnes ärakandmine rindejoonelt, teadvusetu päev surnukambris, laatsaret, põgenemine pealetungiva punaväe eest, läbi ohtude ja raskuste kojujõudmine. Siin oli riigikord juba muutunud, aktiivne vastupanu lõppenud. Tuli hakata end varjama. Sama tuli teha ka taluperemeheks olnud vanemal vennal Hugol. Vanem õde Valli oli abielus ja tal oli mõnekuune pojake – mõlemad surid tuberkuloosi ja on maetud Karula surnuaiale juba varem surnud ema kõrvale. Sinnasamasse kanti kolmas vend, kelle põgenemine Soome ei olnud õnnestunud ja kes tagasipöördumisel kodupaika juba oma valla piires teel mõrvati, maha lasti. Teistest õdedest-vendadest olid Ülo ja Maimu samuti märgitud tuberkuloosist, mõlemad olid tubdispanseris arvel, mis aga ei takistanud neid sundima ülejõu käivale kolhoositööle. Vallavanema talule pandi uute võimukandjate poolt peale rasked maksud, mille tasumisega isa 2 järelejäänud lapsega poleks iialgi suutnud hakkama saada, kui me poleks salaja metsast abis käinud ja talutöö ära aidanud teha. Talu toitis ja kattis meid, makstes selle eest pidevate ülekuulamiste ja haarangutega. Talu kiusati taga nii nagu jõuti, uute võimumeeste poolt pandi talle peale üha uusi ja uusi kohustusi. Nooruke Ülo Mõttus sunniti hilissügisese juba jäätuma hakkavasse linaliivisüsteemi sisse ronima, et sinnajäänud linu välja loopida. See tõi kaasa tervise järsu halvenemise, ravile minekuks kolhoosist luba ei antud. Küll sagesid aga ähvardused, et küll sind varsti kinni pannakse. Ülo ei julgenud end enam kodu õuel näidatagi ning varjus meie juurde punkrisse igal vähimalgi haaranguähvardusel. Kodutalu ürgjõud olid aga kõigele vaatamata meil selja taga. Nälg ei olnud, kuidagi salaja sigis vili salvedesse, loomad olid kenad ja prisked. Isegi pidev ähvardus ja oht ei suutnud talu sundida uue režiimi mõtetu hävitustööga kaasa minema. Kui aga keegi oleks talule otse kallale kippunud, siis meil olid relvad metsas. Niisama poleks end kinni võtta lasknud, ennem surma!

Haarangud ja varitsused Väntrale aga sagesid, punker kodumetsas polnud enam kindel ning kaevasime uue peidiku Ähijärve lõunatipu lähedale, Antsla-Saru teest 150-200 m itta. Ööpimeduses langetasime vaikselt hulga 10-20 cm jämedusi puid, kaevasime liiva sisse sügava koopa, vooderdasime puudega, millele toetus maapinnaga tasa olev lagi. Punkris oli lavats viie magamisasemega, sest polnud ju teada, millal kogu perel tuleb siit varju otsida. Punker oli hoolikalt maskeeritud, nii et teda ennast ega sissekäiku punkrisse näha polnud. Samuti oli maskeeritud ka tulekolle. Samasse vedasime ka osa majapidamisesemeid, sest ei teadnud ju keegi, millal see piiratud maailm meie pere ümber sulgub.

Sulgus see aga 15. septembril 1952., mil Väntrale teostati massiivne haarang. Kiiruga kaasa kahmatud asjadega kadus kogu pere metsa. Tagasiteed kodutallu polnud enam kellelegi, ka mitte Maimule. Tegime otsuse, et elusalt end vangi ei anna.

Uue punkri juurde oli meil varakult kartuleid varutud. Probleemiks kujunes aga leib. Maimu poolt kaasa haaratud 1 500 rubla kulusid kiiresti kaugemates valdades leiba ja toiduaineid ostes, mida eluga riskides punkrisse tassiti. Õppisime jälgi peitma ja metsalinde kuulama, eriti peoleod, kes iga looma aga ka inimese liikumisest kohe teada annab. Elu metsas polnud kerge. Jõulu ajal rüüstasid Lätimaalt Eestisse tulnud metssead kartulikuhja, ülejäänud kartulid külmusid, meid ähvardas nälg. Isa ja noorema venna.õe tervis nõrgenes – punkri niiskus ja külm (kütta võis ainult öösiti) ning nälg tegid oma töö. Lisaks nõrgendas neid sunnitud liikumatu olek umbses punkris. Kui meie käisime kuskil totu hankimas – ikka ohus lõksu lageda – pidid teised vaikselt punkris istuma. Ja nii kestis see aastaid. Esimesena kustus isa. Ta ei suutnud näha oma laste vaikset hääbumist, ei tahtnud näha neid suremas enne teda ennast. Ta jäi jõuetuks, keeldus söömast ning 1953.a. jõulude eel ta suri. Valikut polnud, hiilisime kodutalu laudapealsele ja töömehe sealt kuivi ja pakse laudu. Avastamisega riskides tegime

sealsamas kirstu, mille peitsime kodumetsa Laulatusmäe Kirikuaseme padrikusse. Siis läksime punkrisse tagasi ning läbi lume ja jõulukuu pimeduse järgnes raske ja ohtlik teekond isa surnukehaga tagasi kodumetsa. Sellele kurvale teekonnale läksime me kõik koos. Seni, kuni meie hauda kaevasime ja isa kirstu panime, valvas Maimu automaadiga teeäärses padrikus. Nööri meil polnud ja nii lasime kirstu hauda latvadest kokuseotud noorte kaskede abil. Need olid ka ainsad lilled, mis isale hauda kaasa said. Koos isaga matsime hauda ka puust risti. Siis jäi ainult mättad kalmul endisesse asendisse tagasi laduda, et hauast ei jääks mingeid jälgi ka kevadel, kui lumi sulab.

Jäime nüüd püsima kodumetsa punkrisse – siit polnud meid ammu keegi taibanud otsida. Aga ootamatult jäime siin jalgu metsatöödele. Olime jälle tavalisel toiduotsimisretkel, Maimu ja Ülo olid punkris, kui metsatöölistel tööjärg sinnamaale jõudis. Punkrit varjav võsa võeti maha. Töölised taipasid kohe, millele nad olid sattunud. Üks neist nägi sissepääsuluuki, avas selle ja ilmselt tajus, et punkris on keegi sees. Siiski sulges ta vaikselt luugi ning läks midagi lausumata teistele järele. Jõudsimpe varsti peale seda tagasi, öde-venda olid kohe väljas vastas selle hirmsa uudisega. Mis meil üle jäi. Surusime relvad vastu külge, järgnesime kiiresti metsatöölistele, kes selleks ajaks olid istunud lõkke juurde puhkama. Astusime neile juurde. jutt oli lühike: “Te teate, mis mehi me oleme, kui keegi teist kas või ühe sõnaga avaldab, mis te näinud olete...” Õnneks polnud mehed võõrad, üks koguni koolivend gümnaasiumi päevilt. Nad olid eestlased ja inimesed. Kõik jäi vaikseks. Ainult uue punkri rajamise vaevaline töö tuli jälle ette võtta. Ei võinud ju keegi meist teada, kas meid paljastatakse või mitte. Seekord oli kohavalik aga ebaõnnestunud – savine maa oli talumatult külm ja niiske. Sügiseste sadusega tuli vesi külje alla aga Ülo tervis oli juba väga halb. Olime teadmatusest vea teinud, nimelt joonud kogu talve sulatatud lumevett ning kevadel tõusime vaevu jalule mineraalainete vaegusest. Hiljem kaevasime auke madalamatesse kohtadesse ja jõime sinna nõrgunud vett, see maast läbi filtreerunud vesi andis hoopis uue jõu.

Nüüd viisime oma punkri üle endise Mähkli suurtalu metsa, kolme tee ristumisel tekkivasse kolmnurka. Nad olid juba õppinud eelistama teede lähedust, kust neid otsida ei teatud ja kust oli palju kergem jälgi jätmata välja libiseda või sisse tulla. Liiga lähedal oli järjest ohtlikum leiba hankimas käia, varastasime endale jalgrattad ning meie ringid laienesid paikadesse, kus Mõttuseid keegi ei tundnud. Koha peal jätkus tagaotsimine ning jaht meie hingedele aga täie hooga. Kohalikud inimesed nägid meid metsas korduvalt, nad teadsid suurepäraselt, kes nende kartulikuuhje ja piimanõusid kimbutasid – kuid mitte keegi ei avaldanud seda kusagil.

Aga Ülot ei suutnud paremad tingimused enam aidata – 1954.a. suvel sulges ta igavesti silmad. Ja jälle algas ohtlik teekond kodumetsa ning isa kõrvale jäi puhkama noor mees, kelle elu õieti alatagi ei olnud jõudnud. Tal oli olnud õnnelik lapsepõlv isatalus Väntreal, kuid alates 1944. aastast oli veel ainult viletsus, hirm ja viha.

Mida tegime neil pikil talveõhtuil kitsas punkris vaevalise petrooleumi-tattninalambi valgel, mis halva õhu tõttu põles pealegi väga viletsalt. Kuidas suutsime neid pikki tunde täita? Lugesdes. Raamatud hangiti peamiselt laste poolt makulatuuriks toodud kirjanduse hulgast, viisime ära ka kooli ja rahvamaja raamatukogust hävimitamisele määratud raamatud. Kui sellest ei piisanud, tuli kuuvalgetel öödel, mil raamatute selgadelt võis nende pealkirju lugeda, minna lihtsalt raamatukogusse vargile. Vahel juhtus siiski eksitus ning võtsime 3-4 ühesugust raamatut, siis järgnes uus ohtlik retk, et ülejäänud tagasi viia.

Raamatuid hoidsime algul punkris, aga niiskus muutis selle võimatuks. Paremaks osutus hoidmine vaates. Iga punkri juures oli peidetud vaat raamatutega, kokku oli neid 600-700. See oli meie elu ja haridus, mis kõigil oli pooleli jäänud.

Õekest me pärast venna surma enam kunagi üksinda punkrisse ei jätnud. Kui me retkele läksime, ootas ta meis kusagil läheduses varjulises kohas ja koos tulime jälle tagasi. See andis Maimule jõu tagasi, samuti suveti täiesti lageda taeva all metsas elamine. Punkris polnudki võimalik suvel elada, sest seal õhk absoluutselt ei liikunud ega vahetunud. Ainult talv sundis jälle maa alla minema. Ja siis süvenes ka haigus.maimu pidas veel neli aastat täielikku metsaelu vastu, aga siis ühel suvel ei suutnud ta enam. Ta palus end viia kodutalu saunatarre, kasvõi lastagu ta seal maha. Kandsime oma sureva õe siis kodumetsa, et ta vähemalt kodutares surragi võiks. Aga sellelgi minimaalsemal soovil ei olnud määratud täituda. Kui me hommikul kodumetsa jõudsimpe, tulid endistele Väntra põldudele

viljalõikajad ja me ei võinud ennast näidata. Õhtuks oli Maimu surnud, tundmata selgi hetkel koduseinu enda ümber. Temagi viimane puhkepaik on kodumetsas isa ja venna kõrval. Ajad olid selleks ajaks aga mõnevõrra muutunud. Kaugemates kohtades julgesime end sagedamini näidata. Kusagil pikemalt peatumata tehti talumeestele tööd – see oli teenistus, oli leib. Jalgrattad võimaldasid Viljandis ja teistes linnades oste teha, inimesel ei ole ju templit otsa ees, kust ta tuleb. Talumehed teadsid, et tegu on metsavendadega, aga ei keelanud tööd ning maksid korralikult. Tegime kõiki talutöid, lõime laastukatuseid ja keegi ei andnud meid ära. Liikusime palju Lõuna-Eestis ringi, üle Suure Emajõe aga ei läinud. Teiste metsavendadega puutusime vähe kokku. Iigaste rühm oli liiga kärarikas ja bravuuritsev, need mehed tabatigi varem. Meie südametunnistusel polnud ühtegi elu, kuigi olime rohkem kui üks kord seisnud haarangutel vastamisi relvastatud miilitsatega. Ühel sellisel juhul piisas vaid meie poolt relva näidata kolme püstolitega relvastatud miilitsa põgenema ajamiseks. Metsast välja tulla ja alla anda tundus nüüd, kus kogu perekond oli hävitatud, mõttetu. Armuandmisse ei uskunud.

Haarangud meile aga jätkusid. Ükskord päästis Aksli elu teda taga ajav miilitsamees, kelle pärast kolmandal kaugemalt tuleval miilitsaohvitseril Akslit tulistada ei õnnestunud, enne kui Aksel oli taas kaitsva metsa varjus. Ükskord leidis ka äraandja. See oli Silberberg Kuigatsist, kes tahtis meie elu eest 5000 rubla. Ta ei saanud seda. Nii jõudiski kätte saatuslik 1967. a. suvi, mil otsustasime vanu punkreid vaatama minna.”³

Vahistatud vennad Mõttused viidi Võrru, kus kohalik uurija ei leidnud neil süüd enamaks kui 2-3 aastaks vangistuseks loata relvakandmise ja enda varjamise eest. Kuid kümne päeva möödudes nõuti nende üleviimist Tallinnasse, kus julgeolek sai oma kättemaksu teostada. Vennad Mõttused mõisteti 10 aastaks sunnitöövanglasse ning nende vangisviibimisel hävitati ka kodutalu maapinnalt.

Enne seda tuli aga vendadel kätte näidata oma punkrite asukohad. Aksel viidi julgeolekumeeste vahel metsa, laevatrossi jämedune ling kaelas, mis sõlmitud kõri alt, siis toodud vöökohale, uuesti sõlmitud ja vabad otsad mõlemalt poolt saatvate valvurite käe külge lukustatud. Stalini surmast oli selleks ajaks möödunud üle 10 aasta.

Aksel ja Hugo Mõttus elasid vangistuse üle ning pöördusid tagasi Eesti. Kaua ei leidnud nad asutust, kes tööraamatus mitte ühtegi sissekannet omavaid mehi tööle oleks valmis olnud võtma. Lõpuks said neist sanitarid Tallinna Pelgulinna haiglas. Teise järgu kodaniku staatusest said vennad lahti aga alles uute aegade alguse järel Eestis 1988. aastal.

(käsikiri, 1992)

Heino Lattiku lugu

Metsavendade tabamiseks tegi KGB tugevaid jõupingutusi kasutades selleks kohalikke agente. Üks parimaid oli agent November.

Kalju Aarop:

Septembris 1949 arreteeriti Võru lähedal maanteel metsavend ja SKO (Salajane Kuperjanovlaste organisatsioon) liige Aksel Kolk.

Samal ajal tegi KGB pingutusi Lõhmuse salga likvideerimiseks. Salga otsimiseks rakendati mitmeid agente, **kaasati isegi üks KGB paremaid agente metsavendadevastases võitluses – agent November.**

Agent November oli endise Eesti Vabariigi ministri, praosti ja kirjaniku Jaan Lattiku poeg Heino Lattik. Ta värvati KGB poolt 1944. aasta novembris ja sai agendinimeks November. Veel kasutati Lõhmuse salga otsimisel agente Rogov ja Turvask. Ka agent Rogovi õige nimi on teada. See oli Põlva vallas Vanakülas elanud suurtaluniku poeg Juhan (Johan, Ivan) Raudsepp (1927), kes küüditati 1941. aastal Siberisse Tomski oblastisse, värvati seal KGB poolt agendiks ja toodi 1948. aastal Eestisse.

Agent Turvaski nime pole õnnestunud kindlaks teha. Ilmselt oli kas Rogov või Turvask tuttav mõne metsavenna või nende abistajaga ning neil oli võimalik hankida metsavendade kohta informatsiooni.

4. novembril 1949 sai Tartu KGB agent Rogovilt teate, et nõukogudevastane natsionalistlik organisatsioon SKO tegi katset luua sidemed Lõhmuse metsavendade salgaga, kusjuures SKO staap asub arvatavasti Tartus. Kuna KGB-l oli teada, et Lõhmus on huvitatud endale valedokumentide muretsemisest, siis tehti Rogovi kaudu Lõhmusele ettepanek kohtuda põrandaaluse nõukogudevastase organisatsiooni esindajaga, kellel on võimalik muretseda valedokumente. Selle

organisatsiooni esindajat mängis KGB **agent November**. **Agent Novembri** autoriteedi tõstmiseks saatis KGB agent Rogoviga Johannes Lõhmusele valepassi.

Siis sai KGB teada, et Lõhmus kavatseb Tartu kaudu Viljandimaale sõita. KGB korraldas agent Rogovi vahendusel Tartus Lõhmuse kohtumise agent Novembri kui väidetava põrandaaluse organisatsiooni esindajaga. Loodeti, et võib-olla Novembri isiklikul kohtumisel Lõhmusega õnnestub tal saada andmeid SKO kohta. Kohtumisel ütles aga Lõhmus, et SKO-st ei tea ta midagi. Pärast seda Lõhmus arreteeriti. See oli 30. novembril 1949.

4. novembril 1949 sai Tartu KGB agent Rogovilt teate, et nõukogudevastane natsionalistlik organisatsioon SKO tegi katset luua sidemed Lõhmuse metsavendade salgaga, kusjuures SKO staap asub arvatavasti Tartus. Kuna KGB-l oli teada, et Lõhmus on huvitatud endale valedokumentide muretsemisest, siis tehti Rogovi kaudu Lõhmusele ettepanek kohtuda põrandaaluse nõukogudevastase organisatsiooni esindajaga, kellel on võimalik muretseda valedokumente. Selle organisatsiooni esindajat mängis KGB **agent November**. 14. novembril 1949 kohtusid Tartus Lõhmuse salga sidemees Richard Matt ja väidetava nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni esindajana agent November. Nendevahelise jutuajamise käigus õnnestus Novembril välja selgitada, et Matt on teadlik SKO olemasolust. Kuid kuna November sellest midagi ei teadnud, siis Matt midagi rohkem ei rääkinud, vaid keskendus jutuajamisel ainult Lõhmuse jaoks passi saamise arutamisele.

Agent Novembri autoriteedi tõstmiseks saatis KGB agent Rogoviga Johannes Lõhmusele valepassi. Siis sai KGB teada, et Lõhmus kavatseb Tartu kaudu Viljandimaale sõita. KGB korraldas agent Rogovi vahendusel Tartus Lõhmuse kohtumise agent Novembri kui väidetava põrandaaluse organisatsiooni esindajaga. Loodeti, et võib-olla Novembri isiklikul kohtumisel Lõhmusega õnnestub tal saada andmeid SKO kohta. Kohtumisel ütles aga Lõhmus, et SKO-st ei tea ta midagi. Pärast seda Lõhmus arreteeriti. See oli 30. novembril 1949.

(„Heino Lattik – agent November“, *Kultuur ja Elu* 23.06.2008)

Helbe Merila-Lattik:

Jaan Lattiku vanem poeg Heino lõpetas Tartu Ülikooli juristina ja abiellus esimest korda Erna Tickenbergiga, teist korda Laine Vestersteiniga, kuid jäi lastetuks. Ta oli ainuke Lattik, kes läks koostööle Saksa salateenistusega ja paindus ka KGB surve all, tehes nendega koostööd ja andes ära hulgaliselt metsavendi. Sõjajärgsel perioodil töötas ta Eesti ajalooarhiivis (tolleaegne Riiklik Ajaloo Kesarhiiv RAKA) ja suri 1.okt.1982.a.

(„Jaan Lattiku perekonnaloost“, käsikiri 1998)

Peale Heino tegude avalikuks tulekut katkestas perekond temaga igasugused suhted. Isad poegade, pojad isade, vennad vendade vastu – seda on ajaloo tõmbetuultes ennegi ette tulnud.

KP 21 Rahapettai, suur vana kivi, ohvrikivi

Soka talu läheduses metsaservas on ühe kuivanud männi juures silt

MÄND

„RAHAPETTAI“

ON RIIKLIKU

LOODUSKAITSE ALL

Keskkonnaregistrist saame väga vastuolulist lisainfot:

Kirjeldus:

Puu on arvatavasti hävinenud. (Ü/K "Metsaprojekt" Eesti Metsakorralduskeskus "Valgamaa metsamajandi järelvalvepiirkonna looduskaitseobjektid" Tallinn, 1986).

Mänd on heas seisus Ü=183 cm (1,3), H=9 m. Vanus hinnanguliselt ca 250 aastat (Urmas Roht, Margit Turb 2007).

Asukoht: Purgitsa külas, tee lähedal põllul.

*Hoopis värvikam ennemuistne lugu Rahapettaist on **Eduard Prantsul** (NB! Suhtuda loominguliselt!):*

Karula mõis on saanud oma nime kunagise paruni Karu nime järgi. Von Karro sai Karula oma kätte, kui Karula oli veel puust kindlustega. Karro ei saanud oma tigea väimehega läbi. Brigend ajas oma

äia mõisast välja, kes leidis omale uueks elupaigaks Kirbu karjamõisa. Ka see ei meeldinud Brigendile, ta tungis äiale kallale ja ajas ta veelgi sügavamale metsa, kus Karro enam suure kaotuse ja vanaduse tõttu ei suutnud midagi suuremat ette võtta, sest väimehega sõides ta kaotas palju oma kaaslasti. Oma hõbeda, kulla ja raha peitis metsa ühe männi alla, kust tütar pika otsimise järel selle üles leidis. Seal on veelgi säilinud vana mänd "rahapettai" ja hauakäabas koos tee ääres oleva ohvrikiviga. („Ennemuistseid juhtumeid Lüllemäelt ja Karulast“, käsikiri 1993)

*Kohe Rahapettai juurde on omale koha leidnud Lõuna-Eesti jaoks ilus suur rändrahn (kõrgus ~1,5m), millest isegi suurte kividega harjunud lääne- loode- või põhjaeestlane üle ega ümber ei saa. Sellele kivi juurde võiks küll sobida **Jaani Lattiku** jutt ühest vanast kivist:*

Vana kivi

Palju saladusi on peidetud ta alla. Neid ei saa keegi kokku korjata ja ära lugeda. Jäävad kivi alla rahulikult puhkama. See on üsna pisike osa, mida nähakse ja mis silmi ette tuleb. Karjalapsed on näinud, vanad inimesed, kes õhtu hilja või keskööl kivist mööda läksid, nägid salajast tulekuma, kui oleksid söed hõõguma pandud.

Kui nad ükskord suure kivi päris ära lõhuvad, püssirohtu vanasse kehasse ajavad, killudki laiali kannavad, siis ehk hääbuvad ka saladused ja surevad maapõue.

Aga vanad inimesed teavad kõnelda, et sellest ei saa hästi asja, sest et kivitükid maksavad lõhkujatele kätte, tasuvad kurja kurjaga. Kui peaks pandama niisugune kivirahn kas või hoone vundamendi sisse, ta toob õnnetust. Laseb majal kaela kukkuda või tõmbab piksenoole ligi...

Kivi asub mäenõlvakul, otse metsa serval. Vanasti olnud ümberringi paks mets, nüüd ei kasva kivi kõrval muud, kui pajuvõsa. Pajud selle eest on sitke kasvuga. Kui raiutakse maha, ajavad tüvest kohe jälle uusi kasve välja. Teisel kevadel juba väikese sõrme jämedused.

Karjalapsed on katsunud suure vaevaga ja hoolega kivi pealt ära lõhkuda. On teinud arvutu kordadel tuld räästale.

Ongi nende töö tagajärgi andnud. Kivil on sees suured praod ja kõige pealmine osa on päris pudetaks põletatud.

Nad võivad sedaviisi järjest edasi põletada, jätkub tööd mitmele karjaste põlvele, ega nad seepärast kivist jagu saa. Maani maha lõhkuda võib vana kivi, siis jääb küllalt teda mulla sisse alles.

Kui mehed tulevad ja surmarohtu ihusse topivad, siis muidugi lendavad lõhutud liikmed hauast välja ja kaob vanake ühes saladustega, mida ta nii kaua oma raskusega varjanud.

Praegu ei ole ette näha, et asuks keegi muistset kivi tõsiselt purustama...

Ma võin seepärast vabalt jutustada neist asjust, mis vana kivi läheduses on ilmsiks tulnud.

Kindel on, et pimedas ei lähe keegi heameelega kivist asjata mööda. Kui on asja, kas linnasõit ees või mõni tuled kustki külast, siis nagu ei pane tähelegi ... Aga nii kätte võtta ja lihtsalt minna üksi kivi lähedale jalutama, seda ei taha teha.

Juhtub midagi ...

Kui ei ole muud, siis kargab mõni metsloom võsast välja ja kaob metsa, suur must lind tõuseb lendu ja põgeneb. Teine kord tõuseb äkki tuuepuhang ja paneb puud kohisema, ogugi et ilm oli päris vaikne. Kõige õudsem on see, et kivi alt võib kuulda hääli. Mõnikord on kuulnud selgesti inimese häält. Enamalt jaolt siis, kui päike läheb looja, kui kiired metsa taha ära kaovad, sel minutil kõneldakse kivi alt. Mitte igakord, aga vahete-vahel.

Kord olid naised tulnud heinalt. Rehad, vikatid õlal, kõndinud naisterahvad hanereas kodu poole. Ise laulnud selle juures, et oleks kergem käia läbi metsa.

Saanud vana kivi lähedale ja kohe vaikinud laul. Häält justkui peetud kurgus kinni. Katsunud uuesti alati, aga ei onud häält. Jätnudki järele ja sammunud siis vaikselt kivist mööda.

Kivi aga hakanud kõnelema. Selgesti olnud kuulda, kuidas vanapagana või mine tea missuguse maa-aluse vaimu eit kutsunud oma poegi sööma: "Kusta Vasilaga, sehke süük, Kusta Vasilaga, sehke süük." Poisid vastu: "Mis sa meile annad, mis sa meile annad, süük um halb, ei ole magusat kõrbehaisu."

Naised ehmunud nii, et tahtnud kõigest hingest jooksmata hakata. Aga jalgadest olnud jõud kadunud. Nagu maa külge tinutatud. Suure surmaga saanud vaevalt edasi liikuda, jooksmise peale ei võinud mõeldagi.

Kui nad viimaks koju jõudnud, olnud kõigil külm higi otsa ees ja süda peksnud mis hirmus. Pärast seda juhtumist on teisedki inimesed sageli kuulnud, kuidas vanapagana-emand oma lapsi sööma kutsub. Nende nimed pidavat olema Kusta ja Vasil. Pojad küsivad ikka, et kas on söögil magusat kõrbelõhna juures. Muidu neile roog vististi ei maitse.

Üks teine kord olnud jällegi niisugune lugu kivi juures.

Kaks noort inimest hakanud üksteist koledasti armastama.

Ei saanud päevagi elada, kui pidanud ikka kuski kokku saama.

Üks olnud perepoeg ja teine rentniku tütar. Poisi isa seisnud vastu, et mis poeg võtab kehva tüdruku, endal suur talu ja sinna vaja rikast mõrsjat, kes aitab tagant lükata, et saab põld ja saavad hooned korda.

Ka emale ei olnud poja mõrsja meele järgi. Leidnud mitu viga.

Noored ei teinud sellest asjagi, ajasid oma asju edasi ja said ühes kui teises kohas kokku.

Niipea kui kokku juhtusid, kohe hakkasid suudlema ja sosistasid kõrvu magusaid sõnu.

Neid luurati väga teravalt. Nimelt oli üks vanem mees, kes samuti väga igatses rentniku tüdruku. Tema oli ka jõukas ja tema oli selle kõrval veel väga osav ja tark inimene.

Käinud kaugel, palju näinud ja oskas iga seltsi tööd teha. Oli teine päris ärimees. Müüs poest ilusaid asju ja ehteid.

Maksku mis maksab, tema pidavat rentniku-lapse omale naiseks saama.

See armastusrikas mees valvaski teiste tegude järele ja pani tähele iga üksikut sammu, mis noored ette võtsid või astusid.

Rentnikul endal ja tema naisel oli ligikaudu ükstapuha, kelle omaks nende tütar oleks saanud: kas läheb ta perepojale või kaupmehele, mõlemad kanged kosilased.

Et pääseda alalisest järelevalvest, läksid noored armastajad vana kivi varju peitu. Sinna ei julenud keegi tulla tülitama ja segama...

Õhtul, videviku ajal pugesid nad metsa ja hiilisid seal kivi varju võsasse.

Armastusel ei ole hirmu, läheb kas või põrgu põhja ja teeb seal oma tööd; suudleb, silitab, paitab, katab kinni, et tuul läbi ei kisu ja sadu ei saa liiga teha...

Perepoeg ja rentniku tütar tundsid, et neil oli hea olla vana õudse külma kivi varjus. Neil ei olnud aega kuulata kivi kõnet, ei kostnud maa-aluse eide kutse einele nende kõrvu. Kui kuu pilvi vahelt välja tuli, siis nagu kokkusid noored inimesed ja peitsid end suurema hoolega võsasse, et muidu näeb mõni möödamineja. Kuu annab neid ära...

"Ma pelgä kuud," ütles mõrsja, "tä nägi meid ja ütles sis tõistõlõ..."

"Kuu ei ütle kellegile," vaigistas peigmees ja suudles pruuti...

Ometi ütles kuu ja rääkis ära, mis nõiakivi juures sündis.

Kuuvalgel nähti kord kaht inimest metsa jooksvat ja sellest oli küll, et kindlaks teha, kes need varjud olid...

Pererahvas sai teada, sai kaupmees salakäigust sõnumeid ja noored armastajad ei tahtnud enam kivi juurde minna varju otsima.

Kord veel, üksainsam kord nad tahtsid minna kivi kõrva salajuttu vestma, et siis jäädavalt eemale jääda vanast külmast kivist.

Neid nagu kisti sinna, kutsuti, meelitati. Ei saanud isegi aru, kes seda tegi. Aga nad ütlesid, kui kokku juhtusid: viil kõrd, üts ainus kõrd...

Nagu oleksid olnud suudlused kivivõsas kuumemad, nagu oleksid kaelustused olnud kirklikumad ja sõnad mitu korda sulavamad...

Isad-emad olid vahepeal kõvasti tülli läinud; peremees ei lubanud lasta pojal kunagi hulguslast naiseks võtta, kes veab poega nõiakivi lähtule...

Külarahvas laotas käsi ja ütles: egas muidu ei olõgi poiss marru lännü, näi tüdrikats vedasi nõiakivi manu...

Kaupmees kiitis perra, andis poest kompvekki pealekauba ja ässitas: nõiut, mis nõiut...

Armastajate päevad läksid raskeks ja seepärast tahtsid nad hoolimata kõigest vihast ja vaenust vee kord põgeneda kivi kõrva, et seal anda töötust truuks jääda ja kokku hoida, kui ka kodunt välja aetakse.

Pidasid nõu kokku ja läksid. Oli hästi hämar, kui pärale jõudsid. Kuud ei olnudki. Oli alles sirbi suurune ja üsna nõrga valgusega...

Niiske maa peal võtsid nad istet.

"Mii jää ütte, mii jää ütte... nikagu surmani..." kõnelesid noored inimesed ja hoidsid teineteisest kinni...

Korraga kuuldus nagu naeru. Kui oleks tulnud hääl maa alt.

"Tuul muidu tsibistas," ütles üks ja teine kostis: "vaist oll mõni tsirk, tuu tegi häält..."

Jatkasid juttu: "nikagu surmani..." Nüüd võis juba selgesti kuulda, et keegi naeris. Kivi alt tuli heli. Kivi all naerdi. Veel rohkem... Tehti järele armastajate sõnu: nika surmani, nika surmani - ja niisuguse koleda mullase häälega...

Värin käis noore neiu kehast äbi. Lähme ära, siit ära... sosistas ta ja hakkas nagu tangidega noormehe ümbert kinni ...

Peigmees vaigistas, ütles, et ei maksa karta vana sarvikutki... Aga hirm tuli temalegi lähemale...

Hakkasid minema... Kus jalad rasked! Ei kuule sõna... Kisu just kui lahti maa küljest...

Kogu aeg kostis kõrvu naeruhelin maa alt.

Nagu jalutud ajasid noored põgenejad endid suure vaevaga püsti ja vaarusid kodu poole...

Varsti jäi perepoeg haigeks... Toodi rohtu ja tohtreid, kuid haigus läks raskemaks... Tuli mõrsja ja valvas ööd kui päevad armsama voodi ääres.

Isad-emad ei olnud enam vastu. Kui aga nende poeg terveks saaks.

Tervis jäi tulemata.

Ühel õhtul lõi noormees silmad lahti, võttis pruudi käe pihku, surus seda nii palju, kui jätkus veel jõudu ja rääkis tasase häälega: "Nika surmani. Saadan ei salli seda, ta nairab, ei usu inimlaste truudust, aga Jumal kuuleb..."

Seepeale vajusid silmad igavesti kinni...

Poisi vanemad võtsid mahajäänud mõrsja oma lapseks. Neil ei olnud teisi lapsi ja elasid ilusasti koos.

Vahel käis tütarlaps üksi nõiakivi juures, kui süda oli raske. Istus kivi kõrva ja vajus mõttesse.

Hääli ei olnud enam kuuda.

Tulid kosilased ühed kui teised. Neid saadeti tühjade kätega tagasi.

Kui kaupmees tuli õnne katsuma, naeratas neiu ja ütles: "nõiut, mis nõiut. Kis minu taht kosidõ, tuu piaks nõiakivi man istma ilma söömätõ ja joomätõ katskummend päiva ja kolmkummend üüd, sis tiä tohts nõia tütre naasõs võtta..."

Kaupmees läks koju ja vahtis maha nagu rikkad mehed ikka teeavad, kui pea neil mõtteid täis.

Kui tuli õige peigmees, läks neiu ka mehel. Ta oli väga hea inimene ja temast sai ka korralik perenaine...

Kutsuti teda üldiselt nõiatütteks. Aga ega sest siis kedagi olnud.

Kas teised armastajad ka on käinud vana kivi juures varjul ja kaitset küsimas, seda ma kindlasti ei tea... Küll nad vist ikka käisid... Kui nad siis truudust tõotasid, tegid nad seda muidugi tasa ja targu, sest ega maa-alune vaim ei usu, et inimesed sõna peavad...

Veel üks teine kummaline lugu juhtus vana kivi juures... Sellest ei tohi vaikides mööda minna.

Ennemalt võid teiselt inimeselt sõna lausumata mööda hiilida, aga sellest jutust ei saa...

Tuli metsast surnurong. Liikus sammu vastumäge. Maeti peremeest, kes oma elupäevil oli sageli kurja suust välja ajanud ja oli väga kõvasti joonud. Ükskord oli ta pikse ajal võtnud kaare peal kuivi heinu, pildunud südametäiega vastu taevast ja karjunud: seh süü esi haina, kui na likõs saava...

Matuse kohta oli peremees teinud korralduse, et pevad minema kaks purjus meest õpetaja järele, kui rong jõuab surnuaeda ja ka teised matuselised võtku endid tublisti täis...

Kui nüüd selle peremehe surmarong jõudis mäe alla vana kivi kohale, jäi esimene hobune seisma.

Selle järele peatusid ka teised... Arvati, et see on muidu nii, hobused tõmbavad vähe hinge tagasi.

Aga asi oli tõsisem.

Esimene hobune ei läinud sammugi edasi. Hakkas tagasi ajama teistele peale.

Tehti teisega katset, ka see ei liikunud paigast.

Surnuvankri ees olid kaks hobust, need ajasid kaht jalga üles ja kaugemale ei saanud nemadki.

Kui oleks surnuvanker raskeks muutunud, nii raskeks, et käis hobustele üle jõu.
Pekseti loomi, kisti suu äärest, lükati sõidukit tagant. Ei saa edasi, tehtagu mis tahes.
Siis peetud nõu ja saadeti köstri järele, et ta tulgu jalamaid ja lugegu ühes matuselistega Issameiet.
Oli kõigil selge, et vana kivi alt hoitakse rongi kinni. Salakäsi lasub surnu pea peal ja teeb koorma seepärast raskemaks kui tina.
Tuli köster.
Kübarad võeti peast ja matuselised lugesid surematu palve sõnu: Issa meie, kes sa olõt taivan...
Hobused võtsid hoogu, kiskusid mõne sammu edasi. Jäid jällegi peatuma.
Siis läks köster rongi ette ja üürgas laulu. Matuselised laulsid kaasa.
Aga hääled tulid rinnust välja nagu surutuna, ilma suurema kõlata.
Hobustele tuli just kui jõudu juurde. Hakkasid liikuma. Mida tugevam oli lauluviis, seda vabamalt astusid loomad vastumäge.
Jõudsid kardetavast kohast viimati mööda ja pääsesid salasurve alt.
Olid aga kõik valges vahus, kui jõudsid mäe otsa. Nii raske oli tee vana kivi kohat.
Praegu veel räägivad inimesed sellest juhtumisest kui mõnest imeasjast ja tarvitavad ühtelugu kõnekäändu: "kui köster alust laulu, sis liigat surmarong..."
See on päris õige, et lauluga on alati kõige kergem kardetavast kohast läbi saada. Laul tungib kõikjale ja toob abilisi juurde, kui neid lähedal ei ole olemas.
Mõni teine kord on juhtunud vana kivi juures koguni vastupidiseid asju. Hobused ei ole jäänud siis seisma, vaid on hakanud lõhkuma, ja on inimestega olnud õnnetusi.
Nii tulnud kord vana taluperemees pojapojaga linnast. Saanud kivi kohale ja näinud päris püsti imet: üle tee liikunud mingisugused varjud. Kas inimesed, loomad või vaimud, seda ei saanud kindlaks teha. Kuid mindud järjest üle tee. Kord kivi poole, teine kord jälle teisele poole. Hobune löönud kartma, visanud teelt kõrvale põllu peale, sea lõhknud ringi. Väike poiss pistnud nutma ja öelnud vanaisale: "esä, näi, kon peninuki käivä..."
Ju nad siis ikka need koerakoonlased oid. Lastel on teravam silm kui vanadel.
Või kes see teab, missugused need käijad tõeliselt olid? Kadusid kivi alla, ja sinna ei ole keegi neile julenud järele minna.
Veel seisab vana kivi metsa ääres pajuvõsa sees. Saladusi varjab ta, katab tugeva kehaga kinni muinasasju ja varandusi inimeste silma eest.
Need on üksikud nägemused, mis poolvargsil päevavalgele tulevad. Suurem osa puhkab kindlasti kivi all.
Sealt leiavad lapsed kui ka vanad inimesed ikka jälle uusi ilmutusi, kui nad oskavad otsida ja ei lõhu meelega ära vana kivi.
Võib-olla on niisugune vanake ohvrikivi, kus ennemuiste toodi ohvreid vihasele taevale, kui ei tuntud veel lepitust, mis taevas inimesele pakub.
Asjata valatud ohvrimahla oigab kivi alt ja ei leia nii kergesti rahu.

(„Mets“, 1928)

Ka väike ohvrikivi on käepärast võtta.

Rahapettaist ~800m Kirbu poole leiame tee äärest ohvrikivi, mis on tähistatud sildiga

ARHEOLOOGIA-

MÄLESTIS

OHVRIKIVI

II AASTATUHAT

ON RIIKLIKU

KAITSE ALL NR

KP 22 Vissi kirik, Vissi kool, Pikkjärve kool, Pikkjärve maastikukaitseala

Helbe Merila-Lattik:

1841 - 1845. a pärast kibedaid ikalduse ja nälja-aastaid paisutas talurahva lootusi maale Tsaari - Venemaa venestuspoliitika avaldusena alanud apostliku õigeusu e vene usu levitamine Liivimaal.

Talupoegade hulgas, ka Karulas, levisid ebamäärased teated, justkui võiks vene usku siirdumisega kaasneva maa saamine vene kroonult. Maa saamine oli pidev ahastav ihalus ja tarve ja selle nimel oldi valmis paljudeks, kuna see oli ainus elatusvahend. Viletsus ja kitsikus äraelamisel olid tõusnud enneolematule tasemele ning mingit muud väljapääsu ei osatud leida. Usu levitajad teadsid väga hästi, et mingit maa jagamist ei toimu, kuid jätsid selle talupoegadele ettekavatsetult ähmaseks, et saavutada vene-õigeusule suuremat haaret talupoegade hulgas. Luteri õpetaja vastuseis ei aidanud midagi, kuna talupojad arvasid teda liidus olevat neid kurnavate mõisnikega. Tegelikult olid Karula mõisnikud von Groted Peterburi õukonna kasvatuse ja oma ametiseisundi tõttu (parun Alfred von Grote oli "Obermundschenck" (ülem-joogivalaja) tsaari õukonnas) vene usu sõbralikud ja mõned naisliikmed ka ise seda usku, mistõttu Karula mõisnikud ei avaldanud selle usu sissetungile mingit vastupanu. Ja nii kirjutas Karula rahvasõbralik pastor Meyer meelega Karula kirikuraamatusse 1841. a, et "sel aastal on Karula talupoeg Juhhan Luttik (nagu pimedate kerjuse Micheli poeg) Riiga rännanud. Juulist augustini on nad 25 teelist kogunud, kellega 20. sept. Valgast Riiga jõudnud, kusjuures Alakonnu talupoeg Tawit Luttik teda abistas, kuigi köster Treumuth neid hoiatas". Ja õpetaja Meyer küsis meelega: "Kas tõesti Tawit Luttik, kes oma nime kirjutada mõistab, oma usku vahetada tahab?" Kuid nad tahtsid lootuses maad saada ja viletsusest välja pääseda. Nad lasid end Riias fanaatilise "arherei" Filareti poolt vene usku võida ja töid vene-õigeusu Karulasse. Nendele järgnesid juba preestrid. Jälle leiame Tüüra - Luttikute kirgliku protestiavalduse valitsevale mõisavõimule, nii nagu nemad tollal mõistsid. Köster Moritz Treumuth oli 21. sept. Võndu (Wenden) läkitatud Tavet Luttikut tagasi tooma, kust ta siis ka mõningate sõdurite järelvalve all tagasi toodi. 21. jaan. 1842. a jõudsid nad Alakonnu koolimajja tagasi ja 27. jaan. toimus siin kohe koolikatsumine, mille järel Tavet Luttik oma kooliõpetaja koha kaotas ja asemele pandi Andres Kannuluik. Et vennad Luttikud ja teised talumehed sellise omavoli eest peksu-karistusest ilma jäid, võib seletada ainult Karula mõisavanemate venesõbraliku hoiakuga, mis ka pastor Meyeri ja mõisa vahekordadesse järjest enam arusaamatusi tõi. Et Karula mõis vene usku levikuisse hästi suhtus näitab ka see, et esimesed apostliku õigeusu liturgia teenistused peeti mõisas vanas puumajas, mille üks ots oli antud vene kirikule, teises otsas oli vallakohtu pidamise ruum. Inimesi aga võiti apostliku õigeusku mõisast veerand versta väljas asuvas küünis, mida sellest ajast hakati hüüdma "vene küüniks". Vene usku siirdumine levis kiiresti ja muutus 1845 - 1848. a massiliseks. H. Kruusi andmeil oli Karula kihelkonnast 580 meest ja 539 naist (kokku 1119 inimest) siirdunud vene õigeusku, mis oli tolleaegse elanike arvu juures (1850. a 4311 inimest) umbes 26 % elanikkonnast. See võimaldas vene õigeusu koguduse asutamise Karulas. 1847. a ehitati Vissi (hilisem Pikkjärve) puust õigeusu kirik ja rajati kalmistu Pikkjärve otsa. Kes kiriku ehitust finantseeris, ei ole teada, kuid arvatavasti toimus see Vene tsaarivalitsuse või rikka Vene apostliku õigeusu patriarhaadi toel. Selles kirikus toimusid jumalateenistused kuni 1857. a, mil kirik oli nii lagununud, et jumalateenistused viidi üle köstri majja kiriku kõrval, kus töötas ka 1846. a asutatud õigeusu kihelkonnakool. See kool oli täielikult allutatud vene vaimu sissetoomise teenistusse Karula kihelkonda. Kooliõpetus toimus ainult vene keeles. Esimesed õpetajad olid ainult venelased. Eesti keele rääkimine isegi omavahel oli karmilt keelatud ja kes sellelt tabati, pidi kandma kaelas häbistavat puutahvli kirjaga: "Ja govoril po estonskii" (mina rääkisin eesti keelt) kogu päeva. Ainult siis, kui õnnetus tabada teine samasugune "kurjategija", sai ta tahvli oma kaelast selle kaela sokutada. Kuid kuna õppemaksu ei olnud ja vene keele omandamisest loodeti lastele tulevases elus (nekrutiksvõtmisel, väljarändamisel jne) kergendust, siis panid vaesemad eesti perekonnad meelsasti oma lapsi sellesse kooli.

Kainemine oma maasaamise - lootustest toimus Karula talupoegade seas väga kiiresti, kui nähti, et mingit maasaamise lootust seoses usuvahetusega ei ole ega tule. Vene usku minemine vähenes järgnevatel aastatel järsult. Sellest ajast pärineb ka Karula talumeeste hinnang, et: "Meheq, ei olõq õks õigõ, et mi vii manu üle alliku lääme" (Vissi vene kirik asus valla loodepoolses nurgas ja sinna jõudmiseks tuli Karula vanast luteri kirikust mööda minna). Kuid teha ei olnud enam midagi, vabatahtlikult ei vabastanud see usk enam kedagi. Juhhan Luttik - Lattiku poeg Davet Lattik oli 2 - aastase lapsena võitnud vene usku oma isa usuvahetamisel. Oma hilisemas elus, täiskasvanuks saades, tahtis ta tagasi pääseda oma esiisade usku, kuid see õnnestus tal alles siis, kui ta oli 63 aastane, oli

oma poja Jaani koolitanud luteri kirikuõpetajaks ja see poeg siis leeritas oma isa Karula kirikus tagasi luteri usku 1908. a

1866 - 1875. a toimusid apostliku õigeusu jumalateenistused jälle Vissi parandatud puukirikus. Siis aga kisti kirikuhoone maha, viidi surnuaiale ja pandi seal püsti, et sellel ajal, kui tema kohale Vissis ehitatakse uut kivikirikut, jumalateenistusi pidada saaks. Uus kivikirik õnnistati sisse 12. juunil 1878. a. Esimeseks preestriks Karula apostliku õigeusu Vissi kirikus oli umbvenelane Jakov Kuskovski, kes ei rääkinud sõnagi eesti keelt. Temale järgnesid veel 7 umbvene preestrit kuni 1862. aastani, mil tegevust Karulas alustas preester Vassili Karskov. See preester, kuigi ka venelane ja mittekohalik, omandas eesti keele ja leidis lähema suhte oma kogudusega. Ta töötas väsimatult vene vaimu levitamisel, eriti koolivõrgu kaudu, milles teda abistas aktiivselt tema naine. Oli ju juba kohe vene koguduse loomisel 1846. a asutatud ka vene õigeusu kihelkonnakool, mis töötas köstri eluruumides ja üüriruumides kuni 1850. a. Sel aastal avati täielik õigeusu kihelkonnakool kirikumajas ja 1877. a ehitati sellele korralik kivimaja kiriku kõrvale. 1885. a muudeti kihelkonnakool 2 - aastaseks. Seal töötas nüüd peale preestri ja kahe köstri ka palgaline õpetaja, kelle palgaks oli 330 rbl aastas. Vissi vene õigeusu koolis käis küllalt palju lapsi ka kehvematest luterlikest perekondadest, kes lootsid vene keele ja orientatsiooni omandamise kaudu oma laste elu Tsaari - Venemaa tingimustes kergemaks muuta. Kogudus aitas ka ise meeeldi paljudel vaesematel lastel algharidust omandada, sest sellega kasvas jälle õigeusu koguduse arvukus. 1883. a oli asutatud ka tütarlaste kihelkonnakool, mis töötas algul ühes majas poistega, kuid oma naisõpetajaga ning hiljem kõrvalasuvus puumajas. Peale nende koolide lõi õigeusu kogudus terve abikoolide võrgu külades kõikide kihelkonda kuuluvate valdade osas. Karula vallas asutati üks abikool 1851. a Alakonnul ja viidi see 1876. a üle Taropedajale Taropedaja abikooli nime all. Teine rajati 1860. a Tollari, Sikamäe ja Ringiste taludes. Sellele ehitati kiriku juures oma maja ja ta jäi töötama Ringiste abikooli nime all. Kaagjärve valla abikool töötas alates 1863. a Luka, Sikateri ja Leetuse taludes. Ligaste valla osas asus ligaste abikool alates 1863. a Saare talus. Sangaste valla osas asutati abikool juba 1852. a ja ta töötas Meigal, Koosal ja Mattul. Vana-Antsla vallal oli Karula kihelkonnas kaks õigeusu abikooli. Üks töötas alates 1858. a Puusmetsa talus ja hiljem Lilu talus Lilu abikooli nime all. Teine oli Mändike abikool, mis asutati 1855. a. Need kõik olid väikesed, 5 - 6 õpilasega ettevalmistuskoolid. Abikooli õpetaja palk maksti natuuras 9 - 14 vaka vilja näol, hiljem ka rahas - 90 rbl aastas.

Karula Vissi õigeusu kihelkonnakoolist alghariduse saanud õpilastest on nii mõnigi jõudnud kõrgema hariduseni. Neljast vennast Paulist sai Moritzast kõrge riigiametnik, Karl ja Andres lõpetaid hiljem preestritena ja ka noorem vend Peeter lõpetas ülikooli. Kolmest vennast Podekratist, kes seal on õppinud, said kahest preestrid ja kolmandast metsaülem. Ka Jakob Mõttus jõudis ülempreestri tasemele, kuid hiljem ta hukati kommunistide poolt Venemaal. Kehvast kodust võrsunud Anton ja Jakob Palvadre läksid erinevat teed. Anton Palvadre oli õigusteadlane ja poliitik, sotsiaaldemokraat, Eesti Vabariigi töö - ja hoolekande minister 1919 - 1920. a, I, II ja III Riigikogu liige ja alates 1923. a Riigikohtu liige ning asejuhtaja. Jakob Palvadre astus juba 1917. a VK(b)P liikmeks, võitles relvaga käes punaste poolel Eesti Vabariigi vastu ja lahkus EV kehtestamisel Nõukogude Liitu. Ta lõpetas Leningradi Ülikooli ajaloo alal, töötas professorina ja hukkus ebaseaduslikult represseerituna 1936. a nagu enamik Eesti kommuniste Nõukogude Liidus. Nende vendadest Juhan ja Jaan Palvadrest said kooliõpetajad Eestis. Kooliõpetajateks said ka kõik kolm venda Karolinid, Jaan, Karl ja Luka, vennad Taavet ja Vladimir Meeks, Karl Kohk ning Peeter Puudersell ning Anton Kala oli koolidirektor Võrus. Juristid on saanud Theodor Villast ja Rein Eliaserist, arst Jaan Rugast (lõpetas TÜ 1901. a) ning Vassili Pulst on õppinud velskriks. Preester Karskov töötas Karula Vissi vene kirikus 17 aastat. Ta suri 1879. a ja on maetud Vissi õigeusu kalmistule. Temale järgnes preester Joann Meri (1879 - 1880), kes aasta hiljem suri.

Siis tuli Vissi vene kirikusse üks hinnatavamaid preestrid Karulas - preester Antoni Kaal (1880 - 1895). Tema ajal avati kihelkonnakool tütarlastele, tõsteti kihelkonnakooli kursus 2 aastale. Ta töötas väsimatult koos oma abikaasa Veera Kaaluga koolides usuõpetajana ja vene õigeusu propageerijana. Tema ajal sai ka koorilaul Karula Vissi kirikus kõrge taseme, kuid vene vaimsuse süvendamise tõttu ei suutnud ta eesti kultuurielus suuremat kõlapinda leida. Ta võitles vahetpidamata ja mõjukalt õigeusu vastastega, eriti toleaege Karula luteri kiriku õpetaja Evald Paslackiga, kes oli kirglik vene õigeusu

vastane ning tegi kõik endast oleneva selle usu leviku takistamiseks Karulas. Preester Antoni Kaal suri 1895. a ja on maetud suurte auavaldustega Vissi surnuaeda. Alates 1896. a algas Karula apostliku õigeusu koguduse tugev vähenemine. Esiteks avati sel aastal Vana - Antsla vallas Karula kihelkonna idapiiril Kaika õigeusu kirik, mille alla läks ka Karulast 900 hinge ning kaks külakooli ja teiseks oli Karulast Venemaale siirdunud just vene kogudusest ja sellega kaotas kogudus ka siin ligemale 300 hinge. Karula Vissi õigeusu kirikul on olnud läbi aegade ka 28 köstrit, kellest esimesed 12 on samuti olnud umbkeelsed venelased. Eriti väärivad aga esiletõstmist hilisemad köstrid Vikenti Paklar, Peeter Ernits, Karl Kohk ja Karp (Karl) Leinus, meie hilisem tuntud ja tunnustatud koorijuht ja muusikapedagoog. Kõik neli olid tunnustatud kohalikud muusikamehed. Kirikuvanemateks on läbi aegade olnud Taavet Suija, Peeter Viilop, Andres Viilop, Peeter Tamm, Taavet Keel, Jaan Velner, Karp Luha, Jaan Meeks, Johann Poola, Vladimir Meeks, Johann Oberst, Tavet Vallner ja Hendrik Tonts. Pärast preester Kaalu surma asus preestrina tööle Vassili Olter (1895 - 1901), siis Peeter Pähkel (1901 - 1903) ja Joann Tõlp (1903 - 1909). Alates 1909. a töötas Karulas preester Joakim Nüpsik, kes on kogudust teeninud kuni 1931. aastani ja jätnud tugeva jälje koguduse vaimesse ellu. 1918. a ta arreteeriti Eestit haaranud kommunistide poolt. Ta jõuti isegi Pihkvasse välja saata, kuid sealst õnnestus tal põgeneda ja kodumaale tagasi tulla. Tänu temale on meil ka kasutada arvestatav Karula Vissi õigeusu kroonika.

(„Karm ja kaunis Karula“ 2004)

*Karula koolmeister ja koduuriija **Peeter Puudersell** Vissi koolist:*

1915. a. sügisel suunati mind Vissi kihelkonnakooli. See kool oli asutatud 1846.a. alul üheklassiline ja pärast 1878. a. uue kivist koolimaja ehitamist 1885. a. muudeti kaheklassiliseks. Kool oli kohaliku õigeusu kiriku haridus püüetest võrsunud ja otseselt kiriku organitega seotud koolitüüp, kus õppisid peaaesjalikult vene usku kuuluvad õpilased. Soodsamate õppetingimuste ja enamkäidavama koolitee tõttu saadeti Vissi kooli lapsi ka luteriusu perekondadest. Õppemaks oli 5 rbl. õppeaastal.

Koolis oli ainuvalitsejaks vene keel: õpikud venekeelsed, õppekeeleks vene keel. Ainuke eestikeelne raamat oli M. Kampmanni koostatud “Kooli lugemisraamat”. Eesti keele lugemist ja kirjutamist oli nädalas 3-4 tundi. Ka laulu tunnis õpiti enamasti venekeelseid laule, eeskätt muidugi “Bože tsarja hrani” – see pidi üdini selge olema.

Vissi kihelkonnakooli ruumid olid kaunis avarad. Kiriku kõrval kivimajas, mis kooli otstarbeks ehitatud asus kaks ruumikat klassituba, mis koridori kaudu ühendatud maja teises otsas asuva köstri korteriga. Ärkli korrusel kaks pikka eraldi sissekäiguga hämarat katusealust ruumi, kumbki varustatud pikki seina sisseehitatud nariga, mida hüüti “laabatsiks”, - oli ette nähtud tüdrukute ja poiste magamistoaks. Laabats mahutas parkümmend õlgkotti, millised sügisel varakult parema koha valiku mõttes kohale toodi. Õpilaste arvu suurenedes magati ühe koti peal kahekesi. Jõukamad tõid magamiseks puuvoodid.

Vett saadi õue peal asuvast kaevust ja toodi õhtul pesunõudega magamistuppa nari alla hommikuks valmis.

Koolihoones puudus käimla. See lauaselgadest kokkuklopsitud virila uksega väga vajalik putkake asus kusagil kaugemal kõrvalhoonete taga. Aga kes pimedal ja eriti külmal ajal tahtis ja julgeski sinna minna? Kasutati asjatoimetamiseks lihtsalt mõnda lähedasemat varjulist kohta, mistõttu inetuid jälgi oli koolimaja ümbruses lubamatult palju.

1917. aasta sügisel jätkus õppimine. Aga vaevast saadi õppetööga alata, kui sõjarinde pidev lähenemine tõi kooliellu tõsiseid häireid. Juba septembri algul vallutasid sakslased Riia ja lähenesid Valgale. Sõjaväe osad, vaheldudes kodutute sõjapõgenike üksikute gruppidega, peatudes sageli koolimajas. Inimesed elasid sõjakoleduste ja mitmet puhku kuulnud sakslaste hirmutegude ootel. Mõned õpetajad lahkusid koolist; koolist ärajääjate õpilaste arv suurenes iga päevaga. Õppetöö katkes, lagunes ja keset talve sulgus Vissi kihelkonnakool lõplikult. Eksisteerinud 70 pikka aastat – ta oma uksi enam ei avanud.

1918. aasta sügisel, kui liitlasarmeede otsustavad võidud läänerindel löid okupatsioonivõimude jalgealuse tugevasti kõikuma, tegi Tõnis Grünberg julge sammu: ta avas omal riisikol Karulas erakesk-kooli, mis töötas alul nelja klassiga (V, VI, VII, VIII). Eks T. Grünberg olnud varem pikemat aega Tartus

H. Treffneri eragümnaasiumi õpetaja, tundis selle erakooli struktuuri, õppe- ja majandusala korraldamist ja see ehk oligi ajendiks ning julgustas midagi selletaolist ettevõtmist Karulaski läbi viia. Kuid siin ei läinud kõik libedasti: aeg oli erakorraline, valitsevad olud teisemad. Võru okupatsiooniaegne koolivalitsus kinnitas ametlikult palgalisteks tunniandjateks algkooliosa peale kaks õpetajat, need olid Emilie Lattik ja Glafiira Valtin (hiljem Tirman-Aidu).

1920. aasta algul lahkus T. Grünberg Karulast, juhtinud vaid pool õppeaastat vastavatuks keskkooli õppetööd. Ta siirdus Valka avaramale tööpõllule kohaliku poeglase gümnaasiumi direktorina. Tema asemikuks sai valgalane Arnold Kõiv.

1920/21. õppeaastal toimus jälle õpetajate vahetus. Lahkus koolidirektor Arnold Kõiv. Kooli asus juhtima Emilie Lattik, olles kolmandaks ja viimaseks direktoriks kuni kooli sulgemiseni 1922. a. suvel, kuigi ta vahepeal oli püüdnud kõik teha, et keskkool jääks Karulasse püsima.

(„Mälesusi noorusmaalt“, käsikiri 1980)

Kool jätkas tööd 6-klassilise algkoolina. 1922.a asus juhataja kohale energiline koolimees ja seltskonnategelane Vladimir (Voldemar) Suigussaar. 1924.a hakkas V. Suigussaar taotlema kooli nime muutmist lähedal asuva kauni Pikkjärve järgi Pikkjärve algkooliks. Taotlus rahuldati. Kool töötas 1964. aastani, mil valmis Lüllemäe uus koolimaja. Kuni omandireformini töötas siin lasteaed. Praegu kuuluvad hooned kohalikule õigeusu kogudusele.

*Ennemuistseid lugusid Vissi kirikust ja koolist **Eduard Prantsu** mälestustes (NB! Suhtuda loominguliselt!):*

Vana Karula rahva juttude järgi on Pikkjärve kool ehitatud pastor Visse algatusel, sest paljud asjad näitavad, et Visseri nime all olnud Vissi kool kandis kaua seda nime. Peale I Maailmasõda, kui Eesti Vabariik alustas oma elu, kustis vana nimi ja uueks nimeks sai Pikkjärve kool. Koolihoone, kirik ja õpetajamaja on ehitatud pastor Visse oleku ajal. Kirik ja kivimaja on ehitatud suurtest maakividest, õpetajamaja aga puust. Pastor Visse ei saanud Karula paruniga hästi läbi ja parun ei lasknud tal õpetajamaja enam kividest ehitada, sest maakive oli parun lubanud Vissel võtta ainult kiriku ümbruse põldudel. Teiseks oli see, et kiriku ehituse ajal kui torni ehitati, kukkus meister torni juures alla ja sai surma. Kiriku ehitus oli siis sesnud ligi aasta enne kui uus meister tuli ja lõpetas Vissi kiriku tornide ehituse. Vissi kiriku juurest Valga poole ehitas Visse omale ka Monopoli, mis oli viina, õlle ja piirituse müügil ainuke tuluallikas pastor Vissel.

Pikkjärve ümbruses ei ole enam ajaloolisi mälestisi säilinud, need on kohalikud inimesed ära lammutanud. Nutupedaja lõikasid maha Valga EPT maaparandajad, ka kuhja ja ristikivi hävis maaparanduse ajal. Nende asupaigad olid Vissi surnuaia taga. Ristikivi asus kunagise vana Rootsi sõja ajal langenud sõdurite hauakääpal, kuhjakivi aga Parmu tee ääres teekaldal, kus sai kiriku ehituse ajal surma kivide vedaja Kuhja. Kivi oli raske, hobune ei jõudnud kivi ära vedada, vedaja lõi hobust, hobune tõmbas rooma katki. Kui mees läks neid vahetama lõi hobune ta jalaga surnuks. Kivi ära vedada ei suudetud ja nii jäigi mehe surmapaiga juurde kivi, mille nimeks sai mehe nime järgi kuhjakivi.

(„Ennemuistseid juhtumeid Lüllemäelt ja Karulast“, käsikiri 1993)

Koolist veidi Karula poole asub maantee ääres omapärane kahar mänd.

Lõuna-Eesti pärimuse portaalist LEPP:

Karula Pikkjärve algkoolist natukene maad edesi om üts suur pettäi. Arvates, et see pettäi om Rootsi ajast peri. Seo pedäje oll laskunu istutete Rootsi kuningas. Pedäjel oll pantu latv maa sisse. Rootsi kuningas oll ütelnu: "Ku see pettäi kasume lätt, sis om võit meil." Seo pettäi kasus põragi.

Rootsi pangad on jällegi meil meie rahasid liigutamas ja majandust turgutamas. Sellest tulenevalt sai võidu ikkagi Tosina Kalle (rootslaste hellitav nimi oma kuulsa kuninga Karl XII kohta)!

*Natukene peaksime rääkima ka **Pikkjärve kaitsealast***

Karula Pikkjärve maastikukaitseala

Valgast Karula ja Lüllemäe poole viiva tee ääres asub huvitava kujuga järv – Pikkjärv. Koos lähikonna metsade ja põllualadega kuulub see paikkond Karula Pikkjärve maastikukaitseala

koosseisu.

Karula Pikkjärve maastikukaitseala asub Valgamaal Karula vallas Karula, Kirbu, Pikkjärve ja Väheru küla maadel. Kaitsekorra järgi on see tervikuna piiranguvöönd, kus majandustegevus on küll lubatud, kuid peab siiski arvestama kaitsekorrast tingitud ettekirjutusi, näiteks ehitusluba taotledes tuleb see enne kooskõlastada kaitseala valitsejaga.

Kaitseala kõige suurem väärtus on Pikkjärv, mis elupaigatüübi poolest on rohketoimeline veekogu. Peale Pikkjärve annavad alale väärtuse siinsed metsad ja maastikud.

Pikkjärv ja seda ümbritsev mets kuni 200 meetri kauguseni võeti kaitse alla juba 1964. aastal ning 2006. aastal loodi selle alusel Karula Pikkjärve maastikukaitseala (pindala 359,8 ha). Siin on esmatähtis hoida maastikke ja looduslikke kasvukohti ning elupaiku, mõistagi ka piirkonna taimi ja loomi. Kaitseala kuulub Natura 2000 võrgustikku, seega on peale järve ja maastiku tähelepanu all erisugused metsaelupaigatüübid: vanad loodumetsad, rohundirikkad kuusikud, soostuvad ja soolehtmetsad ning siirdesoo- ja rabametsad.

Pikkjärve lähikonnas leidub teisigi looduslikult väärtuslikke ning seetõttu kaitse all olevaid alasid. Kirde pool asub Natura 2000 ala: Kirbu soo, kus kaitstakse liigirikast madalsood ning siirdesoo- ja rabametsa. Lõuna poole jäävad aga Anumägi ja Prigentimägi. Nende küngastega on seotud rahvasuus tuntud legendid.

...

Kohaliku tähtsusega kalajärv, kunagi ka tuntud vähikoht. Pikkjärv kuulub ühtaegu kolmele külale: mööda vett kulgeb nii Pikkjärve, Kirbu kui ka Väheru küla piir. See järv on tähelepanu ärratanud ennekõike iseäraliku kuju poolest, kuna meenutab pigem laia jõge: järve pikkus on umbes kolm kilomeetrit, laius ulatub aga vaevu 170 meetrini.

Pikkjärv asub ida-läänesuunalises ürgorus, mis on tekkinud jääaja lõpus Valga nõos laiunud liustikukeele sulamisvee äravooluteena. Mandrijää taandumise järel algas ka järve areng. Tänapäevase Pikkjärve pindala ulatub 34,9 hektarini, järve kaldad on kõrged ning enamjaolt liivased, ainult otstes leidub turbakallast ja õõtsikut. Pikkjärv läheb sügavaks kohe kalda äärest ning järve keskosas olev sügavaim koht ulatub 12,6 meetrini.

Selles järves leidub arvukalt põhjaallikaid, lõunakaldal ka kaldaallikaid. Veekogu on nõrga läbivooluga ning kuna väljavoolule on ehitatud pais, muutub veetase järves kohalike elanike andmetel pooleteise meetri piires, olenevalt paisu avatusest.

Enne Esimest maailmasõda olevat järve lastud teadmata hulgal koha, 1931. aastal asustati järve peipsi siia vastseid. Ent kumbki liik ei ole siin püsima jäänud. Teadaolevalt elutsevad Pikkjärves latikas, särg, ahven, haug, linask, nurg, koger, kiisk, angerjas jt.

Mõned kalamehed on järve kohta kasutanud väljendit „nigu aher lehm, kes õieti midagi ei anna, aga ilma ka ei jäta”. Kalavähesuse üle juureldes on nimetatud järvevee liiga kõrget temperatuuri, mis võib suvekuudel kohati küündida kuni 28 soojakraadini. Nigela kalastiku põhjuseks on peetud ka järve suurt sügavust. Kummagi asjaolukohta ei ole siiski tõestust leitud.

Pikkjärves leidub vähesel määral jõevähki. Minevikus on järv olnud väga vähirikas ja andnud häid saake, kuid 1930. aastate algul hävisid nad katkulaadse haiguse tõttu. Pärast seda ei ole vähkide arvukus kahjuks taastunud.

2004. aastal uuriti järves vähkide seisundit kahes lõigus: lõuna- ja põhjakalda piirkonnas. Nende loomade arvukus oli siis keskmine: CPUE ehk katsepüügi saagikus oli 2,4 ja 2,1 vähki mõrraöö kohta. Võrreldes 1993. ja 1997. aasta andmetega (CPUE 0,2 ja 0,8) oli varu siiski suurenenud. 2008. aasta uuringute põhjal ei ole olukord nelja aastaga kuigi palju muutunud: saadi 0,8–3,4 vähki mõrraöö kohta.

Metsad ja maastikud. Karula Pikkjärve kaitsealale jääb üle 170 hektari metsi, millest enamik on laanemetsad: tegu on kuni saja aasta vanuste männipuistutega. Järve edelakaldal kasvab ka ligi 190 aasta vanuseid puid. Vanade puude suur osakaal, samuti alusmetsa liigirohkus ärratab tähelepanu kaitseala loodeosa riigimetsades. Seevastu lõunaosas paiknevaid metsi on majandatud intensiivsemalt ning sedavõrd vanu puistuid sealt ei leia.

Maastikukaitsealasse jääb 8,1 hektarit erivanuselisi tammepuistuid, sealhulgas

metsandusloolist huvi pakkuvad tammekultuurid. Märkimist väärrib 1906. aastal rajatud tammepuistu, mis on ühtlasi pärandkultuuriobjekt.

Eesti maastikulise liigestuse järgi jääb Karula Pikkjärve maastikukaitseala Valga nõo ja Karula kõrgustiku piirialale [1]. Pikkjärvest lääne poole jääv ala on järsu veeruga ja valdavalt kaetud metsaga, ida pool asuvad aga kultuurmaastikud. Järve väljavoolu (Varese oja) ümbritsevad soostunud alad. Pikkjärvest lõuna poole jäävaid maid kasutatakse aktiivselt põllumajanduses, samuti on siia koondunud piirkonna puhkemajandus. Idapoolsem osa on laugem ja valdavalt avatud maastikega. Paiguti paistab sealt järvele kaunis vaade. Põhjapoolsed alad on aga tänapäeval põllumajanduskasutusest välja jäetud.

Pikkjärve ümbrus on Valga maakonna teemaplaneeringu järgi maakondliku tähtsusega väärtuslik maastik.

Alal on suur puhkeväärtus, kuna see asub nii Valga linna kui ka Karula ja Lüllemäe küla läheduses.

Ajalooliselt on piirkond olnud seotud Karula mõisaga. 1838. aastal ostis Karula mõisa parun Moritz Friedich von Grote (1799–1884). Tema meelistegevuste hulka kuulusid jalutuskäigud ja piknikud Pikkjärve ääres. Seetõttu hakati järveäärset teerada rahvasuus kutsuma paruni rajaks. Praegu ei ole nii sobilikke jalutusradasid nagu mõisa ajal, kuid tähistuseta metsarajad pakuvad loodushuvilistele siiski omajagu elamusi.

Järve ääres on loodud väga head võimalused pikniku pidamiseks: RMK on järve lääneotsa rajanud kaks pinkidega lõkkekohta, neist ühes saab ka telkida. Peale nende on puhkevõimalused loodud veel järve idapoolses otsas eramaal. Liivase kalda tõttu on Pikkjärv tuntud suplusjärvena.

Kõige kaunimad vaated avanevad Pikkjärvele kahest kohast. Lõunakaldalt ja sealsetest lõkkekohtadest paistab kitsas järv ja põlise metsaga kaetud järsud oruveerud. Kaitseala idaosas Karula–Kirbu teelt saab nautida aga selle piirkonna avatud maastikke, mida ilmestavad talukohad ja harvad metsatukad ning kohati puude vahelt nähtav järvepind.

(Eesti Loodus 11.2012)

Pikkjärvega oli omamoodi hädas legendaarne Kaagjärve ja Karula mõisahärra Nicolai von Grote ehk „Nink“.

Temast nink tema „ninkist“ ei saa mööda ükski Karula või Kaagjärve ajaloost kirjutaja...

Peeter Puudersell:

Nikolai von Grote (Wirklicher Staatsrat 1826–1911) jäi peale oma venna surma Karula ja Kaagjärve mõisate ainuvaldajaks. Ta kandis rahvapärast nime “Nink”. See oli saadud vigasest eestikeele kõneviisi tarvitamisest.

Kokkuhoiu ja aja säästmise tähe all arutlenud vana Nink nii: “Minema palju aega, kui sõitma nink Kirpu mõisa ümber pika järve. Nink minu tahap ehitama see üks tore sild üle järve, siis ei raiskama see aeg, nink ei kuluma vankri ja see reeraud.”

Juba niigi maalilisele Pikkjärvele ja selle kalda-äärsele pargile, kuhu oli rajatud kõnniteid, puhke- ja supluskohti, pidi kavatsetav sild juurde andma olulist täiendust. Välisliigust ja uhkustamist teenis see pealekauba.

Jah. Ninkil on olnud päris tõsine plaan Pikkjärvele kitsamas kohas silla ehitamine. Kohale olid tellitud juba Saksamaalt loodijad ja plaanijad, kuid 1914. aastal algav sõda tõmbas kõigele kriipsu.

KP 23 Kaagjärve Mäemõisa

Edasi põikame vanasse heasse Kaagjärve valda

Jaan Lattik:

Kaagjärve

Mul ei olnud õieti kunagi kavatsust sulge kätte võtta ja Kaagjärvest kirjutada, olgugi et see vald kuulub oma suures enamuses minu kodukihelkonda ja käib Karula kiriku alla.

Kui ma siiski kirjutan, siis andis selleks põhjust väike müks või tõuge kõrvalt. Nimelt kohtasin ma mõne päeva eest inimest, kes oli pärit Kaagjärvest ja ks oli nii armas, et ilma pikema jututa pistis mulle pihku kimbu lilli ning ütles selle juures, et elagu ma veel kaua ja olgu mul ka õnne elus hästi rohkesti. Ise surus kõvasti mu kätt, nagu tahtnuks ta käelt välja pressida, et miks ma ei kirjuta ka Kaagjärvest, vaid ikka ainult Karulast. Ometi elab mul Kaagjärves sugulasi, tuttavaid ja võib-olla sõprugi, kelle arvu ma ei tea ega tunne.

Mul silme ees lõi seepeale justkui heledaks ja ma otsustasin Kaagjärvest kirjutada.

On kindel, et see on viimane vald vanas Võru kreisis, kulgeb Läti piirini ja läheneb Valga linnale umbes viie kilomeetrini. Kui ma ei eksi, siis läks jupp vallast isegi Läti riigi alla.

Muiste oli Kaagjärve oma sisult ning vaimult Läti vald. Valla kohus ja vallavalitsus ajasid asju läti keeles ja meeles. Aegamööda surus eestlus Karula poolt tugevasti peale ja tõrjus Läti võimu tagasi Valga suunas. Kaagjärve vallamaja ja Järve kõrtsi kotsil oli too piir, kus kaks rahvast nii-ütelda üleaedsetena tegutsesid. Loomulikult porsiti seal Läti poolel veidi eesti keelt ja Eesti poolel läti keelt. Vähemalt sõimata oskas iga eestlane läti keeles ja lätlane eesti keeles.

Minul on Kaagjärvest palju pilte ja mälestusi alal hoidunud. Need ei kustu silmist ega kao peast.

Karulast ei saagi teisiti Valka sõita kui ikka läbi Kaagjärve. Kihuta hobusega või kõnni jala ühest valla otsast teise, siis lähened Valgale. Koolipoisipäevil mõõdeti seda valda aastas mitmel ja mitmel korral. Kõigepealt tuleb ütelda, et Kaagjärve piirides annavad Karula mäed järele või – kuidas seda üteld, nad vannuvad alla. Ei taha teise valla pinnal enam olla nii uhked ja isemeelsed. Karula kupustki lamene ja madaldub, kui tarvitada selle koha peal peenkeelt, mida Karula ja Kaagjärve rahvas kunagi ei oska. Ei ole enam vaja sõita mäest üles ja alla. On mõni nõlvak või poolik mägi ees, see ei loe. Kui Järve kõrtsi juurest edasi sõita, on paar-kolm küngast kuni Valgani.

Kaagjärve mõis jäi meile, Karula inimestele, enam-vähem võõraks seepärast, et see koht asetseb maanteelt üle kilomeetri kõrval ja sinna ei olnud suuremat asja, kui mindi teinekord õlut jooma, sest seal oli kindel õllevabrik. Ka ülemmetsahärra elas seal. Kuid temaga oli Karula rahval vähe tegemist ja õiendamist, kuna metsasaks ehk praeguse raamatukeele järgi metsnik asus Karulas, minu sünnikoha läheduses. Mõlemad mõisad olid ühe ja sama perekonna omad. Vana mõisnik elas Kaagjärves ja noor Karulas.

Karula metsaülemaga oli loomulikult kõige lähem ja ligem koostöö juba loomu poolest ette määratud. Mu vanemad ja ka meie, lapsed elasime elavas läbikäimises ja heas naabrivahekorras üksteise läheduses.

Kui ma karjas käisin, siis loomulikult ei võinud mul metsaülemaga olla kõige soojemat sõprust, sellepärast et sealtpoolt alati noriti ja otsiti tüli, et jälle on kari raendikul käinud, jälle mitu kaske mähjotsimisel ära kooritud ja metsasaksa sigadel, keda ma pidin hoidma, tagumiste jalgade juurde viga tekitatud. Kord sai metsasaks hakkama sellise teoga, et tõmbas otse koolimaja õues minu isa ja kooliõpetaja juuresolekul minu kuue ülemisest taskust väikese kolmekopikalise paberrossikarbi välja ja küsis kõige ristirahva nähes: „Mis taa um?“

See vahejuhtum tuli pärast arutusele metsasaksa kodus, kus tol hetkel viibis ka metsniku otsekohene ülemus Kaagjärvest. Tema ütles mu naabrist metsasaksale, et mina sinu asemel oleksin paberrossikarbi sügavamale tasku surunud ja ütelnud: „Poiss, sa kaotad oma väitse är.“ Ma ei saanud teisiti, kui tol silmapilgul ma armastasin Kaagjärve mõisa, võib ütelda kogu Kaagjärve valda. Nii suuremeelne, avar ja vaba paistis see mulle olevat. Olgugi et üks Karula inimene nii kergesti ei armu mõnesse teise valda.

Veel ühe asja pärast tundus mulle, ja ma pean ütlema, ka teistele inimestele, Kaagjärve vabamana, justkui olnuks seal tuul või õhk veidi soojem. Kaagjärve mõisnik oli rahva silmis sõnapidaja mees. Tema valitsemise alla kuulus ka Karula kuni tema poja tulekuni sinna meie mõisasse. Kaagjärve pärihärral oli mitu nime rahva suus. Peamiselt kutsuti teda „nink“ ehk „trikkmeister“. „Nink“ oli ta sellepärast, et ta oma vigase eesti keele juures tarvitas ühtelugu sõna „nink“. Ja „trikkmeisteri“ nimi oli võetud rittmeisterist. Vanahärra oli olnud Vene ohvitser rittmeisteri aukraadis. Kõik need nimed ei seganud sugugi, et talupojad temasse suhtusid külma rahu ja sõbralikkusega. Mehed ütlesid, et „ega timäl pappõr massa, tel um sõna“. Oli ta midagi lubanud, seda ka täitis.

Poja kohta oldi teisel arvamusel. See Kaagjärve mõisniku pojast Karula mõisnik ajas minu isa rendikohalt minema, kui isa oli kolmkümmend üheksa aastat talu pidanud ja kõik hooned ehitatud. Aga mu isa läks oma tallu, mille ta mure ning vaevaga oli endale pärisomanduseks ostnud. Ta ei läinud metsa kuuse alla.

Nüüd on kindlasti ka Kaagjärve muutunud. On puht Eesti vald. Vaevalt kuuled veel läti keelt. Kuuenda kilomeetri kaugusel Valgast, kus kokku jookseb kaks maanteed, üks Hargla poolt tulev suur Võru maantee, esimene klass, ja teine Karulast jooksev, teise klassi tee. Seal on maantee ühel kaldapoolel Lätimaa ja läti talud. See teeosa tundub kauge mälestusena endisest ajast, kus eestlased ja lätlased elasid ligistikku üksteise kõrval Kaagjärves.

(lühendatult kogumikust „Meie vanad“, 2002)

Kaagjärve avastamist/taasavastamist alustame Mäemõisast.

Kaagjärve mõis

*Kaagjärve mõisakompleksi kirjeldamiseks on rajameistril suurepärase abimaterjal ENSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUDI „Ettekirjutused Kaagjärve mõisakompleksi (Valga rajoon) korrastamiseks“ köide X näol, mille on 19983.a. koostanud meie üks parimaid mõisate spetsialiste **Juhan Maiste**:*

Ajaloolisi andmeid

Varasemad teated Kaagjärve mõisast pärinevad 1541. aastast. 16. sajandil tunti paika Koitjärve nime all ning see kuulus Jürgen Kawer'i nimelisele omanikule. Siit pärineb ka mõisa hilisem nimi. 1602. aastal pärandas senine omanik mõisa oma vennapoeg Lubert Kawer'ile. Varsti peale seda ühendati Kaagjärve aga Sangaste domääri. 17. sajandil läks senine Poola valdus Lõuna-Eesti(s?) Rootsi valdusesse. 1626. aastal läänistati Kaagjärve mõis Gustav Adolphi poolt Chr. Ludwig Naski'le. 1680. aastatel seoses Rootsi riigimõivu (*võimu?*) fiskaalpoliitikaga Kaagjärve nii nagu enamik teisi Eestimaa mõisasid redutseeriti. Peeter I poolt anti see aga 1723. aastal taas erakätesse. 18. sajandil on mõisa omanikeks tuntud vene riigitegelased: Golovin, Golitsõn jt. Viibides mõisast eemal, jätkus viimastel vaevalt aega ja soovi suurema mõisasüdame väljaehitamiseks. 1797. aastal müüdi Sangaste ja Kaagjärve parun C. G. von Arpshowenile, kellelt see aga juba aasta hiljem oli sattunud W. von Blaukenbergile. 1801. aastal on mõisaomanikuna märgitud E. von Brüggerit.

Praegu teame vähe Kaagjärve mõisa varasemast ehitusloost. Võib arvata, et nii nagu enamik teisi Lõuna-Eesti mõisaid oli see arhitektuurilt tagasihoidlik. Igal juhul tekkis siin hilisem mõisasüda otsekui tühjale kohale. Kõik praegu mõisas olevad hooned on ehitatud välja suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul – 19. sajandi lõpukümnetel. Tollal kuulus mõis ühele Valgamaa nimekamale aadliperekonnale, muuseas oma küllalt fantastiliste kavadega ühendada Lõuna-Eesti ühtsesse jõgede-kanalite süsteemiga jmt.-ga silma paistnud von Grote'ide perekonnale. Figureerides ühtaegu kahes naabrusesse jäävas mõisas – Karulas ja Kaagjärves, olid sugulastest mõisaomanikud Alexander ja Nicolas von Grote ka ehituskunsti suhtes erakordselt vastuvõtlikud. Mõlemas mõisas kujunes vaadeldaval ajal tähelepandav mõisasüda. Kui Karulas kontsentreeriti jõupingutused eelkõige uhkele härrastemajale, siis N. von Grote'ile kuulunud Kaagjärvel (elas mõisas alates 1882. aastast) oli hoonestus vaid veidi üle keskmise. Täiesti erilaadse nähtusena ehitati siin aga mõisakeskusest umbes kilomeeter eemal välja suurejooneline tööstuskompleks. See on tähelepandav ajaloodokument mitte ainult omaaegsest tehnikast, töötingimustest jne., vaid ühtlasi ka ainulaadne tööstusarhitektuuri mälestis (minu allakriipsutus – T.K.). 19. sajandi lõpul koondusid siia mitmed erinevad tööstusharud, millest olulisim oli kahtlemata õlletootmine. Õlut saadeti siit nii Tartu kui Riia turule. Mõisas viljeldud piimakarjanduse (ida-friisi tõugu lehmad) baasil töötasid piimaköök ja meierei (viimane kasutas aurujõudu ning oli varustatud tsentrifuugmehhanismiga). Kaagjärve “Tworog” oli tuntud kuni Peterburini. Samas oli veel saeveski (meister Jaan Somberg), ketruse ja kangakudumistöökojad. Töötas telliselööv (vabrik). Kohalikust telliskivist on ehitatud mõisa endagi hooned. Mõneti erandlikuna sedavõrd rikkaliku tööstuskompleksi puhul ei toodetud Kaagjärvel viina. Küll aga asusid mõisasüdamikust umbes kaks kilomeetrit eemal kaks vesiveskit.

Ehituskirjeldus

Rahva suus on Kaagjärve mõisa kaks eri osa tuntud nimetuste all Mäe- ja Alamõisa. Mäemõisas asus härrastemaja koos sinna juurde kuuluvate kõrvalhoonete ja pargiga, Alamõisas tööstuskompleks. Varem ühendas neid munakivisillutisega tee. Kumbki hoonestustervik kannab endal selgeid ajastumärke. Domineeriva kunstistiilina astub esile historitsism. Olles ehitatud enam-vähem üheaegselt 19. sajandi 70-80. aastatel, iseloomustavad neid ühelaadilised, kohati isegi päris analoogilised detailid. Nagu eelpool mainitud, on hooned ehitatud mõisa oma tellistest. Kahjuks – nii nagu seda täheldame enamike teistegi Eestimaa mõisate puhul – ei ole säilinud ehitusprojekte, arveid jne. Nii on jäänud meile siiani teadmatuks Kaagjärve arhitekt, küll aga teab rahvasuu kõnelda müürimeistritest, kes päritolult olevat olnud eestlased. Kuid vaadelgem Mäe- ja Alamõisat eraldi.

Mäemõisa

Kujundab tervikliku hoonetekogumi, mille keskosas – s.o. domineerival asukohal paikneb härrastemaja – algselt ühe, osaliselt kahekordne kivehitis. Hoone on on püstitatud historitsistlikus laadis – üldiselt nii sümmeetrilises fassaadiliigenduses kui detailides avalduvad aga ka teatavad järelklassitsistlikud mõjud. Sellisena on ehitis võrreldav mitmete teiste umbes samaaegsete mõisahoonetega Eestis. Nii nagu Tallinna lähedal Murastes, kerkib härrastemaja vasakult nurgalt torn – seda siiski mitte kindlusetorni ilmes vaid kui vaatetorn – Bellevue – naabruses asuvatele viljaväljadele ja taamal kaugenevatele metsadele. Hoone fassaadidekooris (eriti vasakpoolse tiiva osas) on säilinud mitmeid elektika repertuaarist pärinevaid detaile: pilastritega jaotatud paarisaknad on ümbritsetud on ümbritsetud laiade krohvkarniiside ja friisidega. Seinapinda jaotab laialt petikarkaadide rida. Peaukse kohal paikneb raske kolmnurkfrontoon. Erinevalt ülejäänud mõisahoonest on härrastemaja krohvitud ja kaetud valge lubivärviga. Selle algseks katusekattematerjaliks on olnud plekk.

Hoone esimene – sokkelkorrus – on võlvitud servjoonvõlvidega, mille küllalt arhailine ilme lubab siin mõningase reservatsiooniga kõnelda varasemast pärimusest. Võimalik, et ehitis on osaliselt püstitatud vanemale vundamendile. Valgusküllase beletage'ina kõrgub viimase kohal elukorrus, millele 1950. aastatel teoks saanud ümberehituse tulemusena on lisatud veel üks korrus. Ehkki mingil määral on arvestatud hoone mahtude ning gabariitidega, on sellega siiski toodud ohvriks esialgne üldlahendus, kus detailiderohkusele vastas ehitise maaliliselt rahutu siluett. Kooli tarbeks on ümber ehitatud ka enamik siseruume.

Härrastemaja haarab endasse vabaplaneeringuline park, mis mitte eriti liigirohke, torkab silma oma hea kompositsioonitaju ning korrashoiuga. Poolkaarjalt ümbritseb peahoonet hoburauakujuline tiik, mille maalilised vetepeegeldused aitavad kujundada ajastule iseloomulikku romantilist miljööd. Pargisügavikust saabuvad ansambli keskosa suunas alleed, vahelduvaid vaateid pakuvad kontrastselt paigutatud puudegrupid, avarad muruväljakud jne.

Kõrvalhooned reastuvad piki Valga – s.o. Kaagjärve Alamõisa poolt mõisasse saabuvat teed. Kujunenud ühtlane telliskividest hoonete rida mõjub pargi serval ansamblile väerika raamistusena. Vahetult esindusterritooriumiga jäävad seotuks pikk kaaristuga aidahoone ning valitsejamaja. Veidi eemale paigutuvad karjalaudad.

Hoonete kasutamine ja praegune seisukord

Mäemõisa

Pikki aastaid kuulus peahoone vene õppekeeleka Kaagjärve eriinternaatkoolile (madala arengutasemega lapsed). Hoonel puudus nõuetekohane hooldus. Veelgi varem asus siin aga 8-kl. kool, kelle tarbeks lisati ruumidelt napilt ehitisele teine korrus. Kahtlemata ei mõjunud juurdeehitis hoone ajaloolise arhitektuuri suhtes positiivselt. Ehkki säilitati põhigabariidid, kannatas ehitisele varem omane liigendatud üldilme, hävisid mitmed detailid. Tõsi, tegemist on juba sündinud faktiga, mille kõrvaldamine võib veel vaevalt kõne alla tulla. Ometi oleks suhteliselt väikeste ümberkorraldustega – fassaadi elavdamise läbi dekoratiivdetailidega, sobivalt valitud värvitoonidega võimalik veel üht-teist parandada. Iseenesestki mõista eeldab see ajaloolisele arhitektuurile omaste väärtuste tundmist ning nendega arvestamist.

Käesoleval aastal läks Kaagjärve taas kooli valdusesse. Mõisa külastamisel 1983.a. augustikuus oli äsja lõpetatud fassaadi remont, mille viimistlemisel kasutati valget lubivärvi. Uue näo said ka paljud

siseruumid. Seda kõike aga ilma muinsuskaitse-alase eelinformatsioonita. Ehkki tõsiseid vigu näib olevat välditud, oleks juba samas ehitusjärgus olnud võimalik ajaloolise arhitektuuri olgu või osaline ennistamine. Seetõttu tähelepanu edaspidiseks! Vahel võib ka suhteliselt väikeste kulutustega (näit. sobivalt valitud värvitoonidega) tuua tagasi ajaloolist hõngu ning stiilivõlu. Kõigist ettevõetavatest tuleb aga õigeaegselt informeerida vastavaid arhitektuurimälestiste kaitsega seotud organeid. Korras on mõisahooned keldrid. Neid kasutab söökla. Hooldust võib märgata ka pargis, kus on avatud vaateid ansambli kompositsioonilistele aktsentidele (näit. härrastemaja peatornile), aeg-ajalt on teostatud võsaraiet, muru on hooldatud. Meeldiva mulje jätab ka asfaltkatte puudumine ansambli sisestel teedel. Hoidugem seda tegemast ka edaspidi! (*Praeguseks sissesõidutee siiski asfaltkattega – T.K.*)

Hoopis teiselaadiline pilt avaneb meile Kaagjärve kolhoosile (*sovhoosile*) kuuluvate (*kuulunud*) kõrvalhoonete osas. Hoidutud on küll suurematest ümberehitustest, samas jätab suuresti soovida heakord. Näib, et hooneid kasutatakse üksnes häda sunnil, ilma tõsisema arusaamiseta nende arhitektuursest ning ansamblit kujundavast tähtsusest. Näotult on suletud osa aidahoone kaaristust, lautade esiküljele on lisatud väikesed kolmnurkviiludega väljaehitused. Mitmel pool laguneb originaalne tellisladu. Kõik hooned on kaetud eterniitkatusega.

Et pikka aega tegutses Kaagjärve mõisahoones kool, siis on ehk õige aeg ja koht teha ülevaade Kaagjärve hariduselu kulgemisest

Jakobi kool

*Jakobi kooli eelkäijaks oli 1765.a. avatud 3-klassiline nn. Karlova kool Kaagjärve metsavahi maja lähedal. Esimeseks koolmeistriks oli **Toffer**. Järgmise koolmeistri nime järgi hakati kooli **Karlova kooliks** kutsuma.*

1815.a. kirikuvisiitatsiooni aegu selgus, et koolimaja oli muutunud kõlbmatuks.

*1834.a. annetas Karula ja Kaagjärve mõisnik Ernst von Brüggén uue kooli ehitamiseks palgid ja maa Pugritsa külla Kitse talu lähiste. Kool sai nimeks **Jakobi kool**.*

Et praeguseks on ligipääs Jakobi koolile õige raskeks muutunud, piirdume selle teetsa külastamisega kust lapsed omal ajal koolitäre poole pöörasid.

*Põhjaliku ülevaate elus-olust Jakobi koolis annab hilisem Karula koolmeister ja koduuriija **Peeter***

Puudersell:

Oli juba oktoobri keskpaik (1914.a. - T.K.), kui ühel varajasel hommikutunnil koos isaga jõudsimme Kaagjärve vallakooli läve ette. Hoidsin kramplikult käes valget riidest kotti, kus sees paar raamatut, tahvel krihvliga ja penal. Isal oli teine kott, mis sisaldas mu nädala toidumoonu: pool pätsi leiba, kausike praetud lihaga, teine kapsaid, tükk suhkrut tee joomiseks ja mõned õunad. Kodus oli ema õpetanud, kuidas toitu jaotada, et laupäevani ikka jätkuks.

Põksuva südamega astusin koolimaja mõneastmelisest trepist üles. Koperdasin, komistasin ja kukkusin käpuli. Isa pahandama, et ma jälle siia-sinna vahtivat, ega oskavat käia. Aga minu arvates olid süüdi mu uued suurevõitu säärsaapad; nad olid küll päris kenad, aga loksusid jalas ja ma ei olnud harjunud veel sugugi nendega käima.

Sisenedes koolimajja panime toidukoti magamistoa kõrval asuvasse sahvrisse. Seal olid poiste toidukastid ja ka minu oma, mis päev varem koos õlekoti, padja, nartsuteki ja pesemise jaoks väikese puust vannikesega oli hobusega kohale toodud. Üliriided riputasime magamistoa riidevarna ja siis astusime läbi klassiruumi koolmeistri toa poole. Koolilapsed istusid pinkides hiirvaikselt. Oli tüdrukuid ja poisse, aga kõik võõrad näod, ainult üks tuntud: minu kasvend Karl Suija – temaga koos karja hoitud, Lauksaare Trööbi õunaaeda “külastatud”, haraka ja erilasepesi lõhutud ning männikus oravaid taga virutatud. Uudistades vaatasin ringi ja sellest piisas: saapanina kolksatas vastu koolipinki; isa vaatas etteheitvalt kurjalt, aga läbi klassi kõssatus – nagu häiritud mesipuu – naerupahvatus.

Põsed lõid kuumenduma, kõrvalestad otse põlesid, siiski õnnelikult jõudsimme kooliõpetaja tuppa. Õpetaja mitte päris noor – brünett, lahke muigega näos, püstjuukseline ja lühikesed mustad vurrud – ta võttis viivtamatult C. R. Jakobsoni lugemiku, lõi selle kusagilt lahti ja laskis paarist kohast lugemist ette vuristada. Jäädes sellega rahule võttis järgnevalt vene keele õpperaamatu “Russkoje slovo”, sealt

lugesin maha pala "Semja". Sellega oli katse läbi: mind arvati Kaagjärve Jakobi algkooli teise jao (II kl.) õpilaseks. Vähe hiljem tuli mul asuda ikkagi esimesse klassi, kuna vene keele vähese oskuse tõttu ma ei suutnud teises klassis vastu pidada.

Nimetatud kool oli oma alguse saanud XVIII sajandi teisel poolel (1765. a.) tomunud Lätimaa maapäeva koolikorralduse otsuse kohaselt, milles kohustati mõisaid asutama ja ülal pidama nn. mõisakoole talupoegade lastele. 1816. ja 1819. aastal antud talurahva seadusega muudeti mõisakool vallakooliks, mille ülalpidamise kulud olid jaotatud mõisa ja talupoegade vahel. Karula kirikuõpetaja E. Paslack (1870-1900), kes oli äge vene usu ja venestuse vastane, õnnistas luteriusu vallakooli ruumid palvemajaks ja andis koolile apostel Jakobuse nime järele Jakobi kooli nimetuse. Sellise maaalgkooli tüübina püsis kool kuni 1923. aastani, mil viidi üle Kaagjärve mõisa härrastemajja ja muudeti 6-kl. algkooliks.

1914. aastal asus kool Kitse talu lähedal ühekordses puumajas (ehit. 1873. a.) ühe klassiruumi, poiste, tüdrukute magamistoa ja õpetaja korteriga. Kooliõpetajaks oli Joh. Lukin (1883-1934), Karula Rebase vahtkonna metsavahi poeg. Perkonnanimi järele hakati kohta "Luukinaks" nimetama ja kannab seda nime veel tänapäev.

Joh. Lukin õppis Karula kihelkonna koolis (kõstrikoolis, avati 1844. a.) lõpetades selle 1902. a. Kuigi õpetamine toimus kihelkonnakooli õppeprogrammide järele, ei olnud kõstrikoolil veel ametliku kihelkonnakooli õiguseid (Karula kihelkonnas oli vähem kui 2000 meeshinge). Et aga saada tunnistust kihelkonnakooli lõpetamise kohta, tuli Joh. Lukinal Võrus vastava komisjoni ees kooli lõpueksam sooritada. Edasi õppis Tsooru ministeeriumikoolis, lõpetades selle 1903. a. Et vallakoolid olid kirikuõpetajate korraldada, siis Karula koguduse pastor Theodor Wühner suunas Joh. Lukina 1903. a. Kaagjärve Jakobi-nimelise vallakooli õpetajaks. Hiljem oli ta Kaagjärve 6-kl. algkooli juhataja, töötades koolipõllul 31 aastat.

Joh. Lukin oli suur laulu- ja muusikaarmastaja. Oli õppinud omal käel orelimängu. Võttis osa seltskondlikust tööst, juhatas laulukoori, tegeles fotograafiaga.

Luukina-kool, nagu rahvapärastel seda vallakooli nimetati, oli tuntud hea korra ja distsipliini poolest. Tänu sellele suutis Joh. Lukin ühekomplektilises koolis, töötades üksinda kolme jaoga, õppeaastas keskmiselt 30-35 õpilast, anda lastele kõiki neid algteadmisi, mida võis pakkuda tolleaegne vallakool. Kes Luukina-kooli lõpetas, see võis edukalt õpinguid jätkata kihelkonnakoolis ja viimast lõpetades võis saada vallakirjutaja või vallakooli koolmeistri ametkohale.

Luukina koolist on läbi käinud järgmised koolipoisid, kes hiljem valisid õpetaja kutsetöö: Ants Tarnaste, August Puudersell, Eduard Aaviste, Alleks Vallner, Eduard Paap ja teater "Vanemuise" kontsertmeister Eduard Kõomägi.

Tolleaegse vallakooli õppeaineteks olid: eesti keel, vene keel, aritmeetika, joonistamine, laulmine, katekismus, piiblitugu; kolmandas jaos õpetati vähesel määral ajalugu ja geograafiat. Eesti keele õpperaamatutena olid kasutusel "Kodukool", C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat" ja M. Kampmanni koostatud "Kooli Lugemisraamat", "Katekismus" ja "Piiblitugu". Nõuti lugemist, jutustamist, pähe õpitud värsside, käskude, usutunnistuste peast ette lugemist. Õpetati veel kirjatehnikat "ilukirja" nime all. Igal õpilasel oli väike tahvel, kuhu tehti krihvliga kirja- ja rehkendamisharjutusi. Läks midagi viltu, kustutati niiske träpkaga maha ja tehti uuesti. Kui juhtumisi oli träpka kadunud, sülitati salaja tahvlile ja pühiti kiri käemõhna või kuuevarruka abil. Vihikuid oli vähe. Kasutati pemiselt kolmandas jaos väheste kirjalike harjutuste ja etteütluste jaoks. Vihikusse kirjutati tindiga. Kooliõpetaja käest sai osta kirjutusvahendeid ja mingisugust kehvat sorti paberit, mida koduste tööde jaoks tuli endal vihikuks kokku õmmelda.

Koduse murdekeelega harjunud lapsed ei omanud vajalikku kirjakeele sõnavara, mis tõttu nad ei olnud suutelised lugemisvalu oma sõnadega jutustama – hakkasid kogeleva, takerdusid, kaotasid enesekindluse ja oligi nn. kinnijäämine käes. Ei aidanud muud, kui tuli enamikus ülesantud materjal pähe tuupida. See nõue oli eriti kehtiv katekismuse abstraktsete käskude seletuse, usutunnistuse ja kirikulaulude suhtes, need pidid olema vesiselgelt peas.

Vene keeles olid õpikuteks "Russkaja retsh" ja Russkoje slovo". Ka aritmeetika, ajaloo ja geograafia õpperaamatud olid eranditult venekeelsed. Nendes raamatutes ei olnud ainustki eestikeelset sõna. Ka ei tõlgitud teksti eesti keelde. Ei teatud, mis on sõnastik, sõnaraamat. See tõttu valitses loetavas,

pähe tuubitud teksti osades ning luuletustes suur selgusetus ja arusaamatus. Aritmeetika tundi oodati tavaliselt hirmuga. See toimus vene keeles ja kujunes sageli õpilastele palju higi ja pisaraid nõudvaks õppetunniks, eriti veel siis, kui tekstiülesannete lahendamisel tuli vaevalise vene keele oskusega kirjalikke küsimusi kombineerida.

Tolleaegsed koolid suure ulatuses olid tuupimise koolid ja nende hulka kuulus ka Luukina-kool. Suutsid pähetuubitud materjali õpetajale ette vuristada, oli kõik korras, vastasel korral jäeti söömata, läksid nurka ja see vältas niikaua, kui suutsid oma võlgnevuse ära õiendada. Armuandmist ei olnud. Sageli juhtus nii, et ei jõutud kuidagi tundide ettevalmistamise ajal järgmiseks päevaks kõike ära õppida ja tuli võtta magamisaega lisaks. Kui õhtul kõik oli vaikseks jäänud, õpetaja "head und" soovinud ja oma tuppa läinud, tõusti tasakesi asemelt, istuti grupis voodi peale või põrandale, küünlajupp või tattninalamp keskel. Et õpetaja ei märkaks magamistoas valgust, mis järgmisel päeval võis karistuse kaela tuua, siis selle vältimiseks võeti tekk üle pea. Seal siis lämbuva õhu ja suitsuvingu lõõmas loeti ja korrati kuni oldi enam-vähem kindel, et õpetajaga pahandusi ei tule. Ükskõik kuidas, aga ülesantud õppetükke, olid need siis millised tahes – neid naljalt õppimata ei jäetud. Tuupimise meetod oli küll raske, palju vaevanõudev, selles puudus teadlikkus, konkreetsus, aga õpitav materjal ikkagi omati ja selgeks sai. Mõningad asjad, nagu reeglid. Luuletused, korratabelid jäid meelde isegi aastateks.

Igal hommikul ilmus kooliõpetaja magamistuppa, käes kupliga petrooleumilamp ja hүүdega: "Vstantje!" toimus äratus. Kribinal-krabinal tõusti aegaviimatult, korrastati voodid, põrandal magajad tõstsid magamiskotid nurka hunnikusse. Järgnes pesemine: õhtul voodite alla valmis pandud plekk-kausid, saviummikud ja puust vannikesed veega lagedale; vett ja omakoetud seepi kätele, näole, pesuvesi välja ja koguneti klassi. Keegi vanematest õpilastest luges söögipalve: "Kõikide silmad ootavad issand sinu peale, sa teed lahti oma helled ja rohked käed ja toidad kõiki, kes elavad heameelega." Nүүd hommikueine: toodi sahvrist toidukotid, söögikastid ja hakati hoolega nosima, mida kellegil leidis. Vahest pakase puhul oli ligipandud kapsad, kartulitangupuder jm. kõvaks külmanud, seda siis kaabiti noaga, pandi leivaviilule, söödi ja rүүbati joogiks vett peale. Peale sööki jälle käed kokku: "Tänage issandat, sest tema on hea ja ta heldus kestab igavesti! Aamen!"

Nүүd koguneti klassi. Laelambi hädisel valgusel loeti ja korrati õppetükke. Peagi tuli õpetaja, jälle oma kuplist lambiga, ütles: "Zdravstvutje!", millele pidime samaga kõval häälel vastama. Ta asus kantslisse, nuuskas nina, luristas kurku, lõi raamatu lahti ja hakkas hommikupalvust pidama. Palvuse ajal tuli kokkupandud kätel seista oma pingis vaikselt. Selle tseremonii lõppedes algasid tunnid. Õhtused, hommikused korrarikkujad paberilehele märgituna andis priimuseks nimetatud korrapidaja õpetaja kätte. Sealsamas oli kohus. Vastavalt süüteole karistus. Ja seda tuli viivitamatult hakata kandma: kes nurka seisma, kes põlvili, herneste peale või ilma. Manitsuskõnesid või moraaliepistleid ei peetud. Õpetaja sõna oli lõplik, polnud pikka õiendamist ega vaidlusi. Peamiselt said karistada vallatuste ja õppetükkide mitteõppimise eest.

Kord videviku ajal peale tunde olime meie, poisid vähe ülemealikud. Hirmutasime enesest väiksemaid tüdrukuid, need kilkasid. See aga tegi meile lõbu, ajasime neid taga, sikutasime kleidist. Selle teo eest kutsuti isa kooli. Jutustasin puhtsüdamlikult, kuidas kõik oli. Ei tea, kas jäeti mind uskuma, või arvati, et süütegu pole niivõrd suur, aga isa kooli ei tulnud. Minu koolivenna ja kaassüüdlase isa siiski kooli ilmus ning kooliõpetaja nõudel tehti poisi tagaots kirjuks. Jõulu-ajal antaval koolitunnistusel olid elukombed meil mõlemal alandatud ja laitus kirjutatud. Küllap me vist seda ikka ära olime teeninud. Kevadel oli siiski tunnistus korras.

Ainsaiks õppevahendeiks oli koolil gloobus, paar geograafilist kaarti ja mõned vene külaelul kujundavad pildid; viimaseid kasutati vene keele kõne arendamiseks. Ja see oli kõik. Kogu õpetamine tugines raamatule, mistõttu tunnid olid igavad, väsitavad ning tundusid hirmus pikkadena. Nendes polnud midagi uut ja huvitavat. Tunni ajal lapsed võitlesid unega, mõni isegi tukkus, magas, seni kui koolmeistri käre hüüd ta üles ehmatas.

Peale tunde võeti natuke leiba, aga enne ikka: "kõikide silmad ootavad jne." Lubati ka õues joosta, talvel lumesõda pidada, millest õpetajagi meeleldi osa võttis.

Õhtu eel istuti vaikselt pingis ja igaüks oli hoolega ametis järgneva päeva tundide ettevalmistamisega. Õpetajat korda hoidmas ja abistamas ei olnud, tegutse korrapidaja, kes oli ühtlasi õpetaja asemik. Öörahu algas lauluga: "Väsind olen hingata, tahan ma sest uinuda." Ja oligi üks päev nendest õppeaasta paljudest, peaaegu üksteisele sarnanevatest nädalapäevadest möödunud. Laupäeva hommikul tühjendati leivakott viimseni ja tundide lõppedes ära laulnud: "Lähme koju rahuga", sammus igaüks oma kodu poole. Kuigi vahest toidutühjus keskkotta trummeldas tundus jalge all kodutee kergena mööduvat: ees on ometi üks päev, pühapäev, mil pole tarvis kooli reziimi all viibida...

Oo püha lihtsameelsus! Milline naiivne lohutus: esmaspäeva varahommik käsutas jälle kooli. Ei olnud sugugi kerge jalgsi viiekilomeetrilist kooliteed kõmpida – õlal raamatu- ja leivakott. Eriti talvel, külm, sügav lumi, tee tuisatud. Kord lumes sumpamisest väsinud ja külmanud pöördusin tee ääres Kitse tallu, et puhata ja sooja saada. Kutsutu tuppa. Hämaras toas olid kangateljed ja nende lõnga tolmu sees tallalaudadega lagistades askeldas oma ette väike pahura ilmega poisike. Jutt temaga ei klappinud – olime liig võõrad. Aga kes võis seda arvata, et sellest poisipõnnist sai minu unustamatu klassikaaslane ja hea koolivend Eduard Arbeiter (hiljem Arviste), kellega hiljem omaaegses Karula keskkoolis ja Valga Poeglaste gümnaasiumis mitmeid kooliaastaid sai mööda saadetud.

Luukina-koolis puudus kooliteenija. Arstlikke ülevaatusi ei toimunud. Kooliõpetaja oli ühtlasi ka koristaja ja arst: pani rõugeid, kraadis õpilasi, andis rohtu, koristas õpilaste abiga kooliruumid, hoolitses puhtuse ja korra eest. Rõugete panemine hirmutas lapsi, eriti mind – minestasin ja seitsaadik kartsin hullupööra seda protseduuri.

Kord õppeaasta kestel külastas kooli valla koolivanem Moorits Puudersell: astus klassi, vaatas ringi, rääkis midagi õpetajaga ja oligi kõik. Kool oli kontrollitud.

Kevadel õppeaasta lõpul tuli kooli katsuma Karula kiriku pastor Th. Wühner. Laskis lugeda piiblitlugu, peast ütelda palveid ja laulda kirikulaule. Oli üsna heatahtlik vanamees, pani häid hindeid. Kedagi läbi ei kukutanud. Tunnistused anti kätte ilma pikema tseremoniita. Õppeaasta oli lõppenud. Lapsed valgusid laiali, neid ootas suvine karjaseamet.

(„Mälestusi noorusmaalt“, käsikiri 1980)

15. märtsil 1925 kolis Pugritsa külas tegutsenud Jakobi algkool Mäemõisa härrastemajja. Juhatajana jätkas Johannes Lukin.

Kaagjärve kool

Siin jätkub Kaagjärve-kandi koolielu kirev kroonika, mis on kahjuks tänaseks ka lõpu leidnud.

1923.a. muutus kool 6-klassiliseks.

1941-44 asus koolimajas saksa sõjavägi ja kool pidi töötama punases telliskivimajas.

1944-61 tegutses 7-klassiline kool.

1961-77 oli Kaagjärvel 8-klassiline kool.

1. septembril 1977 kool suleti ja kooli ruumid anti Valga Vene Eriinternaatkoolile. Kaagjärve lapsed siirdusid Lüllemäe ja Valga koolidesse.

1983 taasavati Kaagjärve 3-klassiline algkool, mis 1993.a. kasvas 9-klassiliseks põhikooliks.

Nüüd järgneb langus.

2000.a. muudeti kool 6-klassiliseks, 2004.a. 4-klassiliseks lasteaed-alkooliks.

2007.a. kool suleti. Kaagjärve lapsed siirdusid taas Lüllemäe ja Valga koolidesse...

Mälestusi Kaagjärve koolist

(Kaagjärve koolilehest 2005)

Regina Raudik (2000.a.):

Oma kooliteed alustasin Kaagjärve koolis 1992. aastal. Meie klassis oli algul kuus õpilast, kaks poissi ja neli tüdrukut. Kuid tegelikult oli meid palju rohkem, sest ühise klassi moodustasid ju 1. ja 3. klassi õpilased. Esimeseks klassijuhatajaks sai Linda Kurg, keda kahjuks meie hulgas enam pole.

Mäletan, et meie klass oli väga üksmeelne. Eriti veel siis, kui oli vaja ulakust teha. Kord enne matemaatika tundi ronis üks tütarlaps õpetaja laua alla ning jäi sinna tunni algust ootama.

Õpetaja istus laua taha ja ei märganudki väikest tüdrukut. Suur oli tema üllatus, kui ta küsimusele õige vastuse leidis hoopis laua alt. Selleks ajaks oli juba pool tundi möödas. Teine kord tõstisime kõik toolid laudade peale, peitsime koolikotid kappi ja ise ronisime ahju ja seina vahele. Õpetaja hakkas meid teistest klassidest otsima. Istusime ruttu oma kohtadele tagasi, justkui me oleksime kogu aeg seal olnud. Lõpuks sai õps ise ka aru, et temaga nalja oli tehtud ja ega me pahandada saanudki. Koolis oli palju ühiseid traditsioone. Sügisel käidi terve kooli õpilastega sügismatkadel. Varsti pärast seda tuli sügisnäitus, kuhu oli igaühel võimalus tuua teistele vaatamiseks huvitava kujuga juurvilju ja muud põnevat. Igal aastal toimus ka mardi- ja kadripäeva karneval. Loomulikult ei puudunud kooliaasta tähtsaim üritus – jõulupidu koos jõuluvana ja tema suuri kingi- nännikutiga. Kevadeti koristasime kooli ümbrust. Igal klassil oli oma plats, mille pidime puhtaks tegema. Muidugi käis töö nalja ja naeruga ja võimalikult palju aega viites. Päike paistis ja ilm oli soe, kes siis viitsis tunnis istuda.

Käisime ka spordivõistlustel ning muidugi olime uhked, kui hästi läks ja mõne auhinnalise saavutusega koju tulime.

Väikese kooli omapära minu arvates oligi see, et kõik tundsid kõiki ja läbisaamine õpetajate ja õpilaste vahel oli hea. Esines ka arusaamatusi, kuid need suudeti lahendada. Püüdsime alati üksteist aidata, ka õppimises ja eks neid vanemate klasside töövihikuid ikka nooremate hulgas ringles. Õpetajad kindlasti teadsid sellest, aga midagi teha ei saanud, sest vahele ei jäänud keegi. Mina paraku üheksandasse klassi ei jõudnud, kuna toimusid muudatused. Põhikoolist sai Lasteaed-Algkool. 2000. aasta kevadel oli suur lõpupidu. Lõpetajateks olid kõik kuuenda kuni üheksanda klassi õppurid. Lõpetamine oli rõõmus sündmus, kuid ometi natuke kurb ka, sest tuli vanast armasast koolist lahkuda.

Ailen Raudsepp 2003.a.:

Minu kool asub vanas mõisahoones. Ümber kooli kohisevad iidised tammepuud. Kui tammepuud rääkida oskaksid, jutustaksid nad meile palju huvitavat. Koolil on kolm korrust. Klassiruumid asuvad kolmandal korrusel. Teisel korrusel on lasteaed ja esimesel korrusel söökla ja köök. Minu kool on ilus. Iga õppeaasta algul lõhnavad klassid värskest värvist. Kui palju tööd ja vaeva peavad töötajad nägema, et õpilased saaksid õppida ilusates ruumides. Sellepärast peamegi oma kooli väga hoidma. Oma koolis meeldib mulle ka see, et õpilasi on vähe. Pole seda suurt kisa ja lärmi, mis suurtes koolides. Meil on ka hea klassijuhataja. Tema on minu esimene õpetaja Airi. Kahju on temast lahkuda, kuid esimene jääb alatiseks meelde. Jäävad meelde esimesed tunnid, ilusad ekskursioonid, ühised koolipeod ning head õpetajad.

Helike Roosik 2000.a.:

Meie kool on mulle selle seitsme aasta jooksul, mil ma siin olen käinud, väga armsaks saanud. Koolis on meil vähe õpilasi ja seetõttu saavad enamasti kõik omavahel hästi läbi. Õpetajad on sõbralikud ja aitavad alati, kui millestki aru ei saa.

Meie koolis on toimunud palju lõbusaid üritusi nagu pop-poisi ja pop-tüdruku valimised ning mitmed karnevalid. Koolis on toimunud ka hobinäitus, kus parimatele olid diplomid ja auhinnad. Ükskord oli meil mänguasjade nädal, mis lõppes viktoriini ja mitmete lõbusate mängudega.

Kooliga on käidud toredatel ekskursioonidel ja matkadel. Paar korda on osaletud ka murdepäevadel, mis on olnud väga edukad.

Niisiis on see kool väga tore ja hea.

KP 24 Kaagjärve Alamõisa

Jätkame **Juhan Maistega:**

Ehituskirjeldus

Rahva suus on Kaagjärve mõisa kaks eri osa tuntud nimetuste all Mäe- ja Alamõisa. Mäemõisas asus härrastemaja koos sinna juurde kuuluvate kõrvalhoonete ja pargiga, Alamõisas tööstuskompleks.

Varem ühendas neid munakivisillutisega tee. Kumbki hoonestustervik kannab endal selgeid ajastumärke. Domineeriva kunstistiilina astub esile histortsism. Olles ehitatud enam-vähem üheaegselt 19. sajandi 70-80. aastatel, iseloomustavad neid ühelaadilised, kohati isegi päris

analoogilised detailid. Nagu eelpool mainitud, on hooned ehitatud mõisa oma tellistest. Kahjuks – nii nagu seda täheldame enamike teistegi Eestimaa mõisate puhul – ei ole säilinud ehitusprojekte, arveid jne. Nii on jäänud meile siiani teadmatuks Kaagjärve arhitekt, küll aga teab rahvasuu kõnelda müürimeistritest, kes päritolult olevat olnud eestlased. Kuid vaadelgem Mäe- ja Alamõisat eraldi

Alamõisa

Paiga nimetus tuleneb ilmselt tema suhteliselt madalamast asukohast. Siin leidunud rikkalikud allikad said juba 1860-ndatel aastatel eelduseks Kaagjärvel suurejoonelise õlletööstuse rajamiseks. Vabriku korstnal leiduv aastaarv 1861 annab meile aluse hoonestuse (vähemalt selle vanema osa) täpsemaks dateerimiseks (*Peeter Puuderselli mälestuste järgi alustas "kombinaat" tööd 1863.a. paiku – T.K.*).

Ehitis on imposantsemaid maal asuvaid tööstusrajatise kogu Eestis (minu allakriipsutus – T.K.). Hoone on põhiosas kolmekordne, soliidust sisendavate välisseintega. Dekoratiivsust lisavad ehitusdetailid: jäigad aknapealsed karniisid, korruseid eraldav vahekarniis, petiknišid jne. Neogooti arhitektuurikõnele viitavad põhikorpuse kolmanda korruse teravkaarse sillusega aknaavad. Hoone toetub kõrgele maakivisoklile, mida väärrika aktsendina täiendab graniidist kvaadritega nurgarusteering (vrld. analoogilisena kujundatud Karula valitsejamaja). Säilinud on neorenessansslik peauks, enamus algse raamijaotusega aknaid jne. Hoone esikülg jätab igati range ning tasakaalustatud üldmulje, funktsioonist lähtuvalt on suhteliselt rahutuma liigendusega tagakülg. Põhiliselt koosneb hoone kolmest suuremast ehitusblokist – kaguots oli kavandatud õlletööstuse tarbeks. I korrusel asus linnasekelder, II korrusel tehas, III korrusel tööliste korterid. Keldrites on säilinud vanad metallkonstruktsioonidele (käppadele) toetuvad laed. Tähelepanu pälvis ümarate treitid puitpostidega peatrepp vestibüülis. Õllevabrikuga ühes ja samas hoones (eraldatud tulemüüri-ga) asuvad endise villavabriku ruumid. Hiljem töötas siin jahuveski. Säilinud on algseid konstruktsioone (näit. katuse toolvärk), trepivõresid, alles on ka üks püülijahvatamise masin (teine viidi kümnekond aastat tagasi Sangaste veskisse). Ehitise loodeotsas (põhilise ehituskorpusega vaheehitise-ga ühendatult) asuvad meierei ruumid, mis mõningatel andmetel ehitati osaliselt ümber peale 1914.a. tulekahju. Sellele arvamusele näikse andvat kinnitust ka siin kasutatud suhteliselt madalamakvaliteediline tellis.

Kogu kompleks on rajatud sohu ja kujutab endast vaiehitust. Veel praegu saabub sööklasse puhas vesi mööda esialgseid puittorusid. Kõigi rajatiste puhul kasutati aurujõudu, kusjuures katlaid köeti puiduga. Säilinud on suur mõisaegne puukuur – väheseid oma liigi esindajaid kogu Eestis (*praeguseks lammutatud – T.K.*). Eraldi katlamaja eendub vabrikahoone tagafassaadile. Samasse jäi veel ka puidutöökoda.

Suure ning kompaktse hoonetekogumina ansambli keskosasse jääv õlle- ja villavabriku ning meiereihoone on ümbritsetud arvukatest kõrvalehitistest. Tänapäeval on raske rekonstrueerida kõigi ligi paarikümne rajatise esialgset funktsiooni, mistõttu alljärgnevalt nimetame vaid olulisemaid. Otse peahoone esifassaadi vastu jääb telliskividest otste ning puidust külgseintega saeveski. Tegemist on mitte algse, vaid hilisema rajatise-ga, mille jõuülekande rihm ühendus küllalt näotult õllevabrikuga. Mõnevõrra eemale jäävad valitsejamaja (praegu kauplus), kuivati, mehhaanikatöökoda jt. ühekorruselised telliskiviehitised. Kõrge vabrikahoone taustal kujutavad need ühtlast fooni. Omaette paigutuvad kaks viilkatusega vahetult teineteise külge ehitatud õllekeldrit. Samasse jäävad kaks töölistemaja, millest üks kahe, teine ühekorruseline.

Sellisenäolise hõlmab Kaagjärve Alamõisa tähelepanuväärne suure territooriumi. Vahelduvalt hoonestuse-ga on istutatud üksikuid puudegrupe, õllevabriku juures on suur tiik (nõutav oli see juba tehnoloogilise protsessi tõttu). Vabriku eest juhtis nii Valga kui Mäemõisa poole kaseallee (nähtav vanematel kohalike inimeste käes säilitatavatelt fotodelt).

Hoonete kasutamine ja praegune seisukord

Enamik hooneid kuulub (*kuulus*) Kaagjärve kolhoosi (*sovhoosi*) valdusesse. Niisamuti kui Mäemõisa kõrvalehitiste puhul ei ole ette võetud otseselt ansamblit kui tervikut kahjustavaid ümberehitusi, ka uued elamud on püstitatud eemale – mäerinnakule. Siiski ei saa me veel kõnelda ajaloolisse arhitektuuri respektierivast suhtumisest. Pigem on siiani ehitustöödele olnud takistuseks materiaalsete võimaluste puudus. Majanduslike näitajate poolest oli Kaagjärve 1982. aastal rajoonis viimasel kohal.

Rohkem kui sada aastat tagasi püstitatud suure kapitaalsuse astmega hoonestus on hakanud lagunema. Kõige teravamalt torkab öeldu silma vabrikuhoone puhul. Ehitise tagaküljel on katus lagununud ning seda juba aastaid, mistõttu suures osas on läbi mädanenud vahelaed. Kohati on seintesse tekkinud müüripraod, laguneb kvaliteetne ning hinnatav telliskivi. Ka on hoonesse murtud uusi "karjuvalt" ebakohaseid (osalt isegi väheotstarbekaid) laiu ukseavasid – näit. puutöökoja suured väravad. Kohati kerkivad katusepinnast esile puidust väljaehitised, mis oma esialgselt mõeldud funktsiooni on samuti kaotanud. Hoone korstnad on lagununud. Vaadet tagafassaadile varjab ca 1 m kõrgusel maapinnast asuv jäme soojatrassi toru.

Esitatud loetelu võiks jätkata veelgi! Palju on hävinud detaile, üldist suhtumist iseloomustades mainime veel näiteks peaukse ette rajatud kohmakat silikaadist treppi (praegu osaliselt lagununud). Rusustamisjälgi kannab ka lähem ümbrus. Rida arhitektuurselt ilmekaid kõrvalhooneid on nende esi- või tagafassaadile liidetud ajutiste puidust kuuride, panipaikade jmt. tõttu kaotanud oma muidu nii meeldiva välisilme. Puhastamist nõuab tiik.

Lähema aasta-paari jooksul on Kaagjärve kolhoosis (*sovhoosis*) kavas paigaldada keskküte (projekt on koostatud Valga arhitekti tootmisgrupis). Nagu selgus jutuajamisel kolhoosi esimehe Lembit Suurbergiga (*sovhoosi direktori Lembit Sumbergiga*) ei jätkuvat mitte millekski muuks esialgu ei majanduslikke vahendeid ega tööjõudu. Villaveski suured ruumid seisavad kasutamata ning lagunevad. Ühe perspektiivse teema nende ärakasutamiseks pakub valdaja siin kolhoosi klubi väljaehitamise võimalust. Arhitektuurimälestiste suhtes oleks selline ettevõtmine kahtlemata igati tervitatav. Positiivseks tuleb hinnata ka kolhoosi juhtkonna otsust lammutada osaliseltki esifassaadi varjav hilisem saeveski hoone (praegu kasutamata).

Olemasolevana teenib maja põhiliselt kolme eesmärki. Endine õllevabrik on kasutusel kolhoosi keskuse ruumidena, siin asub ka söökla. Suures osas tühjana seisva villaveski mõnedes ruumides töötab jahuveski. Lähemal ajal on kavas ka see siit välja viia, millega kompleksi keskosa, mis praegugi on tehniliselt kõige halvemas seisukorras jääb ilma igasuguse funktsioonita. Hoone paremat tiiba (endist meiereid ja juustuvalmistamise koda kasutab Võru Piimatoodete Kombinaadi Kaagjärve piimapunkt. Seda aga üksnes esimese korruse ulatuses, teine ja kolmas korrus on kasutamata. Nii on kujunenud olukord, kus ruumikat ehituskorpust kasutatakse küllalt minimaalselt.

Keskuseruumid on samas aga surutud suhteliselt kitsastesse tingimustesse. Lisagem veel, et kolhoosi kõrval on Kaagjärvel tegemist veel ühe valdajaga. Kaks mõisa territooriumilt veidi eemale jäävat õllekeldrit kuuluvad Valga Veinitehasele (varem asus siin kolhoosi juurviljahoidla). Kavas on hoonete tootmiseesmärkidel rekonstrueerimine. Hoonete väliskuju muutmata, kavandatakse keldritesse kupaažiruumid.

*Isiklike mälestusi Alamõisast ja mõisaelust üldse on Karula koduürijal **Peeter Puudersellil:***

1910. aasta kevadel oli järjekordne elukoha muutus. Isa üha halveneva tervise tõttu tuli rendikoha pidamine likvideerida. Seekord rändasime Kaagjärve mõisa. Meie seitsmeliikmeline perekond asus elama kahekordse kivimaja kõrval asuvasse luitunud puuhoonesse. Korteriks saime pliidi ja ahjuga varustatud kaunis ruumika toa. Siia paigutati kolm puuvoodit, riidekapp, kaks lauda, mõned toolid ja pingid. Mahtusime kuidagi ära. Magada tuli kahekesi voodis. Et meid oli seitse, siis minu, kui kõige noorema magamisase oli seal, kus juhtus parajasti ruumi olema: teiste seljataga toolidel, põrandal ja isa-ema voodi jalutsis. Toa ees oli avar poolpime eeskoda, kust hargnesid sissekäigud teistesse mõisateenijate elukorteritesse.

Toa ainukesest aknast avanes suurepärane vaade üle haraliste hõbepajude ja rohekashalli tiigi Kaagjärve vabriku hoonete kompleksile. Nähes esmakordselt suuri mõisa ehitisi andis mul neid vaadata ja imestada.

Isa töökohaks oli mõisa õllevabriku käärimiskelder, kus suurtes nn. mernikutes kobrutas õlu käärida. Siin ta töötas oma abiliste õllepoistegani nagu tookord nimetati "kellermeistrina". Kelder oli niiske, külm ja pime, levitades kibedat õlle, pärmi lõhna. Nõest mustunud paari toobi suurune plekkkopsik, täidetud värske õllega, käis õllepoistel peaaegu vahetpidamata käest kätte. Sellest rüübati, pühiti õllevahust vurrud, täideti uuesti, soojendati pirrutulel ja järgnes jälle uus ring. Seda meeldivat

tegevust võis katkestada ainult õllepruuli ilmumine, või kui mõni õllevaat käärimistuhinas hakkas üle ajama.

Suur osa mõisateenijatest ja moonakatest olid läti rahvusest, kuuldus iga päev läti keelt ja peagi oli ta selge.

Tööpäev mõisas oli küllaltki pikk ja väsitav. Hommikul vara vabriku joru kuuldes rutati tööle. Kuupalgalised oma töökohta, päevilised aga tallitarre. See oli poolpime määrdunud seintega kitsavõitu ruum, kus ainukeseks mööbliks oli harkjalgadel vöödiliseks kulunud pikk laud paari pingiga. Seni kuni kubjas tuli ja töö igale kätte juhatas, löödi hoolega tuletikkude peale kaarte.

Tööpäevad mõisas möödusid üksluiselt, venivalt. Ja mis meeoleolu või tööõõmu võis ollagi, kui teadsid, et su töövaev läks mõisniku kaukasse ja kogu aeg olid kubja ja valitseja järelvalve all. Siiski püüti igal võimalikul juhul mõisat tüsata: niipea kui kubjas selja pööras – löödi hark või vikat püsti ja oodati pikisilmi päeva loojangut.

Puhkepäevadel oldi tavaliselt kodus ja vaadati nii öelda aknast välja. Ei olnud ju mingisugust seltskondlikku tegevust, ei klubi, ei raamatukogu, ei kooskäimise kohta. Puudus igasugune meelelahutus, väljaarvatud see väheke, kui õllepoisid vahest korraldasid oma ühiselamus midagi simmani taolist ja sedagi haruharva talve õhtutel

Kogu vallarahva elu alates sulasepoisist taluperemeheni, teomehest mõisamoonakani, popsnikust kandimehena oli mõisa mõjusfääris. Mõis oli end maksma pannud tsentrumina, mille ümber keerles igapäevane maainimese elu ja töö. Siit väljusid härra tahtmised ja soovid, käsud ja korraldused, milliseid kubjad ja kiltrid vastuvaidlematu täitmiseks edasi andsid.

Kaagjärve ja Karula mõisad olid von Grote'de suguvõsa valduses alates 1838. aastast, mil nn. erupolkovnik, maanõunik ning nüüd rüütel (Landrath Obrist Ritter) Moritz Friedrich von Grote (1799-1884) ostis need endise omaniku major Heinrich Ernst von der Brüggen'i pärijate konkursilt enampakkumise teel. Ta pärandas oma valdused kahele pojale. Vanem Alfred von Grote (1823-1895) olles vene keisri õukonna teenistuses omas aunimekandvat tiitlit "Oberschenk", st. oli keisrikoja ülem joogivalaja, teenis tsaari lauas.

Hiljem oli ta Riias Liivi kubermanguvalitsuses mingi kõrge ametimees. Vanaduse päevil viibis oma mõisas. Rahvapärased hüüti teda "Luupeaks".

Luupea noorem vend Nikolai von Grote (Wirklicher Staatsrat 1826-1911) jäi peale oma venna surma Karula ja Kaagjärve mõisate ainuvaldajaks. Ta kandis rahvapärast nime "Nink". See oli saadud vigasest eestikeele kõneviisi tarvitamisest.

Nink olnud preisilikult kokkuhoidlik.

Tal olnud seitse tütart – igale üks miljon päranduseks, ainsale pojale Heinrichile kaks mõisat. Ja kui Ninki proua pesunõelumist imestati, siis vastanud see: "Aga kust me võtame see setse miljonit." Oma vanaduspäevil elas Nink tagasitõmbunult Kaagjärve Mäemõisa lossis, jättes mõisate valitsemise oma poja Heinrich von Grote hoolde.

Viimane oli sihvaka, laia kondiga mees, duellil, kaklustel saadud mõõga- ja löögiarmidega näos. Rahvapärased kutsuti teda Noorkroodiks. Ta oli rikkamaid Balti mõisnikke – omas peale siinse kahe mõisa veel mõisaid Lätis, lisaks mitmed karjamõisad, majad Tartus, Riias ja Saksamaal.

Kaagjärve mõis üksinda tõi talle head kasumit. Siin töötas 1863. aastal ehitatud päris täiuslik kombinaat: toleaegne Valga parim õlletehas, suure läbilaskevõimsusega jahuveski, meierei või, juustu ja kohupiima valmistamisega ning saekaater. Kõik nimetatud tööstusharud pandi käima üheainsa gigantse puudega köetava aurukatla jõul. Oli veel suur friisitõugu piimakari ja seafarm. Mõisa majapidamist juhtis tol ajal sakslasest valitseja Fuhl, oma kahe virtsaftihärra ja kubjaga. Olid veel teised ametmehed, nagu õllepruul, mölder, karjamees, meier, aidamees jt.

Mõisa juhtiv kaader oli valdavas enamuses saksa ja läti rahvusest, seetõttu ametlikuks keeleks saksa ja läti keel. Isa valdas neid mõlemaid keeli ja see just võimaldaski tal mõisateenistusse asuda.

(„Mälestusi noorusmaalt“, käsikiri 1980)

*Enne, kui siirdume järgmisesse kontrollpunkti, teeme ühe võrokeelse ülevaate **Kaagere mõisa tüüstüest:***

KAAGERE (Kaagjärve) MÕISA MAA olli 16. aastagasaa keskpaigani Kaweri suguvõsa käen. Tuust om tulnu ka mõisa nimi. Kaagere mõisa ja valla maa küündü kattõ kihilkunda – hummogu puul Rautina järve Karula ja õdagu puul järve Luke kihikund. Kaagere mõisa mano tegi von Grote suurõ tüüstüse. Kigõpäält võti ette kõrraligu tõvvokarja kasvatus ja vahtsõmba viisi põllupidämise. Paistus, et tuu läts häste edesi.

1863. aastaga paiku sai valmis uma ollõkoda, jahuveski, piimätüüstüs, lavvalõikus ja sepikoda. Huunõ tetti väega uhkõ. Ehitüsmistre – arvatas, et maarahva siäst – olli pallo vaiva nännu. Terve tüüstüse pand käumä ütsainus perädü suur tossukatla (aurukatla).

Kaagere olut läts nii Tartole ku Riiga. Piimätüüstüse päämäne kaup olli vaara (kohupiim) „Tworog“, midä nõvvõti ka Peterburi turu pääl. Mõisan olli viil ketrus ja kangakudumisõ kua. Tähtsä olli savikivilüüv – uma mõisa verevist kivvest omma kiik huunõ tetti.

TÜÜSTÜSE MANO TEKKÜ KÜLA, midä nakati kutsma Alamõisas vai Alaküläs. Herrarahva päämaja üten tiigi, pargi, tallõ ja aituga kutsuti Mäemõisas.

Täämbädses om Alamõisa alalõ, a küland käest är lännu – siin olõ-õi kõrralikkõ peremihi ammust ilma olnu. Kaagere mõisa omma esiki muinsuskaitso all. Nivõrra suuri ja uhkit mõisu pallo alalõ ei olõ. („Võromaa kodolugu“, 2004)

KP 25 Niklismäe kabel ja kalme, Rautina järve tekkelugu

Niklismäel seisab ühe liivase lagendikukese nurgas post kirjaga:

Arheoloogiamälestis

MAA-ALUNE KALMISTU

„NIKLUSMÄGI“ 13. – 18. saj.

on riikliku kaitse all

NR. 20-K

See koht võib nii mõndagi pajatada.

Lõuna-Eesti pärimuste portaalistLEPP:

Rautine järve sünd

Kaagjärve külanõukogu juures asub päris suur Rautine järv. Rautine järvest eemal umbes 200 meetrit, kerkib Nikluse mägi, mis on kaetud metsaga. Rahvasuu räägib, et ennem asunud Nikluse mäe otsas kirik. Kirik olevat olnud ilus ja kiriku õuest olevat olnud terve vald näha. Ühel päeval juhtunud kummaline lugu kirikus, sest laulatatud vend õega. Niisugune paaripanek oli keelatud ja otse laulatamise põnevamal momendil käinud kõva piksekärgatus ja kirik vajunud mäest alla orgu ja silmapilk tekkinud järv. Järv matnud enda alla kiriku ja nii tekkis praegune Rautine järv. Jaaniõõsi kell 12-end võib järve põhjast kuulda kirikukellade löömist. Samuti selgel päikesepaistelisel ilmal paadiga sõite võib järve põhjas näha kirikukupli helendust.

Niklismäe kohta liiguvad jutud, et siia olevat sõdade eest suured varandused peidetud.

Peeter Puudersell:

Meie elukoha lähedal asus kivist mõisa sepikoda. Siin oli sepaks vana Mürk. Nii teda kutsuti. Ta oli juba aastaid üle keskea, jässakas, tugevate karukämmaldega mees. Kulmupuhmade all sähvisid põletikulised silmad ja haralised kollakaspruunid hallile kalduvad vurrud ja habe katsid tihedalt ta pronkskarvalist nägu. Maani ulatuvas nahkpõlles tulist rauda tagudes oli ta väga asjalik, tõsine ja näoilme ääsitule hõõguval loitel peaegu karm, aga muidu alati sõbralik ja lahke oma huumorimeelse jutu ja olekuga. Sellisena tundsid sepa-onu Mürki kogu mõisa rahvas. Eriti naerusuine ja leebe oli ta laste vastu. Neile võis ta alalõpmatult jutustada põnevaid lugusid oma tsaariaegsest soldatielust ja sõjast türklastega.

Oma valmistatud tööriistadega käis ta Niklismäel muistsel kalmel kaevamas. Tal oli juba sealt leitud hea plekk-karbitäis mitmesuguseid vanu münte. Neid ta armastas ikka näidata ja neist jutustada.

Suvisel ajal oli Niklismäe mets ja Rautina järv kohtadeks kuhu mõisarahvas siirdus oma “nädalalõppu” veetma. Samas oli Järve kõrts, kelle peremees Peeter Lääts iga sisseastujale pakkus nii söödavat kui joodavat. Metsa all ja järve ääres oli siis kuulda viledat kilkamist ja laia laulu. Püüti kasvõi ajutisekski unustada mõisa monotoonset argipäeva.

(„Mälestusi noorusmaalt“, käsikiri 1988)

2012. aastal löi laineid suur kalmerüüste Niklusmäel:

Heiki Valk:

Niklusmäe kalme ja kabeliase 2012

Karula vallas Kaagjärve ehk Rautina järve lähedal Rautina Niklusmäel (Karula kihelkond) uuriti hiljutiste rüüstekaevamistega väga tugevasti lõhutud muinaskalmet ning kesk- ja rootsiaegset külakalmistut. Kaevamisi juhendasid Pikne Kama ja Heiki Valk, rüüstega lõhutud muististe järeluuringud toimusid Est-Lat-Rus programmi AAC-projekti raames.

Niklusmäel on katoliku ajal olnud püha Nikolause kabel või kirik. Ilmnes, et kalme südamikala on rüüstajad kaevamistel koppa kasutades täies ulatuses segamini pööratud ja mündid ning pronksist ehteleidud pinnasest metallidetektori abil välja korjanud. Osa pinnast olid rüüstajad ära vedanud, et seda mujal segamatult läbi otsida.

Keskaegse kabeli ase oli täiesti hävitatud. Hoone ehitusviisist andsid märku vaid vundamendikive sidunud lubimõrdi tükid ja põlenud aknaklaasi killud. Täiesti segamini paisatud oli ka väga arvukate põletusmatustega muinasaegne kalmesüdamik. Lõhkipõlenud kivid lubavad oletada Niklusmäel olnud kivikalmet, mille vanus jääb teadmata.

Pinnase sõelumisel ja metallidetektoritega täiendaval ülevaatamisel saadi mitmeid leide, mis polnud rüüstajaile huvi pakkunud või olid jäänud leidmata. Leitud müntide dateeringud ulatuvad 13. sajandist 18. sajandini. Tegemist on ilmselt nii ohvirahade kui hauapanustega. Matuste juurest pärinevad arvukad rüüstajaile huvi mitte pakkunud raudesemed: kirstunaelad, pandlad, noad, õmblusnõelad ja vöörõngad ning nende katked. Leiti ka kaurikarpidest ja klaasist helmeid, merevaigust ja mäekristallist helmes ning pronksi ja tinaga kaunistatud villaseid rõivajäänuseid. Erilist tähelepanu väärib kopaga ümbertõstetud, kuid kompaktselt säilinud pinnasekogum, kus naisekolju jäänuste juures oli mitu peapaela, üks neist kaunistatud pronksspiraalidest mustriga. Haruldane leid, mis võeti üles monoliidina, pärineb 14.-15. sajandist, puhastati välja Tartu Ülikooli arheoloogilaboris (Riina Rammo).

Suurte puude juurte tõttu lõhkumata jäänud alale tehtud 8 m² suurusest proovikaevandist leiti kokku 14 luustiku jäänused. Matuste juurest leiti nuge, rauast nõelu, sõlgi ja 15. sajandi münte.

(portaalist „Arheoloogia Tartu Ülikoolis“)

See rüüste on toimunud siiski juba aastaid tagasi. Näiteks on rüüste asukoht kantud 2004.a.

Niklusmäe orienteerumispäevaku kaardile. Aga kes seda oskas siis arvata, et tegu on rüüstega...

Vanemaid kaevekohti leidub Niklusmäe piirkonnas mujalgi. Kas on tegu olnud aarete otsimisega või kruusa võtmisega – raske öelda.

KP 26 Karula mõis

Karula mõisa kohta rajameistril kahjuks nii head ülevaadet ei ole kui Juhan Maiste koostatud Kaagjärve. Tuleb piirduda siit-sealt nopetega. Alustuseks või korduseks lühiülevaade Karula mõisa ajaloost:

Karula mõisa kujunemine algab pärast suurt Põhjasõda.

Tsaar Peeter I kinkis 1723.a. kogu Sangaste suurmõisa koos Kaagjärve ja Karulaga sõjaliste teenete eest oma kindralleitnant krahv Ivan Golovinile, kes sellest Sangaste ja Kaagjärve osa kinkis oma pojale Krahv Aleksander Golovinile ja Karula mõisa ala teisele pojale, krahv Ivan Golovinile. Kui Kaagjärve ja Sangaste omaniku lesk neid mõisaid veel 1765.a. valdas ja oma tütre, vürstinna Katharina Golizini nind selle poja vürst Aleksander Golizini kaudu edasi pärandas, siis noor krahv Ivan Golovin ei näi tundvat oma maavalduse vastu mingit huvi ja müüb Karula 1741.a. parun Georg Mengdenile, kellega algab Karula mõisa tõeline väljaehitamine ja kellelt 1750.a. läheb mõis tema tütremehe Ludwig vabahärra Delwigi valdusse. Kaagjärve mõisas vahelduvad korduvate pantimiste teel mitmed peremehed kuni mõis satub von der Brüggenni valdusse. Viimane on abiellumise teel Delwigi lesega omandanud 1778.a. Karula mõisa ja ostanud ligastelt Pikkjärve mõisa. Siit algab nende mõisate ja mõisavaldade areng üheskoos. Von der Brüggenni pärijad aga ei suuda suurt mõisade kompleksi

majandada ja müüvad pankroti tõttu 1838.a. mõisad ooberst ja rüütel Moritz Friedrich von Grotele, kelle perekonna valdustesse jäid mõisad Eest Vabariigi maareformini 1920.a.
(„Mõnda Karula kihelkonnast“, käsikiri 1999)

Mõned oma silmaga Karula mõisaelu näinute meenutused:

Jaan Lattik Karula mõisast jutustuses „Von...“:

Kui ma oma mõtteid hästi kokku pigistan, näen ma nagu läbi täispäikesevarjutuse noid mehi ja naisi, kes olid minu vanaisa pulmalised. (Mis seal imestada, et ma oma vanaisa pulmalistest võin rääkida, kui ma isegi, vist küll ainsa õpetajana omaenda lihase isa leeripühal Karula kirikus jutlustasin. Eks olnud seegi haruldane jutlus? Mu isa oli kahe-aastase lapsena lastud salvida vene usku, selle lootusega, et vahest ehk saab hingemaad, mida veneusulistele lubati. Muidugi hingemaad ei antud, aga usk jäi. Kuuekümnepäevaseks käis mu isa Karulas leeris ja pöördus oma esiisade kirikusse tagasi. Oli siis nõnda ütelda oma poja leeripoiss) Mis selle juures imestada?

Ega's iga inimese elu ja elutee ei ole nii lihtne, et nõriseb kui vihmavesi suure saojärel tasapisi mööda kartulivagusid alla heinamaa loiku. On ka niisugust rahvast, kelle elukäik on tormakam ja neil tuleb kokku puutuda sündmustega, mis ei mahu igapäevase tavalisuse raamidesse.

Minu vanaisa pulmadega oli lugu seda kanti ja moodi. Tema esimene naine, kes oli minu ema ema ja sellepärast minu vanaema, suri varakult. Minu ema oli siis olnud kolmeteistkümnepäevase, kui ta ema surnud ja silmad igaveseks kinni pani. Vanaisa astus siis teist korda abielusse. See ühine elu kestis neil päris lühikest aega. Siis kutsus Jumal ka minu vanaisa teise eluseltsilise ära igavesse rahuriiki. Üks tütar jäi sellest abielust järele. See oli siis minu pooltädi ja tema nimi oli Liisa. Mis vanaisal muud üle jäi kui võtta kolmas naine. Ja seda ta ka tegi. Ja mina olin ka tema pulmas. Pulm peeti meie talus, sest vanaisa elaski kogu aeg meie juures. Kunas ta sinna asus, kas juba enne minu sündimist või hiljemini, seda ma ei tea.

Vanaisa kolmas naine oli kasvult väikene naisterahvas, kena ja vaikne inimene. Meie kutsusime teda memmeks. Ja praegugi ma ei mäleta enam, mis tema eesnimi oli. Pulmarahvast on mul meelde jäänud, et olid enamalt jaolt vanemad inimesed ja eriti vanemad mehed. Istusid edetares voodi ääres peal, muist loopõhjaga toolidel ning ka pikal pingil, mis oli rehetarest kambrisse toodud külaliste jaoks. Oli ka mängumees tulnud. See meie endi sugulane "kängsepp" Klasman "Konnumäe" talust. Temal oli selg kange ja ta käis küürus. Hoidis ka üht jalga ning ei saanud pead üles tõsta. Aga viiulimängija oli ta kõva tantsutükid ja ka lauluviisid käisid tema käes kui hõõvliga lõigatud toda ma ei mäleta, et minu vanaisa pulmas oleks tantsitud. Vaevalt küll. Kes seal siis tantsis, kui vanem rahvas oli koos?

Kaks tähtsat asja ei ole mu pea lasknud mellest minna, olgugi et ma olin päris väike poiss, kas viie või kuue aasta vahet käiv ja kõndiv. Üks asi oli, et kingsepp pani oma viuliga meie mõlemad penid nii hästi undama, et ajasid aga ninad ülespoole, suud poolikult lahti ja lasksid oma penilugusid viuliga kaasa. Rahvas naeris ja tundis sellest kontserdist väga suurt rõõmu. Teine kahest penist oli vägagi tark loom, ja kui talle midagi pakkusid, kas leiba või liha, kohe hakkas tagumiku peal ennast nühkima. Ka see koerustükk tegi nalja.

Kuid tähtsam neist väiksematest oli laul, mida pulmalised laulsid viiuli saatel. Seda juba ei saa unustada. Viis ja üksikud salmiriismed on tänini alal hoidunud mu meeles. Ja silme ette on jäänud ka vanade ja vanemate talupoegade näod. Habemes mehed ja naised punaste heledate pearätikutega. Kõik nad laulsid kaasa.

Krahvi, paruni ja vonni, neide lossin omma torni.

Neil om rikkust, neil om raha, talurahva põlv om paha.

Mets ja maa om mõisa oma,

Mõisa orja omma nemä.

Kõik see võim om neile antu,

Meie käe om raudu pantu.

Kõik olid selle laulu juures veidi nagu tõsised, aga mitte nii päris. Ikka pulmalised selle juures. Mis seal mõtelda, lauljate hulgas oli neidki mehi ja naisi, kes ise mõisas teopäevi olid teinud. Neile oli sellepärast laul justkui ühe mineviku meeldetuletamine ja ka sõnad arusaadavamad ning iseenesest

mõistetavamad. Ma pean seda ütleva, et sealt vanaisa pulmast jäidki minu kõrvu värisema need sõnad – krahvi, paruni vonni – ning kurblik viis häälitseb tänaseni kõrvus. Kas ei ole siis õige ning igati asja- ja ajakohane, kui ma kirjutan selle väikese loo – vonist.

Sellest kolmest tähest koosnevasse sõnasse on peidetud palju meie rahva muistseid mälestusi, mis nüüd juba hakkavad tuhmuma ja väsima. Noorem sugupõlv ja üsna noored laulavad küll veel mõnesugustel koosviibimistel laulu: “Mats alati on tubli mees, ei kummarda ta saksa ees.” See kõik on vaid lauluvärsike, mille mõte ja sisu ei ole noortele kaugeltki mitte selge. Nemad pole näinud ei vonni nende toreduses ja hiilguses, ei parunit ega krahvi. Noorte endi soontes nõriseb puht talupoja aadliveri. Ja mis tähendab neile mingisugune võõravereline kõrgem seisus või klass. Minu noorpõlves oli see kõik teisiti. Siis teadis vanem põlv, mis üks mõisnik on, kus ta elab ja mis ta teeb. Head räägiti mõisahärrast väga tagasihoidlikult. Oli ta sõnapidaja mees ja ei olnud suurt uhkust täis, siis kukkus seesuguse pihta ka kiitvaid tähendusi talurahva suust, et päris mõistlik mees ja ei ole ka viimase kopikani kooner ega hinge väljavõtja. Nalja visati mõisniku kulu ja kirjadega kiiduväärselt.

Minu isa kodus töötas ühel suvel müüriisep, kes tegi meile uuele hoonele vundamenti ja võlvis maja alla ka keldri. Temal olid suu ja sõnad iga kord enda käest võtta ja võis meile poisikestele ja ka tütarlastele, kes tema jutte nälgivate silmadega kuulasid, rääkida uhkeid lugusid mõisnikkudest.

Kui Peeter I olevat saanud Baltimaa valitsejaks, olevat kohe läinud tema juurde ka mõisnike esindus, et tsaari näha läheda maa pealt ja temale viia austust ning soola-leiba. Nad ei olevat mõistnud sõnakestki vene keelt ja tsaar ei saanud ei saksa ega mõne teise eiroopa keelega hakkama. Oli siis hirmsasti vihastanud ja käratanud mõisnikule, et “poshli von baranu”. Näidanud käega ukse poole. Saksad teinus sügava kummarduse, peaga ettepoole kallutades, ja taganenud tagurpidi uksest välja. Ise kangesti rõõmsad, et tsaar kinkinud neile kõrgeväärtuslikud tiitlid: von ja baran – ehk baron. Ei saanud esialgu hästi aru, et kuidas seda pikemat sõna välja räägitakse ja kirjutatakse. See selgunud pärastpoole. Muidugi oli müüriisepa jutt meile tol vanal ajal, kus teateid targemate inimeste suust tilkus nii harva, hästi huuli mööda. Et tõmba aga keelega, nagu oleks kas mett või suhkrut suhu võtnud.

Suvel põllul ja heinamaal võisid mehed alatasa rääkida mõisnikkudest igasuguseid lugusid. Ja või talvistel õhtutel, kui naised vokki vuristasid, meestel kork suus oli, et ei saanud hästi kõnelda.

Mõisnikejutud olid neile kui mõnesugused elutilgad, mida heameelega võtsid, et tervis tuleb kohe sabinal uksest sisse. teati täpselt, mis mõisnik sööb, kunas ta magama läheb, üles tõuseb ja millal siis tapatalli juurde läheb, kus talupoegadele naha peale antakse. Mõni aadlimees pidi olema nii kange, et ka ise oma käega teeb seesugust nahaparkimisetööd.

Ega siis enam seda tegevust õiendatud, see oli nii varemalt ja vanasti olnud. Vist olnud see Urvaste mõisas, võis ka mõnes muus teises kohas olla, kus mõisnikuproua oli näputöö asju õiendanud. Oli olnud näo poolest päris kena naisterahvas, aga süda teisel kurjust ääreni täis. Mõisa tüdrukutele virutanud jalaga ja meestele lugenud tapatalli juures ratsapiitsaga seaduse paragrahve. Kui siis viimaks surmake oli tulnud ja ka tema päevakesed ära lõpetanud, oli mõisa rahvas rõõmu ja õnne pärast nutnud. Mõisnik mõtelnud, et inimesed kahetsevad tema proua varajast lahkumist, ja oli lasknud rahvale anda hästi süüa ja juua, niipalju kui süda ja kõht küsisid. Surma päev ja tund kui ka matus olid leidnud aset kesksuvel, hästi kuumal ajal. Õpetaja lugenud haua ääres jumalasõnakest ja rahvas laulnud surmalaule. Kui õpetaja tahtnud alustada Issameiet, oli äkitselt kerkinud taeva alla must äikesepilv, käinud terav välk ja lõõnud matuselistel silmad pimedaks ning selle peale kohutav müristamine. Inimesed ehmunud hirmsasti, et mis siis nüüd lahti on? Ja kust see pikne nii äkki tuli? Kui tahetud matusetalitust jätkata, oli kõikide ehmatuse veelgi suuremast suurem olnud. Surnu ei olnud enam hauas! Kadunud ühes kirstuga. Rahvas arvas, et välk ja pikne oli taevast selleks saadetud, et hävitada ühekorraga nii kurja inimese põrm. Oli ka niisugune mõtlemine inimestel olnud, et võib-olla vanakuri ise oli ka hauas kirstu kõrval, et osa võtta oma sõbra matustest, ja välk andis siis mõlemale paraja karistuse.

Mõisniku tööpäeva jaotus olevat väga lihtne, teadsid meie mehed rääkida. Hästi hilja tõuseb härra voodist, kui moonakas on põllul juba mitu tundi higi pühkinud. Siis sööb kuus vedelaks keedetud muna. Joob neli suurt tassi kohvi rõõsa koorega, sööb mõne tüki soolatud metskitseliha, viskab üksikud klaasid punast veini. See on pruukost. Selle töö järele jalutab pargis või teeb ratsasõidu

põllule või heinamaale, kus parajasti töö on käimas. Kui talurahvas saab oma lõunatunni, siis härra ei söö lõunat. Ei kõlba samal ajal pidada söömaaega lossis, kui orjad kükitavad põllu ääres ja nuumavad endid. Saks pistab sel ajal ainult mõned väiksemad suupisted, et mitte nälga kannatada kuni õhtupoolikuni. Siis joob kohvi ja kohvi kõrvale hammustab värsket valget saia võiga. Härraste lõunasöök on õhtul. Siis pidavat see maitsema kõige paremini pärast rasket päevatööd. Lõunalaud on mitmesugune. Linnuliha, pörsapraadi, kaks peent suppi, ja ikka nii edasi. Ning kogu söögi ajal kallatakse kas punast või valget veini klaasidesse. Selle kohta olid maarahval päris kindlad teadmised olemas, et saksad söövad ainult seesuguselt praetud linnuliha, mis enne praadimist on lastud mädanema minna ja haiseb. Üks üsna noorepoolne naisterahvas, kes elas meie talus, kinnitas, et ega Karula mõisa köögi akna lähedusest tohi mööda minna, kui seal metslinde praetakse. Võtvat südame pööritama.

Mõisniku magamisase oli hästi pehme. Üks sulgpadi all ja teine sukgpadi peal. Kui mei lapsena ka mõnikord hea ja pehme ase oli, siis ütlesime, et ma maka täämbä üüse nigu haigõ saks. Mõisniku proual pidi olema hea ja kerge elu. Toaneitsid kõndisid tal ees ja seisid selja taga, kui ta pehmel leentoolil istus, et kas ausal proual ei ole midagi vaja. Minu õemehe isa oli olnud mõisa sepapoisiks. Läänud kord mõisa häärberi eest mööda ja proua väike toakoer jooksnud temale kallale ning kohe naksti poisikesest kinni ja tõmmanud püksid lõhki ja kriimustanud ka jalasäärt. Mõisaproua istunud trepi peal ja hüüdnud kohe kammerneitsit, et Minna, tule ruttu ja too Piramile – nii oli peni nimi – suhkruvett, Piram ehmatas sepapoisist. Seda lugu rääkis mulle mu õemehe isa ise. Ja meie kahekesi naersime südamest, et kuidas peni nii nõrga verega oli. “Kai, tarõpini,” ütles endine sepapois.

Tollest vanast heast ajast, kus mõisas talupojale veel anti, oli minu lapsepõlves vanadel meestel ja ka naisterahvastel kas mõnel oma silmaga nähtud või siis kõrvaga kuulnud mälestusi iga kuue ja põlle taskus olemas. Et muudkui võta ja jaga ka lastele, et las kuulavad ja peavad meeles. Ja meie noored olime tänulikud kuulajad, et mis nood krahvid, parunid ja vonnid ennemuistsel aal tegid ja kuidas nad elasid. Mõisa härrastemajas meist keegi ei olnud käinud. Sinna ei olnud mõtet ka mõtetes minna, sest ega sisse ikka pääse. Kui poisikesena Karula mõisast sai mõnikord läbi sõidetud, siis oli silmadel tööd ja vahtimist. Kas viskasid pilgu üle mõisa karjalautade, kus oli nuumhärgi, või kukkus pilgutilk viinaköögi peale, kus aeti piiritust, ikka oli kõik suur ja avar võrreldes meie hoonetega talus. Kui siis hobune vedas vankrit sammu mööda mõisa häärberist, kus elas pärishärra ise, jäi suu ka pärani, et aidata silmadele nende tegevuses kaasa. Maanteelt mõnekümne sammu kaugusel kahekordne, igavene suur kivist hoone pargi sees. Ja uhke allee kuni kõrge trepini, kust suured saksad niihästi sisse kui ka välja kõndisid. Tee ääres aga, kust rahvas liikus ja sõitis, kaks kiviposti ja kummagi posti otsas lõvid kõhuli maas ja vahivad möödakäijale otsa. Kes mõisa häärberisse või lossi läks, astus kahe lõvi vahelt läbi. Need olid muidugi talurahvale ehmatuseks sinna pandud, et katsu siit vahelt läbi pugeda, kas võtab higi otsa ette või ei võta.

Mõisamehed olid ajanud jutu ringi, et lõvidel olevat täpselt vana pärishärra nägu. Lõug neil paljas ja kõrvade juures habeme moodi lakk. Vana pärishärra kandis küll kõrvahabet ja lõua otsast oli lage, või ta siis sellepärast lõvi nägu oli. Tähtis ei ole mehe nägu, aga tema südamesse tuleb vaadata. Ja selle kohapealt oli vana mõisaomanik, kes elas Kaagjärve mõisas, nii kui oli eespool seletatud, mõistlik ja korralik. Rahvas ütles, et on sõnapidaja mees ja ei nori tühjade asjade juures.

Üks Kaagjärve mees oli käinud mõisas kaebamas, et metsahärra olevat väegade kõva joodik. Tulevat Valgast oma kahehobusevankris, alati täis. Minul isiklikult on siin kohal meeles, et metsahärra hobusepaar oli kahte värvi. Üks must ja teine valge. Kui ta meie teed mööda sõitis, võis läbi une ka ära ütelda, et kes see seal reisib. Metsahärra. Vana pärishärra oli siis pealekaebajale mehele ütelnud: “Kelle raha metsahärra joob? Kas sinu või minu raha? Joob oma raha. Las joob.” Seesugune leplik vastus rändas varsti Kaagjärvest Karulasse ja siis ka talust tallu.

Kui minu isa sõitis mõisa rendiraha maksma, siis pandi hobune ikka alama vankri ette, et härrat mitte vihastada, kui aknast näeb, et või rentnikud kihutavad aga vedrudel ja pikkvankritel mõisa. Varsti panevat ka kaks hobust tõlla ette. Mis muud kui rendikest neile tsipakese juurde lisada. Karula mõisa valitseja oli aga noid jõukamaid rentnikke kindlamate sõnadega läbi sõimanud, et kirikusse sõidate vedruvankriga ja traavlid ees. Siia ronite sitaratastega, ime, et istmekoti all teil sõnnikut ei ole õlgede

asemel. Hobused teil ka parajad välja valitud. Need vihalikud sõnad ei käinud minu isa ega ka teiste kehvemate rentnikkude kohta, sest meil ei olnud vedruvankrit. Oli küll pikktroska. Või siis valitseja juttu keegi tõsiselt võttis ja sellepärast oma meelt ja kombeid hakkas muutma. Mehed naersid ja lubasid järgmisel korral panna sõnnikut istmekoti alla, nii kuis valitsejahärra arvab ja soovib. Ega iga mõisa valitsejaga nii pehmelt saanud rääkida.

Meil Karulas oli üks sihuke keskelt läbi rahva poole hoidev ja kalduv mees. Neid oli ka iga seltsi. Oli uhkemaid kui mõisnik ise. Et ära mine nina alla. Sõitsid ka nemadki uhkesti. Ja mis neil viga. Mõisa tallis hobuseid küll, võta missugust tahad. Mõisa valitseja oli ikkagi klass omaette. Tal oli mõisas tavaliselt kohe valitseja maja, kus ta elas. Samas majas asus ka mõisa kontor. Ja suurtes mõisades tegi kontoritööd mõisa kirjutaja. Valitseja tööpäev ei olnud kerge. Tampis hommikust õhtuni tööd teha. Kas oli ta siis põllul või töötas kantseleis. Vastutus mõisa hea käekäigu eest lasus tema õlgadel. Valitseja all seisis suur mõisa tööpere. Ja tema üle valitses ja valvas von. Küll oli see nii, et valitseja iseloom paindus ka nii kõveraks, heaks või kurjaks kui see oli tema käskijal ja peremehel. Ikka uitas see igivana tõde mõisa piirides ringi, et härra sõimab kutsarit, kutsar peksab hobuseid. Kes teisest üle, see mõõdab ja valab. Mõisavalitseja rahvus oli enamalt jaolt veidi segane. Oli ta meie maal sünni poolest eestlane või Läti osas Lõuna-Liivimaal ja Kuramaal lätlane, nihkus ja arenes ta enam-vähem sakslaseks. Vähemalt oma meelsuse, leiva ja teenimise poolest. Sai temast siis balti sakslane. Kodus valitses deutsche Sprache ja valitseja lapsed olid armunud Heine, Schilleri ja Goethe luulemaailma. Nii nagu see oli kohustuseks kõigile balti sakslastele. Seda ei saa ütelda, et valitseja ise ja tema perekond saksa keelt ei osanud. Rääkisid ikka korralikku Hochdeutschi ja mitte Witjen-Watjenit. (*„Talupoja laul“ 1953*)

Noppeid Peeter Puuderselli mälestustest:

Koolimineku eeltingimuseks oli suvel karjaskäimine. See oli popsi- ja kehvikulastele otsekui seaduseks saanud. Sest omavõimalustele karjasepalga juurdelisamisel suudeti kooliminejale kuigivõrd söögikott kaasa panna.

Mind oli karjaseks antud Karula valla Võrõngu tallu, meie kauge sugulase Rein Mõttuse juurde. Jüripäeva hommikul riietus ema pühapäevaliselt. Ka mulle pandi paremad hilbud selga ning olimegi kodust väljumiseks valmis. Silitasin parajasti jmalagajatuks oma väikest koera, kui isa lühidalt sõnas: “Vaata, et oled hea poiss ja sõna kuuled.” See viimane manitsus oli öeldud rangelt, vastuvaidlematult käsutäitmist nõudvas toonis ja kuulus paljude varajasemate õpetuste ja kasvatuslike juhataste lühikeseks kokkuvõtlikuks lõppsõnaks.

Emal oli rästi seotud komps käeotsas. See sisaldas minu karjaskäimise rõivaid: vanem lapitud kuub, mingisugusest vanast ümbertehtud pluus, lepakoortega pruuniks värvitud, ema kootud ja õmmeldud takut püksid, kodu valmistatud pesu, mõni paar vanadest rõivastest rebitud jalarätte, venna vana viltkaabu, sokid, kindad ja oligi kõik mu suve varustus. Jalanõusid ei olnud. Neid pidi postalde kujul peremehelt saama.

Peagi olime Kelmiküla piiridest väljas. Jõudsime Vissi. Ema peatus. Ta võttis taskurätikunurga sisse peidetud vaskraha, astus Marjakese poodi, ostis ühe saiakringli ja andis selle mulle. Häbenematult hambaid kohe kringlisse lüües taipasin äkki, et meil on ainult üks sai ja viga parandades tahtsin juba hambajälgi kandva kringli pooleks murda, kuid ema sõnas: “Söö, söö sina! Tee on küllalt pikk ja kõht läheb tühjaks!”

Kuna ema oli põline Karula elanik, siis teadis ta hästi Karula minevikku ning jutustas mitmeid rahvapärимusi, mis olid seotud nende kohtadega, millistest parajasti möödusime.

Jõudes Vissi metsa ta jutustas, et Vissipalu paksu kuusetihnikuga kaetud vanas kruusaaugus olla kunagi elutsenud vanatühi oma perega. Teda olla mitugi kord nähtud musta emise kujul, kellel taga kari samuti musti põrsaid – vanapagana lapsi. Asi ei olla paranenud enne, kui Vissi preester tulnud ja kruusaauku pühitsenud. Sellepeale lasknud vanapagan sealt jalga.

Jutustas veel pärisorjuse päevil Karulas sündinud loo: mõisa orjatüdruk Anu, kirikutulpa sattumise hirmuga, kus ootas teda häbi ja peks oli oma käskijalt kohalikult mõisahärralt saadud lapse järve uputanud; karistuseks kaevati orjatüdruk kaelani maasse ja kolmandal päeval künti harkadraga pea otsast. Kohta, kus selline ebainimlik kohtuotsus täide viidi, hakati kutsuma Anumäeks. Ema osutas

kuusemetsaga kaetud kõrgendiku suunas, mille vastas Prigendimägi – endise mõisaomaniku kalmuga ja Pellemägi, kuhu olla maetud mingi rootsi väepealik.

Jõudsime Karula mõisa. Istusime teepervele jalgu puhkama. Mõisa lossi viiva laia allée alguses asetses kummalgi pool teed kaks kaunis kõrget neljanurkset kivisammast, mille otsas kükitasid pronksist lõvid. Ema seletas: “Neid hüütakse lõvitulpadeks, pandud puiestee ilustamiseks. Siit läheb tee lossi juurde. Sellel teel ei tohi peale pärishärra pere keegi liikuda.”

Tee lossi juurde oli lai, laudtasane, kruusatud ja väga puhas.

Lõvitulbad seisid vanal kohal 1935. Aastani siis võeti maha, toodi Lüllemäele, kus Tõrva kiviraiujad Jaan Kõiv ja Jaan Nõlvand valmistasid neist Eesti Vabadussõjas langenute mälestusmonumendi, mis Lüllemäe igivana kalmistu kõrgendikule üles pandi ja pidulikult avati võidupühal 23. juunil 1936. a. (võidupüha – Vabadussõjas Landeswehri üle saavutatud võidu mälestuseks). Monumendile oli raiutud Vabadusrist ja tekst: “Au langenuile! Tänuulik Karula rahvas” ja paljude Karula meeste nimed, kes enamikus olid langenud võideldes Landeswehri vastu. 1941. a. lükati monument kohalike tegelaste poolt ümber, kuid saksa okupatsiooni saabudes säeti uuesti kohale. 1944. a. sügisel monument Jaan Kaselaane eestvõttel õhiti. Lõhkelaengu tugevuse tõttu purunesid Lüllemäe elamute aknad.

Hiirekõrvades lehtpuude vahelt paisis loss oma valgete sammaste ja kuplitaolise helerohelise torniga. Kuuldus linnu siristamist puul. Kaugemal tsääksus hakk, kraaksatas vares. Kusagil lossi taga hulgasid koerad haukuda. “Justnagu muinasjutus”, käis mõttest läbi – nõialoss, kaarnad, hundid.

Edasi möödusime pikast tellishoonest – kivirehest, tuuleveskist ja paljudest mõisa moonamajadest – kõik pärishärra omandus: ei otsa ega äärt tema varandusel.

Maantee pöördus vasakule, muutus kitsaks, looklevaks külavaheteeks ja ühelt künkalt paistiski Võrõngu talu.

...

Kaagjärve ja Karula mõisad olid von Grote’de suguvõsa valduses alates 1838. aastast, mil nn. erupolkovnik, maanõunik ning nüüd rüütel (Landrath Obrist Ritter) Moritz Friedrich von Grote (1799-1884) ostis need endise omaniku major Heinrich Ernst von der Brüggen’i pärijate konkursilt enampakkumise teel. Ta pärandas oma valdused kahele pojale. Vanem Alfred von Grote (1823-1895) olles vene keisri õukonna teenistuses omas aunimekandvat tiitlit “Oberschenk”, st. oli keisrikoja ülem joogivalaja, teenis tsaari lauas.

Hiljem oli ta Riias Liivi kubermanguvalitsuses mingi kõrge ametimees.

Vanaduse päevil viibis oma mõisas. Rahvapärastelt hüüti teda “Luupeaks”. Omapärase nime saamisloos on mitu versiooni: ta olnud üleni kiilaspäine, sellest siis ka nimi. Teiseks armastanud mõisnik kevadel kooliõpilastele mitmesuguseid mängu korraldada. Mängukohaks olnud pool kilomeetrit Lüllemäelt Valga suunas paremal maantee ääres asuv lauge kungas. Siin pandud pikkade teivaste otsa mitmesuguseid esemeid. Kes oma osavust näidates jaksas teiba tippu ronida, sai asja omale. Oli veel võistlus – kotisjooks ja kinniseotud silmil vemblaga poti puruks löömine. Üks agar koolipoiss löögihoos ülestõstetud vemblaga kaotanud õige suuna ja virutanud siis poti asemel mõisahärrale otse lagi pead. Olnud hele pauk ja suur jahmatus. Mis nüüd tuleb? Härra aga süganud vaid vähe kukalt, sest pea jäänud terveks, ega teinud sellest suurt väljagi. Eks sellise haruldaselt kõva pea kandjat hakatudki kutsuma Luupeaks.

Luupea noorem vend Nikolai von Grote (Wirklicher Staatsrat 1826-1911) jäi peale oma venna surma Karula ja Kaagjärve mõisate ainuvaldajaks. Ta kandis rahvapärast nime “Nink”. See oli saadud vigasest eestikeele kõneviisi tarvitamisest.

Põllutootlikkusele pani ta suurt rõhku. Karula mõis oli Valgamaa suurimaid: põllu all maad 3700 ha, tööhobuseid 80, piimakari 200 lehma. Lisaks veel Kaagjärve mõis.

Vana Nink ei sallinud, et mõisa rendi- ja ostutalude valdajad oma kehvade põldude juures osa võtavad Karulas sajandi algul tegutsema hakanud puhkpilli orkestri harjutustest. Selle kohta ta ütles: “Mina nink sulle ütlemä, ära puhuma see toru, nink sulasepoisi võima puhuma, nink mitte sina, sina töötama põllu peal, nink mitte kätte võtma see toru.”

Nink olnud preisilikult kokkuhoidlik.

Tal olnud seitse tütar – igale üks miljon päranduseks, ainsale pojale Heinrichile kaks mõisat. Ja kui Ninki proua pesunõelumist imestati, siis vastanud see: “Aga kust me võtame see setse miljonit.”

...

Oma vanaduspäevil elas Nink tagasitõmbunult Kaagjärve Mäemõisa lossis, jättes mõisate valitsemise oma poja Heinrich von Grote hoolde. Viimane oli sihvaka, laia kondiga mees, duellil, kaklustel saadud mõõga- ja löögiarmidega näos. Rahvapäraselt kutsuti teda Noorkroodiks. Ta oli rikkamaid Balti mõisnikke – omas peale siinse kahe mõisa veel mõisaid Lätis, lisaks mitmed karjamõisad, majad Tartus, Riias ja Saksamaal.

...

Noorkroot Heinrich von Grote oli abielus vene keisrikojast pärineva lühnägeliku ja nigela tervisega kindrali tütreaga, kes sageli oli haige. Sõites peale pulmi pidulikult kalessis oma noorikuga Karula mõisa, oli lossieelse allee algul tehtud auväravad ja kogu mõisarahvas käsutatud sinna noorpaari vastu võtma. Mõisavalitseja Zimmer – tuntud laia jutuga mees, nähes kleenukest brünett noorikut, sõnas: “See ju palju kehvem, kui mõni meie moonatüdruk.”

Tõhusat arstabi andis kroodiprouale dr. Johann Müllerson, kes peale ülikooli lõpetamist oli asunud noore arstina Karulasse Lüllemäele ametisse. Kuigi mõisniku uhkus kippus esialgu hülgama talupojaseisusest arsti ravi, tuli hiljem mõisahärral kogeda, et “matsisoost” arsti ravimid ja ettekirjutatud dieetkuurid olid hoopis efektsamad ning andsid paremaid tulemusi, kui Riias kohale kutsutud aadlikust arsti omad. Kroodiproua nõudel jäigi J. Müllerson aastateks mõisniku perekonna arstiks.

Heinrich (von) Grote hindas arsti oskuslikku tööd ja kinkis tänutäheks J. Müllersonile ulatusliku partii Karulas valmistatud telliskive ja puidumaterjali. Laskis materjali kohale vedada ning abistas arsti kolmekordse maja püstitamisel Valga linna tsentrumi, kus praegust asub linna apteek ja polikliinik.

...

Noorkroot viibis Kaagjärve mõisas harva. Rohkem aega Karulas, tegeledes oma uue moodsa lossi ehitamisega, mis pidi olema oma stiililt hilisklassitsismi modernseim ja uhkeim esindaja terves baltikumis. Lossi viimistlustööd olid lõpukorral 1911. aastal. Oma paljude kõrgete sammaste, helerohelise kuplitaolise torni, välisrõdude, ulatuslike akende ja lumivalgete laiade välispindadega oli loss tõesti esinduslik, võis isegi öelda – monumentaalne. Mitmesuguseid uhkeid saale, luksuslikke eluruume, halle, võõraste ja teenijate tubasid oli lossis kokku peaaegu sada. Sisekujunduses valitses kõikjal must tamm, pätkel, vask ja pronks; värviline parkett, laeniulatuvad peeglid, nikerdused; seintel, lagedel kunstipärased fotod ja mosaiik.

Jah. Uhkelt, priiskavalt luksuslikku elu elas mitmemõisa omanik. Sellest räägib kasvõi tema teenijate rohkus.: virtsaftipreilid, virtinad, köögitüdrukud, toapoisid, kutsarid, autojuhid, köögipoisid, ammed, õmblejad, kasvatajad, koerapoisid, tallipoisid, kütjad, koristajad, pesunaised jne. jne., neid oli arvult kolmekümne ringis ja nad teenindasid ainult ühtainust perekonda.

...

Ometi see suur ja uhke hoone hävis tules 1919. a. kevadsuvel.

Karula keskkool likvideerimise otsusest saime vaevalt toibuda, kui keegi hüppas parinal klassi ja karjus: “Karula mõis põleb!” Hädahüüd oli niivõrd ehmatamapanev, et tundus nagu kõrbeks juba meie koolimaja. Jooksime klassist välja ja ilma pikema jututa tulistjalu mina, klassikaaslased Jaak Paap ja Ed. Arbeiter maanteed mööda Karula mõisa suunas. Jõudes mõisa lähisele avanes õudne pilt: põlesid mitmed hooned, tulekeeled lõõmasid, ümbrus täis suitsu ja vingu, tugev tuul lõõtsus kõrgele sädemeid ja põlevaid pilpaid, süüdates uusi hooneid. Maantee ääres elumaja katusel pika habemega vanamees, veepangega käes loopis katuse süttinud osale vett; vähe eemal mingi kõrvalhoone üleni leekides – mees päästis elumaja, jättes küüni tuleroaks. Tohtu kuiva ilma tormile sarnanev lõunatuul lennutas tulelonte üle Pikkjärve, süüdates väljal õlekuhjad. Kuuldus nutuhalinat, hädahüüdeid, sinna sekka loomade ammutamine, koerte haukumine – kõik see segunemas leekide mühina, praginaga mingiks võikaks põrgulikuks sümfooniaks. Möllav tuleorkaan ajas tõsiselt hirmu nahka. Hiljem räägiti, et tuli oli alguse saanud vana mõisa viinakoja lagunened korstnast. Viimane põhjustaski seitsme mitmesuguse suurema hoone hävimise.

Rahva mälestusse on see punase kuke möll jäänud püsima suurima tuleõnnetusena Karulas.

(väljavõtteid käsikirjast "Mälestusi noorusmaalt" 1980)

Helbe Merila-Lattik:

Esimese maailmasõja puhkemisel (1914) asus noorkroot Saksamaale. Tema kindralitütrest naine suri 1919.a.vähitõppe olles sünnitanud Heinrich von Grotele kuus last. Pärast lehestumist abiellus Heinrich von Grote oma toatüdruku Liine Simbergiga, kes varem oli olnud Karula mõisas karjatüdruk. Loss jäi Mõnistest pärineva komendant Kondi hoole alla, see aga olles mestis tolleaegsete Karula valla tegelinskitega (M. Tamm jt.) laskis lossi inventari laiali vedada ja maha parseldada. Lossis peeti alatihi joomapidusid ja prassinguid. Kartes lossi varanduse laialikandmise avalikuks tulekut panid süüdlased ühel järjekordsel peoöl lossile tule otsa. Hiljem lossimüürid lammutati ehitusmaterjaliks. („Karm ja kaunis Karula“ 2005)

Endise Riigikogu liikme ja Vietnami sõjas võidelnud Jüri Toomepuu isa, Vabadussõjas võidelnud Juhana Toomepuu meenutab:

Meie perekonna aeg Koikküla mõisas sai täis. 23. aprillil 1917 kolisime Karula mõisa. Isa sai sinna tallmeistri koha, mis oli paremapalgaline ja palju väärkam koht kui Koikküla karjamehe koht. Juba see, et tallmeistril oli oma hobune ja ta võis kelleltki luba küsimata sõita kuhu tahtis ja kunas tahtis. Isegi valitseja pojad ei saanud sõiduks hobust muidu kui tallmeistri loal. Arvan, et see oli valitseja enda tehtud korraldus. Isa hooldusel oli seal 80 hobuse ümber. Samuti allus talle suur hobuste rakmete ja pargitud nahkade ladu, kust ta vajaduse järele materjale välja andis sadulsepale, kes sai oma tööülesanded isa käest. Hobuste rautamine, vankrite ja regede parandamine käis kah isa kaudu, kõikide põllutööriistade parandamine oli kupja hoole all. Valitseja Zimmer oli kaval mees, ta oli kõik tööd oma all-ametnike vahel nii jaganud, et võis ise kaunis mugavalt elada ja ei seganud end iialgi nende tegevusse. Ka kupjal ja karjamehel oli oma isiklik hobune ja valitsejal oli kaks. Kui mõni töömees või moonamees tahtis pühapäeval kasvõi kirikusse sõita, pidi ta ikka tallmeistri käest hobust küsima. Sellest tuligi, et sügisel, kui isa laskis meie aiamaal kartulivaod lahti ajada, tulid moonameeste naised ja võtsid kartulid imekiiresti üles, lootes selle eest sügisel Mihklipäeva laadale sõiduks saada paremat hobust. Tallmeister sai ka palgana muuhulgas mõisast 40 vakka kartuleid. Meie eelkäija oli lasknud puuvoodriga õige suure koopa teha, umbes 200 vaka kartulite jaoks. Sügisel laskis kubjas selle täis panna. Aidamees saatis sigade jahu niipalju kui meile kulus. Olime päris rohelised, selline mõisa kraami raiskamine käis kõvasti isa moraali vastu. Meie eelkäija, nagu ta poja käest hiljem kuulsime, oli igas kuus suure nuumsea linna viinud, peale selle enese jaoks kaks nuumsiga aastas tapnud. Ema oli esimest korda elus emand.

Tallmeistril oli kaks tallipoissi tavaliselt töölisteks. Nüüd, sõja ajal, oli üheks tallipoisiks naine ja teiseks mina – täis tallipoisi kohustustega ja palgaga kuni sügisel koolimine kuni. Muidu sobis mulle kõik, väljaarvatud kelle kolme ajal hobuste söötmine. Vahel tegi seda isa ja mõned korrad isegi ema minu eest. Sain ju sügisel alles viieteistaastaseks. Pikkuselt andsin igati mehe mõõdu välja.

Hommikul tuli sõnnik tallist välja vedada, hobustele heinad, kaerad ja vesi valmis panna – ja, kõige raskem töö – hobustele tsemendist veekast tallis täis pumbata. Pump oli tallist eemal õue peal ja vesi läks talli maa-alust toru mööda otse suurde veekasti. See töö võttis ligemale tunni aega. Meil oli kaks pumpa, aga nais-tallipoiss Anu ei olnud nõus üksinda pumbahoova liigutama. Nii olime mõlemad korraga sama pumba hoova kallal ja mul oli tunne, et tema käte abi polnud kuigi suur. Pumpasin vahel vee üksinda, anu sai ise kah aru, mida ma ta abist mõtlesin. Selle eest oli ta mitu korda öösel varem tulnud hobustele kaeru ja heinu ette panema ning oli tööga peaaegu valmis, kui mina talli jõudsin. Harilikult jõudsin tööga valmis kella poole kaheksaks.

Mina olin nüüd kella kümneni vaba, välja arvatud see, et kella kaheksa ajal pidin mõisa kella lööma, tööliste teadmiseks, et algab pruukost ja kell kümme tuli jälle töölemineku kella lüüa. Kellalöömist õpetas mulle valitseja poeg Hans.

Püstkülikukujuline mõisa õu oli piiratud ühest otsast valitseja majaga, kelle kontoriaknad olid õue poole. Valitseja maja poolt vaadates paremat kätt olid aidamehe korter oma sissekäiguga ja teine uks, umbes 40 sammu aidamehe uksest edasi, viis koridori, kust paremat kätt sai tallmeistri korterisse, otseuksest sadulsepa korterisse ja vasakut kätt hästi suurde pika laua ja pinkidega tööliste kogunemisruumi, kus kubjas andis töökorraldused. Tööliste ruumist viis paremat kätt uks tallmeistri

hobuseriistade lattu ja otseuks hobuste talli. Hobuste talli lõppu piiras veel osa talli uksega õue poole ja selle järele Von Grote sõiduhobuste tall, töllakuur ja karjamehe korter, aga nendel polnud uksi õue poole. Seda majade blokki piiras pargi poolt küljest pikk ja kõrge müür, mille äärde oli tehtud vankrite ja regede panipaik ja tagant äärest viis kitsas käik valitseja, aidamehe ja tallmeistri sigade lauta, kus oli väike jalgvärv pargiteele. See uks oli aga enamasti lukus – võtmed olid valitsejal, aidamehel ja tallmeistril. Kõigil võõrastel tuli kasutada peavärvat, mis öösel suletud oli, väljaarvatud väike jalgvärv suure värava sees. Suure värava sulgemine ja avamine käis öövahi kohustuste hulka. Väljastpoolt vaadates oli müüri keskkohal torn ja torni otsas mõisa lokukell, kust alla rippus kella nõör, millega kellale „sõidu“ sisse sai teha. Selle käsitamine nõudis pisut harjumist. Muide, suvel löödi lokukella kell kaheksa, kümme, kaks, neli ja õhtul kell kaheksa. Nii tegi tol ajal mõisa moonakas suvekuudel 12 tundi päevas tööd, s.o. hommikul kella neljast kaheksani, kella kümnest kaheni ja kella neljast kaheksani õhtu. Talvekuudel oli tööd kaheksa tundi: kella kaheksast kaheteistkümneni ja kella kahest kuueni. Kogu selle masinavärgi pani liikuma lokukell, väljaarvatud kell neli hommikul, see oleks sakste und seganud.

(„Varavalgest õhtu ehani“ 1995)

Selle kirjelduse järgi oli pikki aastaid Karula MTJ ja Karula sovhoosi kontoriks von Grotede sõiduhobuste tall. Tööhobuste tall oli eraldi hoone.

Talle omase otsekohesusega räägib Eduard Prants kõigest täpselt nii nagu oli (NB! Suhtuda loominguiliselt!):

Karula mõis on väga vana asula, ta on algul olnud kahe suure puust kindlusega. Ühe asupaik oli seal kus asusid kunagiste Karula parunite hauakäädad, praeguse nimega Groodimägi, teine puukindlus aga asus Karula lossitiigi taga, mida nimetatakse Musumäeks. Karula mõisa asutamise aastat keegi ei tea, sest sõdadega on kõik andmed hävinud. Karula mõis oli ise ka kunagi kivist kindlus, kus veel praegu on näha vundamendi jäänuseid. Kivimüürid seisid kuni Eesti Vabariigi loomiseni. Hiljem talupojad lõhkusid müürid maha ja ehtasid talusid. Karula mõis on olnud väga ilus, kuid tema iga on olnud väga lühike, see kõik on juhtunud sellest et Karula parunid on olnud väga kurjad rõhujad. Karula mõis on saanud oma nime kunagise paruni Karro nime järgi. Von Karro sai Karula oma kätte, kui Karula oli veel puust kindlustega. Esimesed hooned olid need samad mis veel praeguseni on säilinud – mõisa tallihoone osaliselt ja valitseja maja. Tallihoone oli algul ühepoolse katusega, nagu valitseja maja, kuhu hiljem ehitati kõrge katus peale, kui lossi hoone valmima hakkas. Von Karro ei suutnud kõiki hooned ise välja ehitada, tema järeltulijaks oli tema väimees Brigend, kes jätkas karula mõisa ehitamist. Karro ei saanud oma tageda väimehega läbi ja ka ehitusel ei läinud mõisas hästi. Brigend ajas oma äia mõisast välja, kes leidis omale uueks elupaigaks Kirbu karjamõisa. Ka see ei meeldinud Brigendile, ta tungis äiale kallale ja ajas ta veelgi sügavamale metsa, kus Karro enam suure kaotuse ja vanaduse tõttu ei suutnud midagi suuremat ette võtta, sest väimehega sõdides ta kaotas palju oma kaaslasti. Siis ta ehtas veel metsa puukiriku ja mõne elamu, kus elas kuni surmani. Brigand ei lasknud oma naise isa kusagile mujale matta kui samasse puukiriku põranda alla, millest on järele jäänud veel varemed. Oma hõbeda, kulla ja raha peitis metsa ühe männi alla, kust tütar pika otsimise järel selle üles leidis. Seal on veelgi säilinud vana mänd “rahapetta” ja hauakäädas koos tee ääres oleva ohvrikiviga.

Ka Brigandi elutee ei olnud kuigi pikk. Kui Karro oli maetud, ei saanud Brigand enam oma naise ja õe ega õemehega läbi, tekkisid tülid, ta kaotas austuse oma naise vastu. Naine ei pooldanud enam härrat, viimane hakkas tegelema igasuguste võõraste naistega, mille tagajärjel on Karulasse tekkinud viis mõisat: Rebasemõisa, Maarjamõisa, Lustimõisa, Annemõisa ja Karulamõisa. Oma õemehega Bellvega tekkis tal tüli, kui naisevend tahtis ka omale nimelist puhkepaika saada. Brigand tappis oma õemehe ja kui ta ka ise hiljem surma sai mattis õde oma mehe sinna mäele mis härra Belvele meeldis, nii on veel praegugi mäe nimi Bellemägi (?).

Härra Brigandi elu ei kestnud peale õemehe enam kaua. Tal oli oma mõisasse selline kord maksuma pandud, et kui mõni lihtne ilus tüdruk tahtis mehele minna, pidi tüdruk oma süütuse parunile andma. Saunanaise tütar Anu oli enne meheleminekut juba rase ega täitnud härra käsku. Härra laskis tüdruku metsa peast saadik maasse matta ja hobuse adraga pea maha tõmmata (Anumägi). Anu kaval, kes

sesta juhust küll pealt ei näinud, lubas parunile kätte tasuda. Ta kutsus oma vanema venna ka kaasa, kus ühel ilusal kevadpäeval läksid varahommikul härra Brigandi suvituspaika Brikendimäele, kui härra tuli võtsid ta kinni, enne peksid ja pärast tapsid ta ära. Kui proua sai teada, et tema kurjale härrale on lõpp tehtud, laskis ta mäe peale maa sisse ehitada maakividest hauakambri, kuhu mattis oma kurja härra maha, müüs ka Karula mõisa Kaagjärve parunile maha ja läks saadud rahaga Saksamaale elama.

Kaagjärvelt tulnud parun von Groote ei olnud hea parun, ikka oli rahval elu raske. Von Grooted ehtasid vanast puukindlusest omale kabelimäe, mida veel praeguseni nimetatakse Groodimäeks. Groote hakkas ka lossi suuremaks ja kõrgemaks ehitama. Lossile tehti kolmas kord ja tornid peale. Ka Grootede aeg ei olnud pikk, karmilt rahvaga käitudes, süüdati kahel korral Karula mõisa viljarehed põlema, kui need sügisel vilja täis olid. Grootide ajal oli Karulas palju juhtumeid ja sündmusi rahva ja paruni vahel, sest von Groote oli väga vilets palga maksja, rahvas tasus talle väga kurvalt tagasi. Karula mõisal olid väga kurjad kupjad, kes käitusid rahvaga väga halvasti. Üks kurjemaid kupjaid oli Karulas Peeter Hooberg ja Handres Handreson, mõlemad rahvas karistas omakohtu teel, kus mõlemad kupjad said ihunuhtlust. Sügisel kui algas rehepeks löödi mõlemail nahad kuumaks. Kubjas Handreson lahkus peale peksa saamist kupja töökohalt ja läks Grootete kutsariks.

Ühel sügisel laadapäeval kui härra Groote tuli Antsla linnast peatas Lüllemäe kõrtsi juures, tasusid mõisa poisid kupjale väga kurvalt kätte. Nad vahetasid hobuste juures ohjad ringi, parema poole vasakuga ja vasaku poole paremaga. Kui Grooted tõlda istusid ja hobused kes külmas tuules olid külmetanud, võtsid kiire jooksu peale otse arula suunas. Ohjad olid valesti peal ja hobused keerasid kõrgest Lüllemäe mäest alla Hargla suunas, hakkasid lõhkuma ja jooksid metsa. Tõlla tiisel purunes, tõld veeres tee äärde kraavi, kus vajus ümber. Groote koos naisega ja kutsar said raskeid vigastusi. Härra oli üle aasta Saksamaal ravil. Groodi naine aga suri mõni aasta hiljem peakasvajasse. Kutsarist sai invaliid, kes hakkas hiljem mõisa öövahiks. Ka seal tasuti talle veel kahel korral valusalt kätte.

Ükskord pandi talvel külmal ajal keldri kinni ja teinekord võeti riidest lahti, seoti palja kehaga peksupingi külge kinni ja anti soolaste vitsadega nagu ta mõisa tööliste tegi kui nad vastu hakkasid. Kui Groote Saksamaalt tagasi tuli, oma naise maha mattis muutis küll veidi oma iseloomu, kuid veel mitte väga palju. Aasta hiljem leidis parun endale väga lõbusa toatüdruku, kelle nimi oli Mari Lannes. Ta oli väga lõbus inimene, täitis kõik paruni soovid, teda kutsuti "musi Mariks". Musi Mari elutee ei olnud väga pikk, ta kukkus ühel kevadel lossi aknaid pestes lossi kolmanda korruse aknast alla ja sai surma. Karula parun, kes teda väga hoidis, mattis oma hea teenri lossi tiigi taha vana kindluse mäele, mida veel praegu nimetatakse Musumäeks.

Kui Musi Mari oli maetud ei leidnud parun enam nii head teenijat, ta hakkas jooma ja lõbunaistega tegelema. Naistele, kes kõik paruni soovid rahuldasi, kinkis ta maad, mida naised on pärast hakanud nimetama oma nimede järgi mõisateks. Nii on saanud Karulasse veel peale Karula mõisa, neli mõisa kohta – Lustimõisa, Rebasemõisa, Maarjamõisa ja Hannemõisa.

Parun von Groote poeg tuli Saksamaalt tagasi kus ta oli vangis istunud ühe paruni poja tapmise eest. Vana Groote tervis hakkas halvenema, ta andis mõisa pojale üle. Viimane abiellus ühe Riias elava rikka kaupmehe tütreaga. Vana Groote suri, ta on maetud Karulasse Grootede surnuaeda.

Noor parun hakkas Karula mõisat juhtima. Tema naine olevat olnud väga hea inimene, oli saanud mõisa rahvaga väga hästi läbi. Hoidis oma hobuseid, käis neid alati leivaga söötmas, oli ka omale valinud ilusa ratsahobuse, millega ratsutas mööda Karula mõisa ringi.

Proua ei olnud oma härraga rahul, nad ei saanud läbi just sellepärast, et proua tahtis lapsi saada, aga härra oli suguvõimetu ja sellepärast proua ei saanud lapsi.

Ühel ilusal juuniku päeval, kui proua oli läinud Kroonuniitu tööd vaatama, mis Saaremaalt tulnud kraavihallid teevad, hakkas prouale üks noor kraavihall meeldima, kellega proua sai omale kolmikud lapsed. Tolle saarlase nimi oli Jaak Kroonu. Seal kohas kus proua omale kolmikud sai laskis proua istutada tammed ja isegi tammede allee. Seda kohta hakati nimetama prouametsaks. Heinamaale, mis saarlased korda tegid ära torutasid ja heinamaaks sai, kust mõis igal suvel kolm saaki sai niita, hakati saarlase nime järgi kutsuma Kroonuniiduks, mis on praegugi sama nimega alles. Proua mälestusest on järele jäänud väike tammesalu ja tammede allee, mida ka praegu nimetatakse Prouametsaks.

Aeg aga möödus kiiresti. Ka noored parunid kasvasid kiiresti, aga neist ei saanud häid inimesi. Karula mõisa noored töökad inimesed, kes iga päev tegid rasket tööd, neid käisid noored parunid kiusamas ega lasknud noortel elada. Nigle perekonnas oli neli noort perepoega, kes olid head töömehed, tegelesid ka töökõrval kalastuse, jahinduse ja käsitööga. Tegid ilusaid suveniire, nagu vokka, puunõusid, vankreid ja muid maainimesele vajaminevaid majapidamistarbeid. Ühel ilusal talvepäeval olid Nigle poisid metsas, et raiuda omale suveks materjali, millest teha käsitööd. Noored parunid ei lubanud neil metsast puid raiuda. Tekkis suur tüli, noored parunid läksid puuraiujatele kallale, peksid piitsaga. Aga puuraiujaid oli rohkem ja noored parunid pidid taganema.

Järgmisel päeval, kui noored olid vanale parunile rääkinud, et Nigle poisid olid metsas ja raiusid puid, sõitis vana parun metsa vaatama ning leidis, et puid oli ilma paruni loata raiutud, andis noortele parunitele käsu tuua kurjategijad mõisa, kus saavad palgaks ihunuhtlust. Nigle Taavi neli poega aga hakkasid noortele parunitele vastu ega tulnud mõisa. Tekkinud tülis lasksid Nigle poisid paruni poegi vibuga, kus üks paruni poegadest sai vibu noolest haavata. Parunid ei saanud neist jagu ja tulid mõisa tagasi, kus kutsusid ka vana paruni kaasa. Siis olid parunitel kaasas mõõgad ja vana parunil isegi püss, millega tahtis ühte Nigle poissi lasta, aga ei õnnestunud, sest üks Nigle poiss oli võsas, keda parun oma poegadega ei märganud. Nigle poeg laskis vibuga parunile silma, parun jäi ühest silmast ilma. Vana parun saatis Nigle Jaagu perekonna minema ja hakkas Nigle poisse vihkama. Vana Jaak oli kaval, ta mõtles välja kuidas oma poegi kaitsta. Tuli mõisa ja rääkis vanale parunile, et need ei olnud tema pojad, vaid võõrad mehed. Ta kutsus paruni metsa ja näitas parunile, et näe ma küsisin metsavahi käest need puud, millest pidime tegema mõisale harkatru, ree aisasid, vigla ja rehavarssi, rehepeksu koote ja muid vajaminevaid tööriistu. Ta tegi parunile selgeks, et tal ei olnud tol päeval mõisatallist hobust võetud ja nemad ei olnud sel päeval metsas. Lumi oli katnud metsas jäljed, parun ei olnud suuteline selgeks tegema, kes need õieti olid, kes teda metsas vibuga lasksid ja puud maha raiusid. Parun laskis vana Jaagu järgmisel päeval mõisa kutsuda, andis Jaagule kaks toopi viina ja lubas oma töökohta edasi tööle jääda.

Vana Jaak võttis viinad vastu, tuli lossist välja Pullikõrtsi juurde, kus jõi oma sõpradega toobi viina ära ja hakkas koju minema. Teel aga laulis: mõisa härra noored tatid on nii lollid kui härja kotid. Kui ta koju jõudis ja ta naine teda nägi, ütles, et vanamees teised tulevad paruni juurest koju tulise nahaga, sina aga purjus peaga. Vana Jaak tõmbas viina taskust välja ja ütles, et näe memm, härra andis mulle kaks toopi viina aga mitte pekka.

Tüli oli härraga lahendatud, noored pojad jäid Niglele tagasi ja töötasid samal viisil edasi. Poisid tõid puud metsast ära, tegid kogu talve kodus oma käsitööd, aitasid vanematel ka vasikaid talitada, kuni kevadel põllule minekuni. Noored parunid aga käisid ikka ratsa hobusega metsas luusimas, et teha kindlaks, kes need võisid olla, kes neile kallale tulid. Kuigi tüli oli lõppenud ja parun neid enam ei kiusanud ei sallinud Nigle poisid noori paruneid, miks nad käivad igalpool nuhkimas, ega lase järvest kalu püüda ega metsast puid võtta. Noorte parunite luusimine ei lõppenud enne, kui üks nendest sõitis metsa üles seatud põdra püünise sisse ja sai surma. Paruni surmapaiga juures on veel alles üks vana mänd, mida veel praegu nimetatakse paruni pedajaks. Kui noored parunid jäid kahekesi, ei olnud nad enam nii tigidad oma rahvale ega käinud enam mööda metsi luusimas, sest kartsid, et võib nendega ka midagi juhtuda.

Noorparunitel ei meeldinud Nigle kandis käia, kus nende vend surma sai, nad hakkasid hoopis Nakatu poole käima, kus oli väga suuri maakivisid, millest mõisa kivitöölised raiusid välja igasuguseid kiviposte ja sambaid ja nurgakivisid hoonete ehitamiseks. Karula mõisal oli väga ilusasti välja raiutud lossi tee ots, mis tuli pargi kaudu lossi juurde, seal olid tulbad mille otsas olid lõvid. Kõik teed olid ääristatud maakivist välja raiutud postidega. Karula mõisa parun müüs ka Sangaste härrale igasuguseid kivist välja raiutud plaate, mida kasutati lossi ehitamisel. Karula mõisa punane tellis oli väga ilus kivi, mida ostsid ka Koikküla ja Kaagjärve parunid. Parunid aina ehtasid ja rõhusid oma mõisa rahvast, sundides neid tegema rasket tööd.

Kui parunid leidsid, et mõisa tööd enam ei edenenu, hakkasid nad maad välja rentima. Karula parun rentis enamasti need maad, mis olid kehvemad – mägised ja kivised, nagu Nigle, Nakatu, Kiberi, Saveli, Savilõovi, Käärikmäe, Tollari, Kihumäe, Eerani, Rebase, Taitse, Madsa, Rebasemõisa, Kolga, Konnumäe, Kolski, Mürgi, Väheru, Joska, Varese, Parmu, Kirbu ja Tarsilla.

Ka renditalude ajal oli parunil palju pahandusi, rendid olid kallid, maad viletsad, mille tagajärjel ei saanud parun oma rahvaga läbi. Enne I Maailmasõda tekkis Karula vanal parunil üks suurem tüli Kiberi renditalu peremehega, kes ei suutnud oma renti maksta. Renditalu peremees Jakob Mutter tuli Karula parunile renti maksma, läksid koos oma naabri Raha Jakobiga. Karula Pullikõrtsis võtsid viina, kus raha lõppes otsa. Mehed küsisid kõrtsmiku käest viina võlgu, kõrtsmikuks oli Karula tuuleveski möldri naine, kes neile viina võlgu ei andnud. Rendimees Jakob Mutter läks veski juurde ja küsis möldri käest toopi viina, et pärast maksab ära. Ka too ei andnud Jakobile laenu, viimane oli purjus ja vihane, et miks ta viina ei saanud. Ta laskis veski ukse ette põlvili, pani käed kokku ja palus: Issand läkita seda läänemaa tuult, vii need suure sikka sarved minema selle eest, et ta mulle viina ei andnud. Ta jäi õues oleva möldri ree peale magama. Kui öösel tõusis tugev tuul ärkas Jakob üles laskis tuuleveskil tuule tüüri lahti ja tugev tuul lõhkus tuuleveski aerud maha. Hommikul kui mölder ärkas ja leidis, et torm on veski ära lõhkunud, läks mölder mõisa paruni juurde ja kaebas parunile, et Jakob oli õhtul purjus, palus Issandat ja see saatis tugeva tuule, mis lõhkus veski aerud ära. Parun mõtles veidi, sõimas möldrit ja ütles, et see toop viina on väike kibe veski aerude juures, aga ma pean leidma suure hulga mehi kes need aerud üles tagasi tõmbavad. Parun ajas möldri mõisast minema, laskis Jakobi mõisa tuua, käed kinni siduda ja peksis Jakobit nii et Jakob lossi ukse taha visatuna roomas parki ühe tiheda kuuse alla, kus ta öösel suri. Hommikul tulid pojad isa otsima, leidsid isa kuuse alt kätte, viisid koju, matsid maha ja otsustasid parunile valusalt kätte maksta.

Algas I Maailmasõda. Noored parunid läksid sõjaväkke, vana parun jäi aga veel Karulasse kuni sõja saabumiseni Eestisse. Kui Karula parun oli ühel päeval Kaagjärves ja väga hilja koju tuli, murdsid Karula noored mehed lossis paruni sõjariistade ruumi ukse lahti ja viisid paruni sõjariistad minema. Järgmisel hommikul, kui parun leidis, et kurja on tehtud, pakkis oma asjad kokku ja sõitsid koos prouaga minema. Karula mõisa mehed koos Jakobi poegadega läksid Jaska palu metsa, sulgesid tee ja pidasid paruni kalessiga kinni. Parun hüppas koos prouaga kalessist maha, põgenesid metsa, sealt läksid Kaagjärve, kust koos sugulastega põgenesid Saksamaale.

Karula mehed tõid paruni kalessi mõisa, võtsid kõik paruni kallid kuldesemed ja raha ära. Kõige rohkem sai oma kätte paruni varandust Jänes. Ta peitis kulla ja raha koos väärtesemetega metsa, kust need peale sõja lõppu välja tõi, asus Tartusse elama, kuhu ostis omale suure ärimaja ja hakkas ärimeheks.

Kui sõjad olid lõppenud, tulid elama jäänud Karula mehed Karulasse tagasi, valisid ühe väga tuulise kevadpäeva ja süütasid Karula mõisa põlema. Mõis põles maani maha. Selline oli Karula mõisa saatus, millest jutustavad veel mõned järelejäänud varemed ja hooned.

(„Ennemuistseid juhtumeid Karulast ja Lüllemäelt“, käsikiri 1993)

Eduard Prantsu mälestustes on kõige hämmastavam see, et pea kõik tema juhtumistes esinevad kohad on tänapäevalgi olemas. Kui ei usu – mine ja vaata! Kas tõeline kohapärimus???

*Karula mõisas sündis 5. jaanuaril 1907 põllutöölise pojana Eesti esimene lennunavigaator ja kirjamees **Aleksander Lipp**. Memuaariraamatus „Miljon kilomeetrit õhus“ (1982) meenutab lenduri elusündmusi Eestis, Saksamaal, Siberis, Kesk-Aasias jm. Lasteraamatus „Karjapoiss“ (1987) jutustab karjapoisuvest Aheru ehk Kantsi ehk Suurjärve lõunakaldal.*

Suure tõenäosusega on tema sünnikoduks mõisa tööliste maja, aga täpselt seda enam vist üle kontrollida ei saa... „Karjapoiss“ antud vihjetes kolis pere peagi Valga linna.

KP 27 Kroodimägi

*Kroodimäe saamisloost teab kõige täpsemalt **Helbe Merila-Lattik**:*

Parun Friedrich Moritz von Grote rikastus talude müügist Karulas. 1868. a suri tema abikaasa Anna Clara Natalie (Anette), neiuna von Borch ja tekkis vajadus matmispaiga järele. Mõisnik ei tahtnud oma matusepaika rajada millegipärast Karula surnuaiale, vaid valis selleks kauni mäekünka otse Karula mõisa kõrval, mille pastor Wilhelm Gottfried Franzen õnnistas ja kuhu esimesena on 1968.a. maetud Anette von Grote. Parun rajas mäele telliskivist kabeli ja kattis haua musta marmorplaadiga. Hiljem püstitati matusepaika suur must rauast ingel ning ka kõik järgmised hauad kaeti mustast marmorist plaatidega. Rahvasuu hakkas matusepaika kutsuma Kroodimäeks.

1871. a abiellus vanaparuni noorem poeg Nicolaus von Grote Pärnumaal Taali mõisa omaniku parun Stael von Holsteini tütre Amaliega. Peigmes oli sel ajal juba 44 aastane. Tema vanem vend Alfred von Grote ei olnu abielus ja abiellunudki.

Nicolaus von Grote noor naine sünnitas 1872.a. poja Heinrich Alfred Friedrich Alexander Maria von Grote, perekonna ainsa meessoost järeltulija, ja suri ise juba 1876. a ainult 26 aastana. Ta on maetud von Grotede matusepaika Kroodimäel traditsioonilise musta marmorplaadi alla.

Nikolai von Grote ei jäänud siiski üksikuks, vaid abiellus juba aasta pärast oma naise surma, 1877. a oma kadunud naise vanema õe Marie Sophie Louise Stael von Holsteiniga.

1884. a suri vanaparun Moritz Friedrich von Grote ja maeti suurte auavaldustega Kroodimäele. Kaks aastat enne oma surma laskis ta Berliinis valmistada Karula kirikule uue kantsli, mis pühitseti Friedrich von Grote kadunud abikaasa Anette von Grote mälestusele. Samal aastal kinkis parun kirikule ka uue altarpildi. See oli St Petersburgi Püha Peetri kiriku Brüllovi poolt loodud altarpildi koopia, mis oli maalitud Peterburi Kunstiakadeemias ja kujutas Kristust ristil, kelle juures seisavad kaks jüngrit ja kaks naist ning kolmas naine põlvitab.

1895. a . suri vanaparuni vanem, vallaline poeg Alfred von Grote ("Luupea"), kelle hauaplaadile oli graveeritud "Livland allzeit beim reinen Wort" (Liivimaa püsib alati puhta Jumala sõna peal).

Tema matusele järgnes inetu hauarööv ja laiba rüvetamine. Karula kihelkonna mehed Tannil Zözzer, Kukk ja veel üks, kelle nimi ei ole teada, kaevasid laiba välja ja vedasid metsa. Kirstu sorisid nad läbi, lootes leida suurt varandust. Nad ei leidnud aga midagi peale ühe briljantsõrmuse, mille kättesaamiseks tuli sõrm maha lõigata. Meeste hauarüüstamine tuli peatselt ilmsiks ja oma tegu tuli neil kahetseda Siberis sunnitööl.

Pärast venna surma jäi Nikolaus von Grote Karula ja Kaagjärve mõisate ainuvalitsejaks.

Nicolaus von Grote suri 1911. a Riias. "Oma hea pärishärra" matustele aeti välja kõik Karula valla talupojad. Vissi sillale oli püstitatud auvärv, laulis Karula kiriku laulukoor. Et oli õhtu, kui matuserong saabus, süudati tõrvikud ja Karula peremehed pidid oma härra kabelisse kandma. Mõisa korraldusel korjati igalt talupojalt üks rubla, millega muretseti "Ninkile" hõbedast mälestuspärg. Noorkroot oli sel puhul ütelnud: "Ma tahan teid meeles pidada." Kuid talupojad ei saanud kunagi teada, kas või kuidas ta seda tegi.

(„Karm ja kaunis Karula“ 2005)

*Kroodimägi ja seal asunud Must Ingel kiusas aastaid **Bernard Kangrot:***

Bernard Kangro

Hüvasti, Valga! Tere, Võrumaa!

LÕPUKS SAI AEG TÄIS, nii nagu kõik ajad otsa saavad. Viieaastane koolipõlv VPG-s, mille nukrust ja tuska, aga ka kaunist muretust olin tunnetanud. Samal ajal tuli lahkuda linnast, kuhu oli maha jäämas viis elukohta: Poska 12, Kõie 4, Kuperjanovi 14, Vabaduse 42, Piiri 9. Igasse toanurka oli pudenenud väsimust ja und, aga ka julgeid kavatsusi, kahtlemisi eneses, ent ka röömu mõnest õnnestunud reast, loetud leheküljelt.

Kõige esiteks tuli jumalaga jätta linnaga, kuhu me kumbki enam kunagi elama ei kavatsenud tulla.

Olime koos Eduard Koemetsaga, keda koolis ja sõprade keskel ikka Fätiks kutsuti, elanud Piiri tänav 9 – 4. Maja asus kaugel kesklinnast rohtunud kõrvaltänaval, kust keegi kunagi mööda ei sõitnud. See lõppes metsaga lõunas.

Meie akna taga oli ahtakese niidulande taga näha kiira-käära keerlev ojake – piirijõgi Lätiga. Elasime ookerkollase puumaja teisel korral. Meil oli kahekesi omaette suhteliselt ruumikas tuba, perenaine ise elas kõõgis sirmi taga. Meie perenaine oli parim kõikidest perenaistest, keda olen näinud, ta hoidis meid nagu oma poegi, varus sööki, ükskõik kui hilja ja korratult me tulime, oli nii tagasihoidlik ja diskreetne, peaaegu nagu vabandust paludes, et tema ka seal liikus

Hommikuhahetuses koju jõudnud, olime uinunud ka kohe. Teadsime ju, et järgmine päev on pikk:

aktus keskpäeval, viimsed asjatoimetused linnas, pakkide ärasaatmine raudteejaamas, õhtune teeõhtu tütarlaste gümnaasiumis koos vastasklassi lendudega, mõni võimalik öine peokaaslase kojusaatmine ja juba enne päikesetõusu kogunemine Võru maantee algusse raudtee ülesõidukohale. Meil, nendel kes seda teed peavad lahkuma, oli kavatsus minna koju jalgsi. Unistasime röömsast

teekonnast läbi kevadise maa A. A. Laanessaare sõnade järgi: “Üle maa, üle vee / viib kevade tee – / Mis oleks veel kaunim kui see?”

Ühine lõpukoosviibimine korraldati koos VTG IX lennuga prl. Pärna kooli kaunis saalis. Pikad teelaud tüdrukute poolt kaunisti korraldatud, palju lilli, laes sinivalged paberiehted. Kõnesid, laule, jutte.

Kuivas ära ka meie kava minna kogu tee jala koju.

Selle asemel, et hakata varahommikul Võru maanteed linnast välja kõndima, jäi nüüd kindlaks plaan, et sõidame mootorvaguniga Karulasse ja sealt läheme edasi järgmisel päeval. Fätil oli juba ööase Karula mõisas sugulaste pool valmis kaubeldud..

Olime viimaseid, kes lahkusid. Käisime veel mööda linna, et elevust maha jahutada, meeoleolu oli kuidagi üleskrunitult uljas.

Hommikul hilja jõudsime alles Piiri tänavale. Perenaine oli üleval ja oli meid oodanud, söök soojas valmis.

Temast lahkumine kujuneski kõige raskemaks. Oli kuidagi kahju ja nukker. Ka tema ütles, et ta jääb kurvaks, kui meid järgmisel päeval enam tulemas pole.

Siis lõpuks tuli minna.

Ojasillalt tagasi vaadates paistis meie maja luha serval nii madalana. Päike lõõmas pilvitust taevast. Kõik oli vaikne ning tühi.

Karula jaamas kohtasime vastasklassi tüdrukuid. Rõõm ootamatu kokkusattumise pärast oli muidugi teeseldud, olime ju arvestanud, et seal kohtume. Teeosa jaamast Vissi kiriku juurde, mille lähedal oli tüdrukute peatuskoht, laabus lõbusalt. Kohtusime õhtul jälle Pikkjärve lõunatipu juures. Istusime äkilisel kaldaveerul. All järve ääres puude all oli juba pime, taevast õhetas aovalgus, kui lahkusime. Ööbisime Karula mõisas, nagu kavatsesime. Lahke pererahvas pakkus meile kehakinnitust suurelt ümmarguselt laualt, mis tulekahju ajal Karula mõisa häärberist oli päästetud. (Häärberi varemetes olin juba käinud varemini, kui lell Reinul Karulas külas käisin.)

Öö kujunes sealgi lühikeseks, olime varakult jalul, sest “ega me sinna magama ei tulnud”. Laulsime tüdrukute akna taga Kungla talus, kus oli nende ööase. Kui meile pannkooke oli pakutud, käisime Kroodimäel, mõisnike matusekohas. See jättis hooletusse jäetud koha mulje, nagu kõik sellised pärast sõda lahkunute rahupaigad. Mahasaetud puu oli mustast metallist ingli tiiva maha murdnud. (See Must Ingel jäi mind aastateks kiusama kui kaduva aja sümbol, kuni kunagi 30-ndail aastail sellest üritasin ballaadi kirjutada.)

Siis oli aeg lahkuda ka inglilt.

Tüdrukud saatsid meid tükikese teed, koos teistega pöördusid nad varsti tagasi. Me jäime Eduardiga kahekesi edasi astuma:

Üle maa, üle vee

viib rändaja tee –

mis oleks veel kaunim kui see!

Tüki maad kõndisime enamasti vaikides, sest tundus, et kõik oleks nagu räägitud. Seljataha oli jäänud kõik sinkja põuasomu alla, ees heleda tee kohal virvendas küll valkjalt, aga see oli vaid silmapete – kaugel ees ootas sama sumune taevarand.

Siis jõudsime teelahkmele.

Mingit käeandmist ei toimunud, ainult viipasime, kui üksteisest kaugemale olime jõudnud. Meil ei tulnud meelde hüüda, nagu me varemini sageli olime teinud: “Ai kpitai, ilm suur ja lai, ai-ai!”

(„Kipitai“ 1993)

Must ingel

Ohtras kiirges suveannust

pleegib iga parigikuru.

Keskpäev kallab laiast kannust

päikselaike üle muru.

Oksaväate puudelt ripub,

õisi leegib marmorpingel.

Raudjashallilt kivilt kipub

taevasinna Valge Ingel.

Aga justkui alla hiiliks
õudus päikse kuldsest kerast.
Tundub, nagu kuskil viiliks
keegi läigatavat terast.

Astub läbi pika rohu
piiga mõrsjapärga kandes,
tuues needuse ja ohu
kergemeelselt murtud vandes.

Juba hõõgub loojuv päike
taga musta puuderivi,
läbi vaskse ehaläike
liigubtab end hakkjas kivi.

Varjust hiilib surnud rüütel,
kelle elu mõrsja hingel.
Samas tuhmi tähe süütel
tõuseb lendu Valge Ingel.

Siis kui varjukäigu värv
tühjal taeval pahvaks valla.
Võikalt kumisev ning kärav
tiibplagin kostab alla.

Mõrsja põgeneb, kuid tamme
oksi juustest kinni hakkab,
kuni tõkestatud samme
rida viimaks päris lakkab

Samal tunnil julm ning kuri
tõbi puhkes kõikjal valla.
Palju kauneid neitseid suri
julma katkuingli alla.

Uhkeid, uljaid noorimehi
palju surivoodil tummus,
auväärt raukadegi kehi
mähkis tõvetooja lummus.

Ja kui verist koidulippu
vastne hommik kirdes hiivas,
noore mõrsja korjus rippus
poodult Ingli murtud tiivas.

Kuid kui päike läbi lõikas
pimeduse raske rägu,
nähti irvitamas võikas
naerus *Musta Ingli* nägu.

(kogust "Vanad majad" 1937)

Viimastel aastatel on Saksamaale asunud perekond von Grotede järeltulijad matusepaiga uuesti korrastanud ja see on omandanud auväärse ilme, mida perekond igal aastal külastab.

KP 28 Vaade Prigendimäele ja Anumäele
Keskkonna registri avalik teenus:

Objekti nimetus: Anumägi (Prigentimägi) Maismaa pindala, ha: 9,3 ha
Tüüp: kaitseala - vana kaitsekorruga ala Veeosa pindala, ha:
Registrikood: KLO1000462 Pindala kokku: 9,3 ha

Valitseja(d): Keskkonnaameti Põlva-Valga-Võru regioon

Kaitse staatus: kaitsealune

Asukoht: Valgamaa, Karula vald, Karula küla

Kirjeldus:

Anumägi asub Valgamaal Karula vallas. Anumägi on kohaliku kaitse alla võetud 1958. a. Kaitse alla on võetud 2 pinnavormi eraldi - Anumägi ja Prigentimägi (Briggendi mägi). (Valga-Lüllemäe mnt lõikab pooleks seepärast on kaks eri mäge). Objektid asuvad lähestiku, tippude vahekaugus 250 m. Koos Anumäest kirdesse jääva künkaga moodustavad nad ühiselt aluselt väljakasvava keeruka pinnavormi. Anumägi on rahvapärimuse järgi nime saanud mõisa teotüdruku Anu järgi, kes siin 1724. a. hukatud. Anu saanud mõisahärralt lapse, kelle tapnud. Prigentimäe nime päritolu on kohalikel teadmata. (Ü/K "Metsaprojekt" Eesti Metsakorralduskeskus "Valgamaa metsamajandi järelvalvepiirkonna looduskaitseobjektid" Tallinn, 1986). Kaitseala pindala on 9 ha.

Asukoht: Karula sovh. Karulas, Valga-Lüllemäe tee ääres

Sellele must-valgele ametlikule värgile annab värvi lisada küll. Vähemalt Prigendimäe osas.

Helbe Merila-Lattik:

Prigendimägi

Huvitava kombel ei ole Karula mõisnikud soovinud oma lähedasi matta kihelkonnakalmistule. Vanemad parunitesuguvõsad Karulas võisid matta veel kirikupõranda alla altari kõrvale. Parun Heinrich Ernst von der Brüggeni ja tema poja Ernst Johann Dietrich von der Brüggeni ajal (1778 – 1838) rajati eraldi perekonnakalmistu amfiteatrina mõisa suunas avanevale kaunile mäekuplile mõisat kirikuga ühendava tee ääres, mis nüüdseks sama mõisniku järgi ongi nimeks saanud Prigendimägi. Seal on säilinud ainult hobuseraua kujuliselt rajatud kaherealine tammeallee ja seegi on hooldamata jäänud metsapuude sekka ja valguse poole vaevatult väljaveninud. Selle kaare keskel on olnud mingi kivihoone (kabel? krüpt?), kuid see on korduva isetegevusliku kaevamise ja vandaalitsemise tõttu nii segi pööratud, et seal midagi kindlaks teha ei nnestu. Tõenäoliselt ei õnnestunud sinna kedagi matta.

Järgmine parunitesugu on 1838.a. Karula ja Kaagjärve mõisad omandanud von Groted. Nemad rajasid endale perekonna matmispaiga otse mõisa kõrval asuvale väiksele kaunile mäekuplile, mis rahvasuus sai nimeks Kroodimägi.

(„Karula kalmistu Lüllemäel“, käsikiri 2003)

Eesti Loodus 11.2012:

Karula Pikkjärve maastikukaitseala

...

Pikkjärve lähikonnas leidub teisigi looduslikult väärtuslikke ning seetõttu kaitse all olevaid alasid. Kirde pool asub Natura 2000 ala: Kirbu soo, kus kaitstakse liigirikast madalsood ning siirdesoo- ja rabametsa. Lõuna poole jäävad aga Anumägi ja Prigentimägi. Nende kungastega on seotud rahvasuus tuntud legendid. Näiteks Anumäe kohta räägitakse, et 1724. aastal olevat seal kohtuotsuse järgi hukatud orjatüdruk Anu. Ta olevat saanud kohalikult mõishärralt lapse, kelle ta aga ära tapnud. Seaduse järgi mõisteti tüdruk tulesurma. Otsus viidud täide suure rahvahulga juuresolekul mõisa ligidal künkal, mida hiljem hakati kutsuma Anumäeks. Orjatüdruk Anu kohta on loodud rohkesti rahvajutte, näiteks lugu tema matmisest kolmeks ööpäevaks maa sisse ja hobuadruga poolekskülmisest.

Ennemuistne lugu Eduard Prantsult (NB! Suhtuda loominguliselt):

Härra Brigandil oli oma mõisasse selline kord maksma pandud, et kui mõni lihtne ilus tüdruk tahtis mehele minna, pidi tüdruk oma süütuse parunile andma. Saunanaise tütar Anu oli enne meheleminekut juba rase ega täitnud härra käsku. Härra laskis tüdruku metsa peast saadik maasse matta ja hobuse adraga pea maha tõmmata. Anu kaval, kes seda juhust küll pealt ei näinud, lubas parunile kätte tasuda. Ta kutsus oma vanema venna ka kaasa, kus ühel ilusal kevadpäeval läksid varahommikul härra Brigandi suvituspaika Brikendimäele, kui härra tuli võtsid ta kinni, enne peksid ja pärast tapsid ta ära. Kui proua sai teada, et tema kurjale härrale on lõpp tehtud, laskis ta mäe peale maa sisse ehitada maakividest hauakambri, kuhu mattis oma kurja härra maha, müüs ka Karula mõisa Kaagjärve parunile maha ja läks saadud rahaga Saksamaale elama.
(„*Ennemuistseid juhtumeid Lüllemäelt ja Karulast*“, käsikiri 1993)

KP 29 Karula vana vallamaja, Tüüra talu ja kool

Oleme jõudnud Jaan Lattiku esiisade maile, kus peale Põhjasõda Paltseri-Tüüra Peter rajas Tüüra talus tugeva, kõrge kirjaoskusega perekonna.

*Paltseri-Tüüra Peteri järeltulija **Helbe Merila-Lattik** on seda asja täpsemalt uurinud:*

Esimesed kirikukirjades dateeritud Jaan Lattiku esivanemad leiame Karula kirikuraamatust. Põhjasõja koledustes, näljas ja katkus orbuks jäänud poisina **Palzere Merte kasvand** (kasupoeg) **Peter**, kes kuueteistkümnenda-aastase poisikesena 4. septembril 1722.a. laulatatakse abiellu 30-aastase naise **Kebberna Marguse T.** (tütre) **Liesiga** Kajare v. (vallast) ja saadetakse mõisavanemate poolt peremeheks auf **Thüra Mick,s Lande (Dorf Wichma)**, oletavasti oma kadunud isa tühjaks jäänud vängehõngulise hüüdnimega **Tüüra tallu** Karula mõisamaade serval. Ilmselt oli Põhjasõja mõllus nii vähe inimesi paikkonnas ellu jäänud, aga maad tahtsid harimist ja tööjõud taastootmist, mistõttu selline ebavõrdne abielu sõlmiti. Laulatusekandes ära toodud vanuseid arvestades saame hilisema Tüüra (Palzere) Peetri sünniajaks 1706.a. ja tema abikaasa Liesi, esimese teadaoleva esiema sünniajaks 1692.a. Karula mõis oli selleks ajaks juba Sangaste endisest riigimõisast eraldumas, sest Eestimaa vallutaja Vene tsaar Peeter I kinkis laulatuskandele järgneval 1723.a. Sangaste suurmõisa teenete eest oma väepealikule vürst Ivan Golovinile. Viimane eraldas Karula osa oma pojale Ivan Ivani p. Golovinile

Hüüdnime Tüüra alusel, samuti eesnimede Peter ja Hans (Hannus) sageda kordumise järgi võib aga teatava tõenäosusega perekonna pärinemist veelgi kaugemale jälgida, sest mõnitavad hüüdnimed olid väga visad edasikanduma ja nende valikul eesti talupoegadele ei ilmutanud tolleaegsed võimumehed mingit õrnatundelisust. Karulas esineb ka Persejulke Thit, Kanaside Jan, Savipersz Matys jne., nii et Jaan Lattiku esivanemad võivad oma hüüdnimega veel üsna rahul olla. Kui välja arvata inimese organit määrav tähendus, siis Johannes Wiedemanni sõnastik 1868.a. annab sellele sõnale veel ülima vaesuse, viletsuse, kuid samas ka ülima elujõu ja visaduse tähenduse. Tüüra peremeeste, hilisemate Lattikute elukäigud annavad põhjust oletada, et mõlemat leidus nende elus küllaga.

1758.a. maarevisjonist leiame talupoegade taasasustamise tühjaks jäänud maatükkidele ja teiste hulgas on ka **Thyra Peter**, kes on tagasi asustatud "**auf Thyra Micks Land**" ("**Wichma**" külas). Olukord on kardinaalselt muutunud. Karula mõis on väja kujunenud ja tema omanikuks on saanud parun Carl von Delving, kes on 1741.a. vürst Golovinilt Karula mõisa ostnud parun Georg Albrecht Mengdeni väimees. Ümber Tüüra talu Vihmakülas aga hakkavad selguma juba tänapäeval tuttavad nimed Remick ehk Tollema, Kiwwere, Pausti, Pallo, Otza, Nockate, Niggele jt. talud ja "Karolla Külla's" Taitse, Hier, Herra, Rebbase, Kolski, Lahhasare, Mõndo jt. taludega, kuhu elanikud on tagasi asunud. Palzere talu on tühjaks jäänud.

Siit alates on Tüüra pere edasine saatus juba kirikukirjades fikseeritud ja jääb Vihma külla samanimelisse tallu. 1706.a. sündinud ja Põhjasõja ajal vaeslapseks jäänud **Palzere-Tüüra Peteri** kasvatas üles kasuisa Palzere Merte. Kirjadest selgub, et see mees oli ise väga noor ja oli ilmselt üks Bengt Gottfried Forseliuse õpilasi. Ajal, kui ta väikese Peetri kasvatada võtab, on ta juba Sangaste Ch. Rauscherti kooli õpetaja. Ta suri samuti väga noorelt, kuid jõudis ilmselt oma kasupoja lugema õpetada ja sellega on seotud Peetri järeltulijate kestev kirjaoskus. Peetril ja tema abikaasal **Kebberna Marguse tütre Liesil** oli kuus last - viis poega ja üks tütar. Viimase lapsena sünnitas Tüüra Lies

1737.a. **poja Juhani**, olles ise juba 50-aastane. Liesi surma-aastat ei ole õnnestunud leida, kuid ta pidi surema enne oma noort abikaasat küllalt kõrges eas.

Peeter suri 23. märtsil 1766.a. 60 aasta vanuses. Et ta abiellus väga noorelt, 16-aastaselt, siis tema esimesed pojad said järjest täiskasvanuks, kui isa oli veel täies jõus mees ja ei loobunud Tüüra talu pidamisest. Sellepärast tuli ebatüüpiliselt just esimestel poegadel minna talust välja ja nad asusid kõrval asuvasse Kassi tallu, mille Karula mõisnikud (sel ajal von der Brüggend) aga juba nende laste ajal liitsid mõisamaadega, ehitasid sinna noorkarjale lauda ja Peetri vanemad pojad oma peredega jäid mõisatöolisteks. Samal ajal aga olid Kassi Merte ja Peter kirjaoskajad mehed ja vallas väga lugupeetud kui kirikuteener ja võõrmünder.

Tüüra tallu jäi pärast isa surma kõige noorem poeg **Juhhan**.

Juhani pere oli nagu ta isa ja vendadegi pered kirjaoskaja. Kui 1777.a. Karula vallas toimus kirikuvisitatsioon, siis oli Juhan koos oma naise Anne, poja Hansu ja 13-aastase tütre Katrega "fertig lesende" ja Juhan ning Hans lugesid vabalt piiblit. Väiksem, 7-aastane tütar aga oli "gut buchstabierende". Ja nii jätkus nende kirjaoskus põlvest põlve. Selle aja Eesti külas oli aga kirjaoskaja talumees juba kooliõpetaja, sest sinna tallu lihtsalt koondati lugemisoskuse ja katekismuse kontrollimiseks ümbruskonna koolikohustuse-ealised lapsed. Nii kujuneski Tüüra talust "koolitalu", mis lõpptulemusena viis välja Tüüra algkooli rajamiseni talu maadele. Koolitalu valik oleneb ka sellest, millise talu rehetare oli kõige sobivam lastele peeru-valgel, hiljem juba küünla või petrooleumi lambi valgel kirjatundmise vagude ajamiseks.

Tüüra Juhan suri 1799.a. ja talu peremeheks jäi nüüd poeg **Tüüra Hans**, kes jätkas isa koolimehe karjääri ja oli ka muidu kirjaoskaja mehena külameestele toeks seda oskust nõudvais asjus. Ta muutus ka mõisamaid talumaade arvelt laiendavale Karula mõisnikule kõvaks vastaseks, kes vihaselt protsessis ja ei lasknud ennast nii kergesti talust välja tõsta. Tüüra Hans ise suri 2. nov. 1816.a. Ta oli mõisa viinavooris külmetanud, sai kõrge palaviku ja suri paari päevaga 55-aasta vanuselt. Talu jäi pidama lesk Marret oma võõraspoegade Taaveti ja Juhaniaga.

Õige peatselt lahkus Maret Mäekonnule, kus uuesti abiellus Peeter Ploomiga ja sünnitas sellele mehele kolm last, kellest ainult üks, Joosep Ploom elama jäi ja hiljem Vana-Mendo talu ära ostis, kuid lasteta suri.

Jõudis kätte 1826. aasta. Riiklikule korraldusele eesti talupoegadele perekonnanimed panna vastas eesrindliku mõtlemisega Karula kirikuõpetaja ja estofiil Friedrich Ferdinand Meyer kohe ja Karula kihelkonna talupojad said tänu temale juba samal 1826.a. enamasti ilusad kõlavad eesti nimed. Kuid oli ka teistsuguseid nimesid. Mõisavanemad ei suutnud unustada tüli, mis neil Tüüra Hansuga talu pärast protsessides tuli taluda ja ütlemise peale "tä om mul niku luttik krae vahel, kuiki ei saa täst lahti", anti perekonnale nimeks **Luttik**.

Saatuse tahtel jätkus meid huvitava, s.o. Jaan Lattiku perekonna geneoloogia jälle Tüüra peremehe kõige noorema poja Juhhani liinis. Selleks ajaks oli Karula mõisa omandanud Ernst Johan Dietrich von der Brüggend.

Talumaade võõrandamisele ei suutnud patriarhaalse Tüüra Hansu pojad enam vastu seista ja Tüüra talu läks mõisamaade külge.

Kooli asukoht hiljem ehitatud Karula vallamaja ja magasiada taga jääb samaks.

Tüüra kool töötas kuni 1923.a. Siis muidugi olid seal hoopis teised õpetajad ja seda peretki ei olnud enam samas talus.

Hansu pojad pudenesid valda mööda laiali.

Poeg **Taavetist** sai Mäekonnu külakooli õpetaja.

Poeg **Juhan Luttik** võitles kaua sulasmehe seisusest väljasaamiseks ja tal õnnestus ära õppida õlgkatuste sidumise kunst, millega ta siis, pooleks juhutöödega mõisas, ennast ja oma perekonda elatas ja valla peal Katuse-Hinno nime teenis. Oma maad ei saavutanud ta kunagi, vaid jäi sulaseks surmani.

Maaihaldus püsis Juhan ja Taavet Luttiku hinges nii võimsalt, et kui 1842.a. hakkas levima vene-õigeusk ja eksitavalt loodeti, et usku vahetades saadakse ka maad, siis olid Juhan ja Taavet Luttik need, kes Karulast kogusid 25 maatameest, läksid jala Riiga ja lasksid end fanaatilisel piiskopil Filaretil

vene usku ristida. Piiskop jättis nad nähtavasti uskuma, et nad maad saavad. Maad nad muidugi ei saanud nagu teisedki petetud. Taavet Luttik kaotas oma koolikoha ja nad pidid õnne tänama, et nende käsi veel halvemini ei käinud. Riid oma kiriku ja mõisaga süvenes. Nende lapsed ristiti automaatselt vene-õigeusku, nii et Jaan Lattiku isa Davet on kahe-aastase lapsena ka sellesse usku võitut.

Kainenemine tuli muidugi kiiresti ja siis leiti, et "mehe, tuu ei olõ iks õigõ, et mi üle alliku vii manu lähämi" - õigeusu Vissi kiriku juurde jõudmiseks tuli teisest valla otsast oma endisest kirikust mööda minna. Kuid ei olnud enam midagi teha. Taavet Hansu poeg Luttiku lapsed pudenesid väikeste töömeestena valda pidi laiali. Talumehi ei saanud ühestki tema lapsest.

Edasi hakkas trügima mitte usu, vaid visa töö abil Juhani poeg Davet (1843 – 1917).

Tulevase kirjaniku isa sünnib sulasepõlves, alustab ka oma elu sulasena, kuid töötab ennast üles Mäkiste suurtalu rendiperemeheks ning kihelkonnaharidusega vallavanemaks ja peakohtumeheks. Ta abiellus 3. veebr. 1870.a. kirgliku luterlase ja väga musikaalse **Matta Ollmann Peetri tütre**ga. Kuid mõnitavat perekonnanime Luttik ei tahtnud Davet oma naisele anda. Kirjaoskaja mehena oli tal sõprus vallakirjutajaga ja veel enne abielu sõlmimist õnnestus tal tolle abiga "U" tähte kaarega sulgedes Luttik Lattikuks muuta. Nüüd oli ta Davet Lattik.

Kogu oma elu pühendas Davet laste koolitamisele ja protsessimisele Karula parunite von Grotedega Mäkiste talu pärisostmiseks. Mõisnikud talle talu ei müünud ja tal tuli osta viimaste seas Vana -Mendo (*Tinu-Mendu*) talu Karula kuplistiku kõige rahutumas südames.

Kuid oma lastele andis ta kõigile hea hariduse: vanemad pojad Juhan ja Frits said peale Karula kihelkonnakooli lõpetamist Valga linnakooli hariduse, kuid surid mõlemad noorte meestena. Poeg Jaan koolitati kirikuõpetajaks ja siis leeritas 62-aastast Davetit ta oma poeg Karula kirikus tagasi luteri usku. Robert lõpetas Tartu Ülikooli 1917.a. ja temast sai pikkadeks aastateks Antsla ja Karula jaoskonnaarst. Emilie lõpetas Valga kõrgema tütarlastekooli, sooritas seminari juures õpetajaeksami ja temast sai eluaegne Karula kooliõpetaja. Tütar Marta jäi Soomes omandatud kodumajanduse kooli haridusega Vana-Mendol isatalu pidama.

See oli vana talumehe visa töö ja lakkamatu hoole ülim kroon, et tema pojad ja tütreid eesti haritlastena võisid väärikalt jätkata seda hariduse traditsiooni, mis meie esiisad kirjeldamatute raskuste kiuste tõi pimedast orjaajast harituse heledasse valgusesse.

Ja see ei ole üksiknäht – haridusepüüd on eesti rahvasse sisse kodeeritud, see tuleb meie noortes õpilastes ikka ja jälle üles leida ja kõlama panna!

("Jaan Lattiku perekonnaloost", käsikiri 1998; "300 aastat kooliharidust Karulas" 1989)

*Isa kõrval vallamajas askeldades sai jutu- ja tegutsemisainet noor ja uudishimuline **Jaan Lattik:***
Kus ja kunas ma nägin esimesi parlamendivalimisi

Jutustan esmajärgus kohe, kunas ja kus kohal ma nägin oma silmaga esimesi Eesti parlamendi valimisi. Need ei olnud ülemaalsed, vaid sihukesed kohalikud ehk lokaalsed, nii kuis uues eesti keeles öeldakse. Ülemaalist Eestit siis veel ei olnud. Oli Liivi ja Eesti kubermang, kus eesti rahvas elas. Mina sündisin, kasvasin ja elasin Liivi kubermangus kuni Eesti Vabariigini välja.

Võisin olla kas Valga linna algkooli õpilane või siis esimest aastat ja põlve juba Tartus, kui too valimiste sündmus aset leidis, mida ma praegu kirja panen. Vallamajas peeti üht pooleldi salapärasest koosolekut. Ei olnud see peremeeste oma puhtas vormis. Ka maata mehed ja lahtised inimesed võtsid osa. Muidugi mitte ei olnud seal naisterahvaid vassimas ja segamas.

Üks tuba oli soojust ja piibusuitsu laeni täis, ka eestoas või koridoris aeti asju. Peremeestel mitmel sigarid hammaste piirkonnas, sulased piipudega. Kui mõni suure talu omanik sulasemehega hästi sõbralikku juttu ajas, pakkus ta loomulikult alama seisuse omanikule sigari, et hästi hea maigu ja lõhnaga. "Mul pernanigi kotun ütleb, et taad piibu kärsaaisu ma ei salli, aga tsigari lõhn ei olõ nii alb." Minu mehepea mõistis, et sedaviisi kimbutati vallalist inimest enda poole hääletamise plaaniga.

Mis juttu mehed ajasid, see oli mulle umbkaudu juba kodust selge. Oli käsil valla peakohtumehe ja teiste kohtunike valimine. Vallas ei olnudki suuremat sündmust kui valla ametimeeste valimine.

Paistis otsekohe ka poisikese silmi, et asjaomased olid gruppide või salkade viisi nina- ja suudpidi koos. Peale peremeeste ja talude rentnike oli ka maata rahva saadikutel õigus suupruukimiseks, oma

arvamise avaldamiseks ja hääle andmiseks. Või seal siis oli mõnesugune koosoleku juhataja olemas, kes sõna andis ja vasaraga koputas, kui sõnad jooksid üle kallaste. Kõik segamini omavahel. Oli eelproov või eelmäng ja häälte seadmine ning mänguriistade proov, nii kuis see viisiks ooperietendusel enne algust. Iga viiul ja teine pill teeb ise oma häält - kooskõlaga ei ole kellelgi tegemist. Kaks kuju tollelt vallarahva valimiste eelkoosolekult on mulle tänaseni meelde jäänud, nagu oleksid nad minuga elupäevad kaasa kõndinud. Üks oli maata mees, hästi terava jutuga ja tenori sorti häälega. Tal oli valge lambanahast kasukas seljas ja pastlad jalas, mitte vaesuse või puuduse pärast, aga ütles, et olevat kerge kõndida. Või siis "obõsõtõ miis obõsõgõ saa sõita". Tema oli nii julge, et jagas suuga nõnda ütelda pirne mõnelegi suurtalunikule. Ühele Ala-Karula peremehele ütles, et "sa söödad tallin nellä-aastast varsa, ei täü vankri ette panna, nii paksuss, et kõtt juusk müüda maad ja kabja omma küünrä pikkusess kasvanu - ei lase raudu alla panda. Ka näit, Arbeiteri Marile om aasta palk masmata. Naisteras nakkas kohtugõ nõudma. Pane sind siis pääkohtumehess." Peremees tilgutab koos süljega suust maha ka omapoolse vastuse: "Sul ummavõ tsuvva sellepäräst jalan, et sa olõt saapa är joonu."

Too suurtalunik, kelle pilt mulle ka meelde jäi, lausus teisele peremehele: "Sinu ei tohi valida. Sa koolitat latsi liinan obõsõvarastess. Nuu ei taha talutüüd tetä. Ku valda tagasi tuleva, varastava su omagi talli tühjäss."

Toda kohtunike valimise akti, mis toimus pärast eelvalimisi, ma hästi ei mäleta. Kas mind ei lastud lähedale või ma olen pildi segaseks unustanud. Seda ma tean, et mu isa oli rahul. Temast sai peakohtumees. Pärast oli ta kolm korda järgemööda vallavanem. Rahvas rääkis, et olevat iga kord maata meeste toetusel läbi läinud. Seekord rääkis rahvas tõtt, sellepärast et mu isa ei kuulunud vanade päris-peremeeste eliiti. Meie suguvõsa tõusis sulasepõlvest ülespoole, mõisa rendimõisa või karjamõisa, nagu seda ka kutsuti, rentniku kohale ja sealt edasi päristalu omanikuks.

Tollest valimisparlamendist ma mäletan küllalt selgesti lõpuosa. See toimus Karula kiriku kõrtsis. Ega siis niisuguse erakordse ja ülitähtsa sündmuse järele lähe keegi otseteed koju. Igal suuremal ettevõttel ja asjaajamisel on oma järellainetus olemas, et kuidas see kõik oli. Kes teeb liigud ja kes seda mitte ei tee. See igivana hallipäine komme püsib tänapäevani. Vormid ja viisid, kuidas sihukest kokkutulekut pärast sündmust meelde tuletatakse, on erinevad ja muutlikud.

Karula mehed õiendasid oma õlled ja valged sordid püstijalu leti ees. Seal käis ka meeste jutt ringi, nii kuis see pea, suu ja kogu kehalise ning vaimse olemisega kokkukõlas püsis. Eliitsemad peremehed kadusid kerge vaevaga sakste tarrõ. Seal muidugi võeti istet ja oldi nii rohkem omavahel. See tuba oli väike. Ei sinna mahtunud kogu rahvahulk.

(„Minu album“, 1960)

Näitemäng

Mäng käis Karula vallamajas, teisel korral, kus asus päris ruumikas saal ja oli ka näitelava sisse muugitud. Istusime kaunis eespool, sest mu isa oli vallavanem. Üks noormees nihutas ennast seinääril mööda näitelavale lähemale. Kui ta paraja maa peale sai, uuris ta terava pilguga kõike seda, mis laval sündis. Ja tema oli teinud ühe suure leiduse. Korraga käratas ta üle saali: "Vallavanemb, kai, kurat, kuis rahvast petetõs. Üts miis kükitas tan kastin ja ütles ette!" Kui kogu rahvas ja ka näitlejad üheskoos laginal naerma panid, tegi mees väga imestunud näo ja ütles: "Mis ti tan sis kõik itsitõtõ, ku ei usu, tulgõ kaigõ esi..."

(*"Koolipoisid", 1988, "Mõrsjapärg", 1951*)

Tüüra kool

Tüüral, kohe vallamaja taga, töötas kool juba väga vanadest aegadest alates, kui selle asemel oli veel ainult katehhisatsiooni koht.

19. sajandi lõpust alates töötas see kool vallakoolina ja ta jätkas ka EV - s tööd Tüüra 4-klassilise algkoolina, kus õpetajateks olid 20. sajandi algul õpetaja Kalkun, seejärel Friedrich Krillo, kes võeti I Maailmasõja ajal väeteenistusse. Tema asemele asus ligaste Suura vallakooli õpetaja Eduard Raudsepa tütar Rosalie Raudsepp, siis Olga Sarapuu ja viimasena Johannes Vassar. Kool töötas ainult ühe suure klassitoaga ja ei vastanud enam 20. saj kooli nõuetele, mistõttu ta 1923. a suleti.

(*rattamatka „Karula kevad 2012. Karula haridus 325“ voldikust*)

Vallamajast on praeguseks saanud eluhoone, magasiit püsib abihoonena. Praegu tähistab kooli asukohta vundamendiase ja sovhoosiaegne kütusetsisterni alus. Koolimajast edasi lagedal künkal asus valla vaestemaja ehk seek. Seal kasvab praegu suur puu.

*Vana vallamaja juures on ka tugevat kirjandusloolist hõngu. 12. septembril 1927 sündis Karula valla raamatupidaja pojana kirjandusloolane, kriitik ja näitekirjanik **Elem Treier**, Eesti parim Vilde ja Tammsaare uurija ja tundja. Tema täpse sünnikodu väljauurimine võiks olla väljakutseks kohalikule noorele koduloo- ja kirjandushuvilisele*

KP 30 Läte

Kihelkonnaraja lõpetuseks ja uute radade alustuseks võiks ära käia ühe lätte või allika juures.

Lätteid ehk allikaid on ikka ümbritsenud mingi salapära.

Veidi peale järjekordset emakeele päeva leidsin Facebookist tuntud allikate uurija Kristel Vilbaste kirjatöö „Allikates on algus“. Väljavõtteid sellest kirjutisest:

Allikaid pidi on kogu inimkond otsekui tuiksooni pidi ühenduses.

Pärast emakeele päeva tasub uurida, milliseid sõnu eesti keeles allikate kohta kasutatakse. On üks lihtne reegel, mis kumab läbi enamiku pärimuslugude, mis on talletatud kirjandusmuuseumi kogudesse. Lätted on meil lõunas ja allikad põhjas.

Tegelikult on asi siiski veidi keerulisem. Lätete ala on allpool Suure Emajõe joont ja ida pool Väikese Emajõe joont – need on siis vanad tartu, võro ja seto keele alad. Neis paikades kõnetati allikaid lugupidavalt lätteks. Kõik teistmoodi kõnetamised viitavad juba uuema aja lugudele ega ole nii sügavate juurtega.

Põhja pool Suurt Emajõe algavad meil tõelised allikad: Punane allikas, Sopa allikas, Laiuse Siniallikas, Prandi allikas . . . Tõsi, ühes Virumaa nurgas kõnetatakse allikat ka katkuna – see on maapõuevara ehk katke, kust vett vulinal välja voolab. Selline on näiteks Simuna katk ehk katkuallikas.

Ja kohati vastu merepiiri lisandub nimetusena ka hallikas, aga see võib olla Tallinna linna läheduse ja vana kirjakeele mõju.

Omamoodi põnev on, et üle suure vee, meie põhjanaabrite juures nimetatakse allikaid taas läteteks, lisatud on lõunaeesti murretest kadunud h-täht – lähde.

Kohati on allikad saanud kaevu nimetuse, aga enamasti on siis nende sünnil või hiljem ka kaevetöid tehtud.

On veel üks oluline tõik, mida toonitas allikate ümarlaual folklorist Marju Kõivupuu: allikad on religiooniülesed paigad. Seda nähtust võib kohata kogu maailmas, ei ole vahet, kas oled moslem, kristlane, õigeusklik või paganausku. Näiteks Prantsusmaale Lourdes'i allikatele voolab kogu maailmast kokku inimesi, kelle ainus soov on imeline tervenemine. Ei sega eri usku inimesi neitsi Maarja pühapildid ega katoliku sümbolid. Usk ülemasse jõudu on aidanud sajandeid ja aitab edasi. Eestis on ka kohti, kus koos käivad allikal oma rituaale tegemas katoliiklased ja maausulised. Allikates pole ainult algus, neis on kogu meie elujõud ja lootus.

*Ühest oma sünnikodu Mäkiste juures asunud lättest on **Jaan Lattik** kirjutanud jutu*

Läte

"Lätte manu" viis väike tee. Nii kitsas, et kohati puuksad üle tee kokku puutusid, mõnes teises kohas siiski jälle vähe laiem. Läte ise oli sookaldale peidetud harilik allik, kust alati vett välja ajas ja vesi oli endale aja jooksul kaunis sügava augu puurinud, selge sõmera põhjaga. Kui sisse vahtisid, oli oma nägu selgesti näha. Koeri kiusasime allika kaldale ja näitasime neile endile, mida moodi üks koer välja näeb. Suvel suure palavaga, kui kaev ja lomp kodus kuivale kiskusid jääma, siis toodi toobri ja teiste nõudega lättest saunavett. Nõud pandi rattile ja kaeti pealt riietega kinni, et vett maha ei loksuks. Talvel kange külmaga tehti samuti, sest ka külmaga kahanes kodune vesi ja oli vaja metsvett tuua. Ühes veega oli allikalt koju kantud ka palju muid asju, mis veel tähtsamad olid kui vesi. Allika ümbrus oli imeilusaid jutte täis. Allika põhjast ja veel kaugemalt maa seest keesisid jutud välja. Puud allika läheduses, sooäärne pind ja suur mets soo nõlvakul, kõik olid juhtumuste, nägemuste ja sündmustega läbi põimitud. Igamees võis allikast midagi jutustada.

Väikestel lastel oli päevselge, et näiteks südaööl lätte manu mindä ei olnud naljaasi, võis mõnel nõrgaverelisel elu maksta. Läte ise oli sündinud väga iseäralikul viisil. Ennevanasti teda seal ei olnud. Mets olnud, päratu suur mets ja suured puud. Metsa kõrval lage soo, mitte ühtainumast võsa peal. Soost aetud talvel alati tee läbi ja teed mööda veetud voore. Kord olnud isa pojaga vooris, nad tulnud kaugelt Tartumaalt, et koormaga Riiga sõita. Seal kohal, kus praegu läte seisab, pöördunud tee soo peale, paksu metsa ees otsekohe lage väli, muidugi lumega üleni kaetud. Käänukohal peatunud hobu ja ei ole sammugi edasi läinud. Mees ajanud poja reelt maha vaatama. Ei midagi kuski näha ega kuulda. Kõik vaikne ja kuu paistnud selgesti ülalt puude vahelt alla.

Viimati hakanud mõlemad asja teravalt järele vaatama ja poeg kisendanud äkki suure häälega: "Isa, keegi hoiab käega hobust jalast knni." Tõepoolest olnud maa seest inimese käsi väljas, tugev mehekäsi, lume alt välja lükatud ja hoidnud hobuse tagumist jalga kinni. Niisugust imet ei olnud enne keegi veel näinud. Isa vaadanud poja otsa, poeg isa otsa, ei saanud aru, kas oli uni nende silmi petnud või oli see kõik ilmsi. Külmavärinad jooksnud neil mõlematel üle selja. Siis kadunud käsi aegamööda maa alla tagasi, sinna vajunud ka hobuse jalg kaunis sügavale. Ja kui hobune ometi viimaks jala lahti kiskunud, olnud maa sees jala asemel allik keset teed, kust sulisedes vett välja voolanud.

Mees jutustanud pärast lähemas külas imelikku lugu ja külarahvas osanudki asjale seletuse anda.

Nimelt olnud kaks peremeest piiri pärast hirmsasti tülis. Ööseti käinud nad üksteise piirikivi nihutamas ja vilja külimas. Päeva ajal teinud üks vilja piiri äärde maha, öösel tulnud teine ja külinud omakorda vilja peale. Muidugimõista teistsuguse seemne, kui piirimees oli külinud. Kui vilja kasvas, olnud ta alati segane. Sellest õppinud ka teised segavilja tegema.

Et tüli kord lõpetada, läinud mehed sügavamale metsa ja lubanud seal neljasilma all oma riidu lahendada. Kui muidu ei peaks saama, siis lubanud nad kas või vanapagana ise vahemeheks kutsuda. Nii sündiski. Metsas läinud tüli uuesti lahti. Mõlemad riiukuked vandunud ja kutsunud vanameest appi. Vanapagan pistnud rusika maa alt välja ja hirmutanud mehi. Pärast seda olevat ka teised metsas maa seest väljasirutatud kätt näinud ja hirmsasti kohkunud. Nüüd olevat sinna kohta lahtine allik tekkinud, ei ole enam vaja karta, et keegi kogemata peale astub, kas loom või inimene. Kes aga südaööl peaks julgema allika põhja astuda, kui täiskuu ülalt puude vahelt alla paistab, see peab sellega rehkendama, et jalast kinni võetakse.

Päeval pistime jala julgesti sisse ja naersime, et las võtab vanapagan jalast kinni. Vanduda ei tohtinud allikal, see oli siis otse väljakutse kurjale ise. Üks karjapoiss vandus hirmsasti ja suurustas, et ta kedagi ei karda. Tema laskis ühtelugu allika ääres kõhuli maha ja karjus vette kõva häälega: "Kurat, kurat, vanasarvik, olõ miis ja võta mul nõnast kinni, ma tuu sullõ liinast paari vahtsõid paistlaid." Ise pistis ta nina otsa vee sisse. Ma upitasin poissi vähe tagant järele, ta kukkus peadpidi vette.

Pärastpoole jäi ta nina raskesti haigeks ja kõik seletasid, et see on vanapagana kättemaks.

Üks teine kord juhtus jällegi lehmaga suur õnnetus. Lehm oli karjast kaduma läinud. Koerad said ta suure vaevaga kätte ja ajasid karja juurde. Kari sõi lätte lähedal soos, muist korjasid palu all endale ülalpidamist. Suure hooga jooksis lehm koerte ees ja kui ta allika äärde jõudis, kukkus ta jooksu pealt maha ja lõi enda surnuks. Võib-olla haaras keegi allika seest jalast kinni, sest pärast selgus, et jalaluu oli loomal ka katki.

Tüdrukud käisid pühapäeva hommikul lätte man suud pesemas. Poisid naersid neid ja ütlesid, nad olevat kurja seltsi, vanapagan andvat neile lätte põhjast seepi, see tegevat näo ilusaks.

Kui vihma raskesti sadas, puud ja põõsad üleni märjad olid, siis pidi läte oma veesoone kinni pigistama ja mitte vett andma. Inimestel olevat siis ise küllalt vett ja neile ei olevat allikat vaja. Arvati ka, et vanapagan ehk viha pärast vee jooksu kinni pigistab, et vihma ajal ei panda teda tähele, kuna ta selge ilmaga ühtki lätet sulgeda ei tohi.

Ühe jutustuse, mis lätte juurest koju oli kantud, jätsin ma meelega lõpupoole. Võib olla on see kõige ilusam. See olevat päris tõesti sündinud lugu. Ammu aega tagasi elanud meie talus üks läti tüdruk. Vanemad inimesed olevat teda ise veel näinud. Truuta olnud tüdruku nimi, üks väga ilus inimene. Sellel olnud peigmees, ka Lätimaalt ja suure talu peremehe poeg. Neid ei olevat kodus lastud laulatusele minna ja sellepärast jooksnud tüdruk ära ja asunud meile elama. Mõne aja pärast tulnud peigmees teda vaatama. Et nad kahekesi tahtnud olla, siis läinud nad tasakesi teed mööda lätte manu, ilus käia ja lätte juures ka hea olla, paks mets ringi. Nii nad teinud ikka, kui peigmees jälle vahel

külla tulnud. Sedaviisi saanud tüdruk tee allika juurde nii selgeks, et ta pea igal öhtul seal hakanud käima, kui tööst koju tulnud.

Heakene küll. Kui ta kord öhtusel ajal seal jälle oli istunud, tulnud sinna kogemata metsahärra, ka noor mees, ja teinud läti tüdrukuga juttu. Tüdruk meeldinud metsaülemale väga ja nemad saanud seal ka pärastpoole kokku. Talurahvas ei ole seda tähele pannud, nii salamahti sündinud kokkusaamine. Aga igal asjal on kord lõpp, nii ka sel asjal.

Teine tüdruk oli teada saanud, kes lätte juures käib ja oli ka teistele edasi ütelnud. Saladus oli käes. Kui läti peigmees jälle tuli pruuti vaatama, oli teine tüdruk temale asja ära jutustanud. Lätlane viibinud ainult lühikest aega ja teinud siis minekut. See oli puhas kavalus. Ta jäänud talusse ja teine tüdruk peitnud ta heintesse ära. Kui pruut öhtul kord jälle metsa läinud, hiilinud peigmees talle järele ja leidnudki tütarlapse metsahärra sülest. Nad andnud üksteisele hirmsasti suud. Kus peigmehele läinud süda täis. Ta tormanud tihnikust välja ja kohe noorpaarile kallale. Need maast üles ja jooksuma. Peigmees taga ajama. Joostes komistanud jalg ja peigmees kukkunud lättesse. Seal võtnud vanapagan otsekohe jalast kinni ja ei ole lasknud tagaajajat niipea lahti., sest vanapagana viis on see, et katsub alati olla kurjategijate poolt. Mõrsja pääsenud ühes metsavalitsejaga minema ja vaene petetud peiupoiss jäänud maha. Aga ta oli annud selle juures hirmsa vande. Ärgu pesegu ühegi lätte vesi truudusetu mõrsja huuli süüst puhtaks. Selle peale saanud vana kurat vihaseks, lasknud jala lahti. Seepärast, et tema soovib alati head neile, kes truudust ei pea.

Peigmees, petetud iha viisi, läinud ära Lätimaale tagasi. Pruut oli ka varsti ära läinud ja niipalju kui teada oli, võtnud metsaülem ta endale naiseks. Ilusast läti tüdrukust räägitud veel kaua ja poisid laulsid talle laulu: Oh vii mind üle Koiva, sa ilus lätlane. Su muste silmi sära, ei see mul meelest lä'ä. Siiski on meelest läinud lauljatel niihästi silmade sära kui ka jutud lätte äärest. Nad on väsinud ja pea ei pea enam midagi meeles. Aga läte on praegu veel elus ja tema ei ole oma muistseid sõpru unustanud. Ta võiks ka nüüdsetele inimestele midagi jutustada, kui nad vaevaks võtaksid lätte juurde minna ja seal peatuda. Tee sinna on nüüd lagedaks tehtud, puud tee äärest maha löödud. Nad võivad metsa puhtaks maha raiuda, aga lätet nad vististi kinni ei jaksa ajada. Ta elab edasi. Ja kui keegi peaks katsuma oma jalaga veesoont kinni sõtkuda, siis tuleb maa seest käsi välja ja võtab jalast kinni. („Mets“, 1928)

*1944.a.sügisel külastas **Jaan Lattik** viimast korda oma sünnikodu:*

Lätte soo kohal peatusin. Soo ei ole palju muutunud. Ääres on puud siiski suuremaks sirgunud, kuid keset sood on jäänud kõik vanaviisi. Lätet ennast ma ei näinud. Pole sinna enam teedki juurde. Kõik puha rohtunud ja kinni kasvanud. Palaval suvel ammutasid endised põlved sealt loomadele ja inimestele vett, kui kaev ära kuivas. Lastele aga jagas läte jutte ja meelitas neid varahommikul karjaga sinna lähedusse, vast näitavad ennast maa-alused olevused, kes lätte all pidid elama. Päikesetõusu ajal olevat neid nähtud endile metsa all marju, seeni ja käbisid korjamas. Eks nad ole sealt nüüd kõik kadunud. Sest vaimudki tahavad, et neid meeles peetakse. („Meie vanad“ 2003)

Samal sügisel pidi Jaan Lattik selleks korraks kodumaalt lahkuma. Tema „halb“ minevik – kirjanik, ajakirjanik, vaimulik, poliitik, suure talu omanik – see kõik ei kannatanud välja Stalini päikest. Tagasi kodumulda jõudis ta alles 2008. aastal.

See Mäkiste läte on tõenäoliselt metsakuivenduse tõttu siiski ära kuivanud. Kuid asukoht on alles. Ja nagu kiuste on viimasel ajal päris lätte kõrvale ja ümbruskonda ka uusi raiesmikke tekkinud...

Lätete või allikate jutu lõpetuseks käime siiski ühe lätte juures ära. Sedakorda Silla talu lättel. Enne uue kaevu rajamist hoonete juurde andis see väike veesilm aastaid vett talu inimestele ja loomadele. Hoolega kuulates võib temalgi olla nüüdsetele inimestele midagi jutustada... Ja järsku pakub temagi vesi mingit imettegevat või kosutavat või karastavat väge?

Teadmises, et kõik veesooned ei ole siiski kinni sõtkutud on kena minna järgmistele radadele.

Koostas Toivo Kotov, november 2013 – august 2015